

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Попков Денис Олександрович

УДК 32.01:316.42.063.3

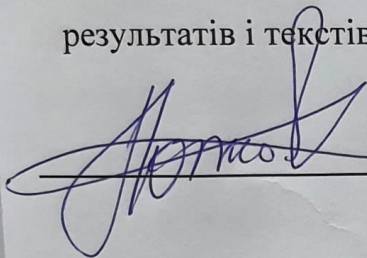
ДИСЕРТАЦІЯ
«ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСОБИ КОНСОЛІДАЦІЇ
РОЗКОЛОТОГО СУСПІЛЬСТВА»

Спеціальність 052 - «Політологія»

(Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Д.О. Попков

*Усі використані джерела
включені за списком
Точковий список
Д.О. 64.051.049
Попков (Д.О. Попков)*

Науковий керівник: Шаповаленко Марина Володимирівна, доктор політичних наук, професор.

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Попков Д.О. Політико-інституційні засоби консолідації розколотого суспільства. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Робота присвячена дослідженню політико-соціального феномену розколотого суспільства за ознаками, які становлять ризик для цілісності держави. Актуальність теми зумовлена тенденціями деєтатизації під впливом поглиблення глобалізаційних та транзитологічних процесів, ренесансом примордіальних ідентичносних орієнтирів, кількістю та наслідками конфліктів на релігійному та етнічному ґрунті, а також збройним конфліктом, що триває на Сході України.

Перший розділ «Теоретико-методологічні підходи аналізу розколотого суспільства» присвячений доведенню нормативності гетерогенного стану сучасного суспільства, визначенню ліній розмежування в суспільстві, розкол за якими загрожує цілісності політії, концептуалізації феномену суспільного розколу та обґрунтуванню дескриптивної моделі його розгортання.

Сформульовано ключову опозицію у визначенні фундаменту стабільності демократій парою «гомогенність» – «гетерогенність» політичної культури. Запропоновано змістити аналіз проблематики забезпечення цілісності «соціум-політії» з «культуроцентричного» процедурного аспекту (політичної культури як функції суспільства) до «матеріального» (структури самого суспільства як чинника, що якісно визначає політичну культуру), зосередившись на ідентичності (індивідуальній та груповій) його членів.

Із застосуванням принципу диференціації, осмисленої в межах теоретичних підходів концепції соціального прогресу (Г. Спенсер), розвитку суспільства через розподіл праці (Е. Дюргейм), теорії сучасного суспільства (Т. Парсонс), теорії соціальної стратифікації (П. Сорокін) та вертикального її

аспекту в теорії еліт (Г. Моска і В. Парето), доведено об'єктивність неоднорідності суспільства. Через зумовлену приналежність означених концепцій парадигмам модерну та постмодерну відмічено про доречність розкриття примордіальних аспектів диференціації дослідженнями етногенезу (Л. Гумільов).

Обґрунтовано взаємопов'язаність інтенції до гомогенізації з метою стабілізації суспільства та тоталітарних трансформацій влади і недемократичних практик, ознаки яких вбачаються у країнах усталеної західної демократії, що стикаються з «іншокультурним» тиском міграційних процесів.

Запропоновано подолання визначених вад концепції політичної системи Д. Істона та Г. Алмонда через застосування принципу ізоморфізму законів і проведення дослідження на моделі гетерогенної фізико-хімічній системи (Аналогія I), моделі емансипації дитини (Аналогія II) та логіко-формального аналізу концепції соціальної взаємодії (О. Конт, Г. Зіммель, Р. Мертон, П. Бурдьйо та інші).

Обґрунтовано визначення розрізняльних маркерів етнічної, лінгвістичної та релігійної (конфесійної) належності у якості ліній розмежування, розкол за якими загрожуватиме цілісності гетерогенної системи «соціум-політія». Показано різницю протистоянь із означеними розрізняльними ознаками сторін з громадянськими конфліктами через ідеологічні розбіжності та їх взаємозв'язок із впливом зовнішніх акторів.

Доведено можливість зведення трьох виокремлених ідентичносних належностей до однієї етнічної категорії, за визначенням С. Широкогогорова, та переваги його дефініції над визначенням М. Вебера.

Встановлено обмеження концепції розмежувань Ліпсета – Роккана (з урахуванням її подальшого розвитку Л. Сейле, Б. Ісаєвою, А. Власкіною, О. Мелешкіною) та запропоновано концептуалізацію наукової дефініції «суспільний розкол» із побудовою динамічної моделі на прикладі математичного маятника (Аналогія III) та локалізацією конфліктної складової.

Уперше досліджено точку біфуркації в цій моделі за допомогою концепту «етноцентруму» В. Самнера та В. Мюльмана як базової структури етнічного феномену. Показано, що в межах поліетнічної системи «соціум-політія» взаємодія етноцентрумів, контакт між яким вже відбувся і напрацьовані різноманітні стратегії відносин, являє собою циклічні операції інклюзії - інтеграції і ексклюзії - диференціації, які здійснюються одночасно і є взаємозалежними, а своїм діалектичним результатом створюють нову множину/ідентичність – народ.

Відмічено, що міжетнічному конфлікту притаманне тяжіння етноцентруму до його первинного стану, до контакту з «іншим», що вимагає докладання «зусиль» для руйнації фундаменту онтології останнього за послідовно здійснюваною та «інтенсивною» ексклюзією: виштовхування «іншого» на периферію власного «світу» - «позбавлення» певної еквівалентності через перетворення «іншого» в «дещо» - викидання «за межі» світу через перетворення у «ніщо». Наслідком розгортання такого сценарію взаємодії є реверс/деконструкція утвореної в перебігу історії міжетнічної взаємодії множини «народ».

Уперше пояснюється «архаїзація» суспільства у міжетнічному конфлікті шляхом активації архетипів і їх ірраціональна жорстокість через концепцію фундаментальної антропології Р. Жирара у визначенні «жертвної кризи» і відомий з соціальної психології ефект автосинхронізації.

Визначено сутність причини міжетнічного конфлікту у гетерогенній системі «соціум-політія» - політизація етнічності, що відбувається у разі формування нації на основі однієї етнокультурної групи в поліетнічному суспільстві за відсутності консенсусних практик, але з виключенням етнічних меншин з процесу керівництва державою (Л. Седерман, Х. Бухаг, Ж. Род, Х. Лінц, А. Степан, Р. Брубейкер, О. Ахієзер, М. Ожеван). Роль держави у формі «прихильності» до однієї з сторін у суспільному протистоянні досліджена через порівняння із судочинством (Аналогія IV).

Запропоновано визначення варіантів стратегій етнічних спільнот під час соціального розколу за допомогою пояснювальної моделі, побудованої з використанням концепту «захоплена держава» А. Гржимала-Буссе, «символічного капіталу» П. Бурдьйо та концепції А. Хіршмана – С. Фінера індивідуальної стратегії поведінки відносно формальних правил у несприятливих умовах.

У другому розділі «Засади і способи забезпечення цілісності системи «соціум-політія» вивчені основні концепції політико-інституційної консолідації розколотого суспільства, розкриті змістовні характеристики рекомендацій консолідаційної та інтегративної моделей розподіленого правління, визначені вимоги до консенсусно-орієнтованої виборчої системи представницьких органів влади та виявлені особливості функціонування партій в розколотому суспільстві.

Запропоновано визначення демократичності як ознаки допустимості засобів подолання суспільного розколу через наявність сукупності умов, що впливають із концепту «агонізм» Ш. Муффа: взаємне визнання сторонами-ідентичностями своєї еквівалентності; відмова від мети знищення «конституюючого зовнішнього»; збереження спільного простору буття-взаємодії.

Визначено основні течії в політологічній літературі концепцій розв'язання конфліктів у розколотому суспільстві та принципів постконфліктного інституційного регулювання демократичної спрямованості: правозахисна сецесія (Л. Бакхайдт, А. Б'юкенен, А. Доунс, Ч. Кауфман), поділ влади (Ф. Рьодер) або множинна більшість (multiple-majorities) та розподілене правління (А. Лейпхарт, Д. Горовіц), а також розкрита їх сутність.

Запропоновано використання комплексу критеріїв оцінки прийнятності (КОП) імплементації рекомендацій концепцій консолідації суспільства в конкретній гетерогенній системі «соціум-політія»: суверенність (1); економічність (2) та комплексний взаємозв'язок трьох аспектів - оперативність (3а), ефективність (3б) і стійкість (3в), яке дозволило сконцентрувати увагу

подальшої наукової розвідки на рекомендаціях і теоретичних засадах напрямку «розподіленого правління».

Проведено порівняльний аналіз конкуруючих в межах концепції power sharing інтегративної моделі Д. Горовіца та консоціалізму А. Лейпхарта за систематизованими С. Вольфом трьома ключовими проблемними вимірами (територіальний устрій, композиція влади та співвідношення індивідуальних і групових прав).

Визначено необхідність здатності виборчої системи забезпечувати легітимність влади задля консолідації розколотого суспільства і стабілізації політики та здійснено з'ясування природи опосередкованого виборчою системою процесу збирання-делегування часток народного суверенітету, носієм якого є кожен громадянин окремо, через порівняння з інститутом представництва у юриспруденції (Аналогія V).

Запропоновано залучення концепту колективного суб'єкту для подолання дихотомії «переможці-переможені» стосовно ставлення кожного виборця до результатів голосування: визначати колективну волю певної кількості електорату не як механічну суму всіх індивідуальних волей (очікувано, протилежних у розколотому суспільстві) виборця відносно персонального фаворита, а як результат узгодження/консенсусу таких індивідуальних волей.

Сформульовані критерії легітимності рішення для сприйняття спільнотою, від імені якого воно ухвалюється: інклюзивність (як противага конфліктної стратегії «інтенсивної ексклюзії») - участь усіх членів колективу (звісно, враховуючи загальновизнані вимоги щодо правосуб'єктності за віком та станом психічного здоров'я) у виробленні рішення; універсальна репрезентативність - об'єктивне охоплення і включення у підсумковий результат усіх індивідуальних точок зору–персональних волей виборців».

Обґрунтовано виокремлення активного і пасивного (як корелятив суб'єктивного виборчого права), а також концептуалізація змішаного (активно-пасивний) аспектів інклюзивності. Змішаний аспект інклюзивності спрямований на конкурентність виборів – існування широкої (необхідної та

достатньої) альтернативи для волевиявлення громадян, яка має бути врахованою при з'ясуванні колективної волі територіальної спільноти, покликаний попереджувати «вихід» через запобігання «атрофії голосу» у моделі А. Хіршмана. Універсальна репрезентативність відповідає за субстантивну перевагу «голосу» над «виходом» та являє собою механізм конвертації індивідуальних волей у єдиний консенсус, консолідуюча сила якого полягає у розумінні причетності кожного саме до результату, а не лише до участі.

Показано, що присутність індивідуальної точки зору у консенсусному рішенні у світлі виведеної із концепції агонізму Ш. Муфф заборони знищення «конституюючого зовнішнього» передбачає відмову від негативної (виключної) методики пошуку підсумку, коли протилежні позиції взаємознищуються - кожне своє «за» є одночасно «проти» позиції опонента. Обґрунтовано, що стимулювання виборчою системою формування кроссегментної електоральної підтримки, а отже – і широкої первинної легітимності представницьких органів влади, вимагає відмови від бінарної логіки протиставлення «істинність – хибність», яка символічно відтворює еквівалентні за своєю несумісністю пари конфліктного протистояння «свій – чужий» для етноцентруму або «ворог – друг» у розумінні політичного, за К. Шміттом, та запровадження плюралістичної логіки визнання на умовах взаємності чужих інтересів як гарантії забезпечення власних.

Сформульовані умови плюралістичної виборчої системи та проведено порівняння пропорційності складу представницького органу з моносегментною легітимністю кожної окремої групи з наданням полісегментної легітимності обранцю за принципом множинної залежності, яка дозволяє констатувати імпліцитну пропорційність врахування інтересів сегментів – «донорів» персональної легітимності при прийнятті політичних рішень за участю такого обранця.

Розглянуто проблематику актуальної (поточної) легітимності представницького органу влади, яка не виправдано перебуває на периферії уваги при дослідженнях дизайну електоральних систем через визначені «презумпції», хибність яких доведена у світлі Аналогії V.

Проаналізований та оцінений як недостатній інструмент належної підтримки поточної легітимності та забезпечення переваги «голосу» над «виходом» механізм дострокових виборів, належним усуненням вад якого обґрунтована необхідність запровадження інституту індивідуального імпічменту.

Розглянута очікувана співсуспільною та інтегративною моделями та дійсна роль партіями у розколотому суспільстві та проведений аналіз «точок перетинання» партій і етнічних спільнот. Досліджена взаємодія етнічності й партіями за допомогою порівняння модернового конструкту політичної нації із свідомістю особи, а етнічної самосвідомості – з підсвідомістю, що відповідно корелює із «Я» і «Воно» за фрейдівською моделлю суб'єктивності. З «Над-Я/Супер-Его» як морально-етичною силою в структурі особистості в політичній системі можуть асоціюватися ідеї верховенства права та зумовлені ним нормативні регулятори (Аналогія VI).

Доведено, що на роль акторів, які здатні ефективно в мирне співіснування та конструктивну чи хоча б нейтральну взаємодію різних етнічних груп гетерогенного суспільства впустити реальність конфліктних архетипів, як найбільше підходять саме партії; визначені притаманні їм «переваги» для реалізації такого сценарію.

Зроблено висновок, що сформульований принцип партійності нейтральний сам по собі, але його запровадження зумовлює відтворення та посилення існуючої тенденції у градієнтах влади тією мірою, якою у тоталітарному суспільстві він обумовлює суперетатизацію, у розколотих суспільствах – генерує подальшу хаотизацію.

Третій розділ присвячений проблематиці консолідації українського суспільства в перебігу націєбудівництва: висвітлений процес формування території та населення України в сучасній історії, представлені погляди на концепцію і практику формування політичної нації, розглянуті пропозиції щодо інституційних гарантій соціальної угоди.

Проаналізовано шлях формування української «соціум-політії» в сучасній історії до моменту проголошення незалежності у 1991р. На підставі фахових досліджень та аналізу фактологічного матеріалу доведено, що «успадкування» Україною внаслідок розпаду СРСР території та населення з різним історичним досвідом зумовило гетерогенний склад її суспільства за критеріями етнічного походження, релігійної та мовної належності. Показано, що послідовна асиміляційна політика держав, до складу яких в різні часи яких входили сучасні українські землі, зумовили виникнення стійкого зв'язку між етнічними групами-громадянами України та відповідними спорідненим їм сусідніми державами та істотних культурних регіональних розбіжностей.

Висвітлені ідеї В. Черновола щодо федеративного устрою держави та переваги запровадженої унітарної форми (В. Явір), її вплив на суспільну угоду, покладену в основу незалежної України. Визначена формула цієї суспільної угоди у відповідності до полікефального підходу побудови політичної нації («держава-нація»).

Доведена обґрунтованість кваліфікації перебування українського суспільства у стані розколу за визначеними в дисертаційному дослідженні критеріями розмежування. Представлено поступовий перегляд первісного співвідношення статусів титульного етносу та інших меншин в перебігу розбудови української політичної нації, який мобілізував етноцентричну логіку сприйняття дій контрагентів. Відмічена активізація іредентичних програм сусідніх держав та підтримка Росією антиурядових сил на Донбасі, протистояння у формі «гібридної війни» з чисельним залученням громадян України, що призвело до незавершеного збройного конфлікту з істотними жертвами та втратами, у якості детермінанти тяжіння до впровадження концепції «нація-держава».

Показана небезпека задоволення прагнення до справедливості/сатисфакції колективної підсвідомості етноцентруму через визнання у суспільному дискурсі прийнятності примусової асиміляції та вигнання задля етнічної гомогенізації та згуртованості (Ф. Рудич, Л. Угрин, А. Вільсон, Р. Брубейкер)

мажоритарної/титульної групи проти міноритарного «ворога». За умови активної паспортизації громадян України з відповідних етнічних меншин сусідніми «спорідненими» державами просування й втілення проєкту формування політичної нації шляхом орієнтації виключно на атрибути титульного етносу та виключення з пошуку спільного культурного знаменника громадян іншої ідентичності суперечить збереженню територіальної цілісності України: реверсивна деконструкція множини народ на етнічні складові за логікою етноцентруму іманентно передбачає виникнення питання щодо розподілу спільної території.

Обґрунтована необхідність у зв'язку з неможливістю запропонувати спільний «образ минулого» запровадити етнополітику за принципом «єдність у різноманітності» (С. Римаренко, І. Кононов), а становлення модерної української політичної нації підкорити спрямованості у спільне майбутнє демократичного поліетнічного суспільства (Г. Луцишин, Ю. Лисенко). Україна, маючи на меті згуртувати своє суспільство довкола ідеї власного суверенного існування, повинна повернутися до концепції «держави-нації», будуючи спільне майбутнє поза межами тяжіння до монополії примордіальних критеріїв шляхом укладання і дотримання нової інклюзивної суспільної угоди.

Запропонована і обґрунтована необхідність імплементації наступних політичних інститутів, які в реаліях України сприятимуть досягненню такої угоди та гарантуватимуть консолідацію розколотого суспільства:

- парламентської форми правління з покладанням на обраного на прямих виборах за преференційними списками президента функцій виключно голови держави без права втручатися у безпосереднє формування і впровадження політичного курсу, але із завданням та достатніми інституційними можливостями контролювати дотримання втіленого у суспільній угоді «статус-кво»;
- мінімізації впливу політичних партій як «агентів конфлікту» і «електоральних машин» олігархічних груп (О. Фісун), а також контрольованих ними ЗМІ через механізм комплектації представницьких органів влади,

побудованих за пірамідальним принципом – з прямими виборами на мажоритарно-преференційній основі депутатів до первинної ланки легіслатур та подальшим послідовним делегуванням такими легіслатурами депутатів-делегатів до регіональних та національного парламентів та з інститутом відклику депутату впродовж всієї каденції;

- збереження унітарної форми устрою одночасно із запровадженням через фінансову та функціональну децентралізацію дієвого використання принципу субординації, а також забезпечення нетериторіальної культурної автономії сегментів шляхом формування останніми лінгвістичних та релігійних самоврядних спільнот із гарантованими колективними правами.

Стійкість означених інституційних гарантій вимагає їх конституційного закріплення та формування деполітизованого за принципом кадрової комплектації органу конституційної юрисдикції, уповноваженого контролювати відповідність законотворчої діяльності умовам і принципам суспільної угоди.

Ключові слова: гетерогенна система, неоднорідне суспільство, ідентичність, етнічність, соціальний розкол, виборча система, партіома, суспільна угода.

ABSTRACT

Popkov D. O. Political and institutional means for the consolidation of a split society. Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Specialty 052 — Political Science (Area of expertise 05 - Social and Behavioral Sciences). — V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

This work is devoted to the study of the political and social phenomenon of a split society based on the characteristics that pose a risk to the integrity of the state. The relevance of the topic is predicated by the tendencies of de- etatization induced by the deepening globalization and transitological processes, the renaissance of primordial identity markers, the number and consequences of religious and ethnic conflicts, as well as by the ongoing armed conflict in Eastern Ukraine.

The first section «Theoretical and methodological approaches to the analysis of a split society» is focused on proving the normativity of the heterogeneous state of modern society, defining the lines of demarcation in society, the division along which could threaten the integrity of a polity, conceptualizing the phenomenon of social division and substantiating the descriptive model of its unfolding.

A key opposition in the definition of the foundation of the stability of democracies is formulated by the pair «homogeneity» — «heterogeneity» of political culture.

It is proposed to shift the analysis of the issues regarding ensuring the integrity of «society-polity» from the «culturally centered» procedural aspect (political culture as a function of society) to the «material» one (the structures of society itself as a factor that qualitatively determines the political culture), focusing on the identity (individual and group) of its members.

The objective heterogeneity of society is proved using the principle of differentiation analyzed within the theoretical approaches of the social progress concept (H. Spencer), the development of society through the division of labor (E. Durkheim), the theory of modern society (T. Parsons), the theory of social

stratification (P. Sorokin) and its vertical aspect in the elite theory (G. Mosca and V. Pareto). Due to the associated relation of the given concepts to the paradigms of modernity and postmodernity, the relevance of disclosing the primordial aspects of differentiation through studying ethnogenesis (L. Gumilyov) is noted.

A correlation between the propensity to homogenization in order to stabilize society and totalitarian transformations of power and undemocratic practices, the manifestations of which are observable in established Western democracies, which are facing the «foreign cultural» pressure with migration processes, has been substantiated.

It is proposed to overcome certain shortcomings of D. Easton's and G. Almond's concept of the political system through the application of the principle of isomorphism of laws and conducting research based on the model of a heterogeneous physicochemical system (Analogy I), the child emancipation model (Analogy II) and logical and formal analysis of the social interaction concept (A. Comte, G. Simmel, R. Merton, P. Bourdieu, and others).

The definition of differentiating markers of ethnic, linguistic, and religious (confessional) affiliation as lines of demarcation, a division along which would threaten the integrity of the «society-polity» heterogeneous system has been substantiated. The dissimilarity of confrontations with the outlined distinctive characteristics of parties with civil conflicts over ideological differences and their relationship to the influence of external actors is illustrated.

The possibility of assigning the three identified affiliations to one ethnic category according to S. Shirokogoroff's definition as well as the advantages of his definition over that of Weber have been proved.

The limitations of the Lipset-Rokkan concept of delineation (taking into account its further development by D.-L. Seiler, B. Isaeva, A. Vlaskina, O. Meleshkina) are established and the conceptualization of the scientific definition of the «social division» with the construction of a dynamic model on the example of the mathematical pendulum (Analogy III) and localization of the conflictual component is proposed.

The bifurcation point in this model employing W. Sumner's and W. Mühlmann's «ethnocentrism» concept as the basic structure of the ethnic phenomenon is

investigated for the first time. It is illustrated that within the poly-ethnic «society-polity» system the interaction of the ethnocenters, the contact between which has already taken place with various strategies of relations already developed, represents cyclic operations of inclusion - integration and exclusion - differentiation, which are carried out simultaneously and are interconnected, and their dialectical result creates a new multitude/identity — the people. It is noted that in interethnic conflicts it is typical for an ethnocenter to gravitate to its original state before the contact with «the other one», which requires the application of «efforts» to destroy the foundation of its ontology by successive and «intensive» exclusion: pushing «the other one» to the periphery of its «world» — «deprivation» of a certain equivalence through turning «the other one» into «something» — throwing it out «outside» the world by turning it into «nothing». As a result of such a scenario unfolding the reversal/deconstruction of interethnic interaction, formed in the course of history, of the multitude known as «people» takes place.

The «archaization» of society in interethnic conflict through the activation of archetypes and their irrational cruelty through the concept of fundamental anthropology of R. Girard's in defining the «sacrificial crisis» as well as the effect of self-synchronization from Social Psychology are explained for the first time.

The essence of the cause of interethnic conflict in a «society-polity» heterogeneous system is determined — the politicization of ethnicity, which occurs when a nation is formed on the basis of one ethno-cultural group in a multi-ethnic society in the absence of consensus practices, but with the exclusion of ethnic minorities from the process of state leadership (L.-E. Cederman, H. Buhaug, J. K. Rod, J. Linz, A. Stepan, R. Brubaker, A. Akhiezer, M. Ozhevan). The role of the state in the form of «favourability» to one of the parties in a social confrontation is explored through a comparison with judicial proceedings (Analogy IV).

The definition of variants of ethnic communities' strategies during the social division is proposed using an explanatory model built on the concept of «state capture» by A. Grzymala-Busse, «symbolic capital» by P. Bourdieu, and the concept of

A. Hirschman - S. Finer individual strategy of behavior in relation to formal rules in adverse conditions.

In the second section «Fundamentals and methods of ensuring the integrity of the «society-polity» system», the basic concepts of political and institutional consolidation of a divided society are studied, the substantive characteristics of the recommendations of consociational and integrative models of distributed governance are revealed, the requirements for a consensus-oriented electoral system of representative authorities are determined and the characteristics of party functioning in a divided society are identified.

It is proposed to define democratism as characteristics of admissibility of means of overcoming social division due to the presence of a set of conditions derived from the concept of «agonism» by C. Mouffe: mutual recognition by the parties-identities of their equivalence; rejection of the goal of the destruction of the «constitutive external»; preservation of common space of existence- interaction.

The main courses in the political science literature of the concepts of conflict resolution in a divided society and the principles of post-conflict institutional regulation of democratic orientation are defined: remedial secession (L. Buchheit, A. Buchanan, A. Downes, C. Kaufmann), power division (P. Roeder) or multiple-majorities and distributed governance (A. Lijphart, D. Horowitz), and their essence is also identified.

The use of criteria set for the evaluation of the implementation of the recommendations of the social consolidation concepts in a particular heterogeneous «society-polity» system is proposed: sovereignty (1); economical efficiency (2) and the complex interrelation of the three aspects — rapidness (3a), effectiveness (3b), and sustainability (3c), which allowed to focus further scientific exploration on the recommendations and theoretical foundations of the «power-sharing» domain.

A comparative analysis is performed concerning the competing within the concept of power sharing integrative model of D. Horowitz and the consociationalism of A. Lijphart using the three key problem dimensions systematized by S. Wolff

(territorial structure, the composition of power, and the ratio of individual and group rights).

The need for the ability of the electoral system to ensure the legitimacy of power to consolidate a divided society and stabilize the polity has been determined, and the nature of the electoral system-mediated process of assembly and delegation of shares of popular sovereignty, carried by each citizen individually, has been clarified through comparison with the institution of representation in jurisprudence (Analogy V).

It is suggested to employ the concept of collective subject to overcome the «winners-losers» dichotomy concerning the attitude of each voter to the results of voting: to define the collective will of a certain part of the electorate not as a mechanical sum of each individual will (predictably opposite in a divided society) of a voter regarding their personal favorite, but as a result of coordination/consensus of such individual wills.

The criteria of legitimacy of a decision for its reception by the community on whose behalf it is taken are formulated: inclusiveness (as opposed to the conflict strategy of «intense exclusion») — the participation of all members of the collective (naturally, considering the generally recognized requirements for legal capacity by age and mental health) in the formulation of a decision; universal representation — objective coverage and inclusion of all individual points of view — the personal freedoms of voters in the final result.

The distinguishment of active and passive (as correlates of subjective suffrage), as well as the conceptualization of the mixed (active-passive) aspects of inclusiveness, is substantiated. The mixed aspect of inclusiveness focuses on the competitiveness of elections — the existence of a broad (necessary and sufficient) alternative for the declaration of citizens' will to be taken into account in ascertaining the collective will of the territorial community and designed to prevent «exit» through the prevention of «voice atrophy» in A. Hirschman's model. Universal representation is responsible for the substantive preference of «voice» over «exit» and constitutes a mechanism for converting individual wills into a single consensus, the consolidating power of which

lies in the understanding of everyone's engagement specifically in the outcome, not merely in participation.

It is illustrated that the presence of an individual point of view in the consensual decision in the light of the prohibition of annihilation of the "constitutive external" derived from the concept of agonism by C. Mouffe involves rejection of the negative (exclusive) methodology of searching for the result when opposing positions are mutually annihilated — each one's «for» is simultaneously «against» the opponent's position. It is established that stimulation by the electoral system of formation of cross-segmental electoral support and, consequently, broad primary legitimacy of representative authorities requires rejection of the binary logic of opposition "truth — falsehood", which symbolically reproduces equivalent in their incompatibility pairs of conflictual confrontation for an ethnocenter «us-them» or «friend-foe» in understanding the political by C. Schmitt, and the introduction of the pluralistic logic of recognition of others' interests on the grounds of reciprocity as a guarantee of securing one's own.

The conditions for the pluralistic electoral system are formulated and the proportionality of the representative body's composition with monosegmental legitimacy of each separate group and with granting of polysegmental legitimacy to the elected person according to the principle of multiple dependence are compared, which allows stating the implicit proportionality of consideration of the interests of segments — the «donors» of personal legitimacy during the making of political decisions with the participation of such elected person.

The problems of the actual (current) legitimacy of the representative body of power are considered, which are unjustifiably neglected in studies of the design of electoral systems through certain «presumptions», the fallacy of which is proven in light of Analogy V.

The mechanism of early elections is analyzed and assessed as an insufficient tool to properly support the current legitimacy and ensure the advantage of «voice» over «exit», the need for the introduction of the institution of individual impeachment is

substantiated based on the proper elimination of the shortcomings of such a mechanism.

The role expected by the co-social and integrative models and the actual role of a party system in a divided society are examined and the "points of intersection" of parties and ethnic communities are analyzed. The interaction of ethnicity and the party system is investigated by comparing the modern construct of a political nation with human consciousness, and ethnic self-consciousness — with the subconsciousness, which, respectively, correlates with «I» and «It» according to the Freudian model of subjectivity, with the «Super Ego» as the moral and ethical force in the personality structure in the political system one can associate ideas of the rule of law and normative regulators resulting from it (Analogy VI).

It has been proved that it is the parties that are most suitable for the role of actors who are able to effectively bring the reality of conflict archetypes into peaceful coexistence and constructive or at least neutral interaction between different ethnic groups of a heterogeneous society; their inherent «advantages» for implementing such a scenario have been identified.

It is concluded that the formulated principle of partisanship is neutral in itself, but its introduction leads to the reproduction and strengthening of the existing trend in the gradients of power, to the extent that in a totalitarian society it causes super-etatization, and in divided societies — generates further chaotization.

The third section is devoted to the problems of consolidation of Ukrainian society throughout the building of the nation: it highlights the process of formation of the territory and population of Ukraine in modern history, presents views on the concept and practice of forming a political nation, considers proposals for institutional guarantees of a social contract.

The course of the formation of Ukrainian «society-polity» in modern history until the proclamation of independence in 1991 is analyzed. Based on expert research and analysis of factual material, it is proved that Ukraine's «inheritance» of the territory and population with different historical experiences in the wake of the collapse of the USSR has conditioned a heterogeneous composition of its society by the criteria of

ethnic origin, religious and linguistic affiliation. It is illustrated that the consistent assimilationist policies of the states, which at different times included the modern Ukrainian lands, caused the emergence of a stable connection between the ethnic groups-citizens of Ukraine and their respective neighboring states as well as a significant regional cultural differences.

The ideas of V. Chornovil concerning the federal structure of the state and the advantages of the established unitary form (V. Yavir), as well as its influence on the social contract laid down in the basis of independent Ukraine, are highlighted. A formula for this social contract is defined in accordance with the polycephalous approach of building a political nation («nation-state»).

The validity of the qualification of the Ukrainian society being in a state of division according to the criteria of distinction defined in the dissertation research is proved. The gradual revision of the initial ratio of the status of the titular ethnic group and other minorities throughout the development of the Ukrainian political nation, which mobilized the ethnocentric logic of perception of the counter parties' actions, is shown. The intensification of irredentist programs of neighboring states and Russia's support of anti-government forces in Donbas, the confrontation with which in the form of a «hybrid war» with numerous involvement of Ukrainian citizens has led to an ongoing armed conflict with significant casualties and losses, as a determinant of the gravitation towards implementation of the concept of «nation-state» is noted.

The dangers of indulging the desire for justice/satisfaction of ethnocenter's collective subconscious through the recognition in the public discourse of the acceptability of forced assimilation and expulsion in pursuit of ethnic homogenization and cohesion (F. Rudych, L. Uhryn, A. Wilson, R. Brubaker) of the majority/title group against the minority «enemy» is highlighted. Given the active passportization of Ukrainian citizens from the respective ethnic minorities by the neighboring «kin» states, the promotion and implementation of the project of forming a political nation by focusing exclusively on the attributes of the titular ethnic group and the exclusion of citizens of other identities from the search for a common cultural denominator undermine the preservation of the territorial integrity of Ukraine: the reversionary

deconstruction of the multitude of people into ethnic components following the logic of ethnocentricity immanently presupposes the emergence of a question concerning the division of common territory.

The necessity to introduce ethnopolitics on the principle of «unity in diversity» (S. Rymarenko, I. Kononov) and to direct the formation of the modern Ukrainian political nation to the common future of a democratic multi-ethnic society (H. Lutsyshyn, Yu. Lysenko) in connection with the inability to offer a common «image of the past» is substantiated. With the goal of uniting its society around the idea of its own sovereign existence, Ukraine must return to the concept of a «nation-state», building a shared future beyond the gravitation to the monopoly of primordial criteria through the conclusion and observance of a new inclusive social contract.

The necessity of the implementation of the following political institutions, which in the Ukrainian reality will contribute to the attainment of such a contract and ensure the consolidation of a divided society, is proposed and substantiated:

- A parliamentary form of government in which the president elected through direct elections with preferential lists serves exclusively as head of state, without the right to interfere in the direct shaping and implementation of the political course, but with the task and sufficient institutional capacity to observe the «status quo» embodied in the social contract;
- Minimization of the political parties' influence as «agents of conflict» and «electoral machines» of oligarchic groups (O. Fisun), as well as of the media controlled by them, through a mechanism of staffing the representative bodies of power, built on the pyramidal principle of direct election of MPs on a majority-preferential basis to the primary level of legislatures and the subsequent consecutive delegation of delegates by such legislatures to the regional and national parliaments, with an institution of recall of MPs during the entire term of office;
- Maintenance of the unitary form of organization with the simultaneous introduction of effective subordination principle through financial and functional decentralization, as well as ensuring non-territorial cultural autonomy of segments

through the formation of linguistic and religious self-governing communities by the latter with guaranteed collective rights.

In order for these institutional guarantees to be sustainable, they must be constitutionally enshrined and a body of constitutional jurisdiction with depoliticized staffing principles must be created, empowered to monitor the compliance of lawmaking with the conditions and principles of the social contract.

Keywords: heterogeneous system, diverse society, identity, ethnicity, social division, electoral system, party system, social contract.

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у фахових виданнях України:

1. Попков Д. О. Неоднорідність як атрибут сучасного суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2017. Вип.32. С.27-34.
2. Попков Д. О. Засади функціонування виборчої системи як чинник консенсусу в розколотому суспільстві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2018. Вип.33. С.74-80.
3. Попков Д. О. З'ясування сутності функціонування виборчої системи через юридичну аналогію. *Регіональні студії*. 2018. №14. С.48-52.
4. Попков Д. О. Обґрунтування засад побудови консенсусно-орієнтованої виборчої системи. *Регіональні студії*. 2018. №15. С. 38 – 45.
5. Попков Д. О. Актуалізація концепції соціальних розмежувань Ст. Роккана та С. Ліпсета в контексті сецесійних загроз. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. №2 (38). С.34-39.
6. Попков Д. О. Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміна. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. №3 (39). С.90-95.
7. Попков Д. О. Забезпечення поточної легітимності представницьких органів влади як складник подолання суспільного розколу. *Регіональні студії*. 2019. №16. С. 81-86.
8. Попков Д. О. Інституційний статус засобів масової інформації у розколотому суспільстві: електоральний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип.22. С.189-194.
9. Попков Д. О. Потенціал політичних партій як інструмент посилення суспільного розколу у вимірі премодернового соціокоду. *Вісник Львівського*

університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Вип. 25. С. 153-161.

10. Попков Д. О. Дилеми інституційного дизайну форми правління для розколотого суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2020. Вип.38. С.42-51.

11. Попков Д. О. Етнічна ідентифікація в контексті проблематики суспільного розколу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. Вип. 26. С. 71-76.

Публікація у науковому виданні держави-члена ЄС:

12. Попков Д. О. Ознаки та причина соціального розколу. *Науковий журнал «KELM (Knowledge, Education, Law, Management)»*. 2020. № 4(32), Vol.1. С.151-156.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

13. Попков Д. О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. *Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXXIV междунар. Науч.конф. (г. Переяслав-Хмельницький, 27.02.2018г.)*. Переяслав-Хмельницький, 2018, С.108-117.

14. Попков Д. О. Легітимність влади як умова політичної стабільності. *Нові завдання суспільних наук у XXI столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15-16 червня 2018р.)*. Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2018, С.87-91.

15. Попков Д. О. Ідентичносна модель суспільного розколу. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 липня 2018р.)*. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018, С.96-102.

16. Попков Д. О. Консолідуючий вимір інституційного дизайну виборчої системи. *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 21-22 вересня 2018р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018, С.70-74.

17. Попков Д. О. Зумовленість неоднорідності сучасного суспільства. *Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 21-22 вересня 2018р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018, С.90-95.

18. Попков Д. О. Структурна характеристика сучасного суспільства в контексті проблематики забезпечення його цілісності. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених*: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Одеса, 26.10.2018р. С.176-179.

19. Попков Д. О. Обґрунтування критеріїв оцінки прийнятності механізмів консолідації розколотого суспільства. *Місце суспільних наук у системі гуманітарного знання XXI століття*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-19 грудня 2020р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2020, С.75-79.

Публікація, яка додатково відображає результати дисертації:

20. Попков Д. О. Пропорційна виборча система VS консолідація розколотого суспільства. Постіндустріальний вимір. *Polish Science Journal*. 2019.ISSUE 5(14), Part 3. P.149-158.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	27
ВСТУП.....	29
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ АНАЛІЗУ РОЗКОЛОТОГО СУСПІЛЬСТВА.....	38
1.1 Неоднорідність як нормативний стан соціуму.....	38
1.2 Критерії соціально-політичного розмежування суспільства в контексті загроз його цілісності.....	55
1.3 Методологічні підходи до визначення стану суспільного розколу.....	76
1.4 Причини та пояснювальна модель соціального розколу.....	93
Висновки до розділу 1.....	114
РОЗДІЛ 2. ЗАСАДИ І СПОСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ СИСТЕМИ «СОЦІУМ-ПОЛІТІЯ»	120
2.1 Концепції політико-інституційної консолідації розколотого суспільства.....	120
2.2 Концепція розподіленого правління: моделі та їх функціонування.....	140
2.3 Вимоги до консенсусно-орієнтованої виборчої системи формування представницьких органів влади.....	163
2.4 Ефекти функціонування партіями у розколотому суспільстві.....	190
Висновки до розділу 2.....	199
РОЗДІЛ 3. КОНСОЛІДАЦІЯ РОЗКОЛОТОГО СУСПІЛЬСТВА. УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР.....	208
3.1 Генеза неоднорідності сучасної України.....	208
3.2 Проблематика націєбудівництва.....	241
3.3 Інституційні гарантії суспільної консолідації.....	262
Висновки до розділу 3.....	280
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	284

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	288
ДОДАТКИ.....	338
Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації....	338
Додаток Б. Таблиця 1.1.....	341
Додаток В. Таблиця 1.2.....	342
Додаток Г. Таблиця 2.1.....	343
Додаток Д. Таблиця 2.2.....	345
Додаток Е. Таблиця 3.1.....	347
Додаток Ж. Таблиця 3.2.....	348
Додаток И. Довідка про провадження результатів дисертаційного дослідження.. ..	349

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- Аналогія I – порівняння гетерогенної системи суспільства з гетерогенною фізико-хімічною системою задля з'ясування принципу виокремлення ключових ліній розмежування в соціумі за допомогою закономірностей умов формування поверхонь розділу між однорідними фазами;
- Аналогія II – порівняння процесу набуття фазою гетерогенної системи автономності існування із процесом емансипації дитини від сім'ї батьків;
- Аналогія III – порівняння історичного розвитку системи «соціум-політія» з математичним маятником для побудови динамічної моделі розколу;
- Аналогія IV – порівняння держави в її функції соціального арбітра в конфлікті між внутрішніми ідентичносними групами із судом, який розглядає певний спір;
- Аналогія V – порівняння природи політичного процесу виборчої системи збирання-делегування часток народного суверенітету з правовідносинами представництва в юриспруденції;
- Аналогія VI – порівняння етнічної, політичної та морально-правової сфер системи «соціум-політія» з елементами структури особистості;
- ДПУ – Державне політичне управління;
- ЕТА – терористична організація, метою якої є незалежність Країни Басків;
- ЗМІ – засоби масової інформації;
- ІРА – Ірландська республіканська армія;
- Категорії I – соціальна взаємодія між елементами гетерогенної системи «соціум-політія»;
- Категорія II – дефініція етносу за С. Широкогоровим;
- КНР – Китайська Народна Республіка;
- КОП - критерії оцінки прийнятності концептуальних підходів демократичних політико-інституційних способів консолідації розколотого суспільства;
- МВФ – Міжнародний Валютний Фонд;
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ;

ОДПУ – Об’єднане державне політичне управління;
ООН – Організація Об’єднаних Націй;
ОУН – Організація українських націоналістів;
ПС – пропорційна виборча система формування представницьких органів влади;
ПЦУ – Православна церква України, утворена згідно з Томосом;
РБ ООН – Рада Безпеки ООН;
РФ – Російська Федерація;
РПЦ – Російська православна церква;
РумПЦ – Румунська православна церква;
США – Сполучені Штати Америки;
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква;
УГКЦ – Українська греко-католицька церква;
УПА – Українська повстанська армія;
УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату;
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;
ХАМАС – палестинський ісламістський рух у секторі Газа;
ЧСР – Чехословацька республіка

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Поглиблення глобалізаційних процесів після розпаду у 1991р. біполярної геополітичної системи з її певними консолідуючими правилами в межах кожного з таборів, подальше послаблення монополярного світу, ренесанс примордіальних ідентичносних орієнтирів і як спосіб націєбудівництва новоутворених незалежних держав, і як опір цим та глобалізаційним трендам з боку субнаціональних груп, що набуває сецесійні та сепаратистські прояви, які подекуди отримують ірєндентичної підтримки, постійно актуалізують проблематику збереження цілісності суспільства та держави. Кількість «заморожених» та тих, що тривають конфліктів, різноманіття застосованих заходів сторін протистояння та інших зацікавлених акторів зумовлює широку емпіричну базу дослідження. Збройний конфлікт на Сході України перевів проблематику консолідації суспільства для української держави, експертного та наукового середовища з теоретичної площини у конкретний практичний виклик – потребу з'ясування закономірностей, за якими відбувається розгортання конфлікту, чинників, які його загострюють та уповільнюють, задля напрацювання ефективних заходів збереження соціального миру, суверенітету та територіальної цілісності. Комплексність феномену обґрунтовує і системність таких заходів (політичних, дипломатичних, військових, інформаційних, культурних тощо), що зумовлює потребу як у вузькофахових, так і міждисциплінарних досліджень, які збагачують звичні методи та методологію вирішення завдань нетривіальним підходом. Проте у західній та вітчизняній науковій літературі переважають фахові дослідження, що зосереджують увагу лише на певному аспекті проблематиці, тяжіють до використання «кількісних» методів квантифікації та лише класичних для політології «запозичень» з інших галузей знань. Більш того, у «транзитологічній» парадигмі розвитку вітчизняної політології нерідко можна спостерігати некритичне ставлення до імплементації рекомендацій, вироблених зарубіжною науковою думкою, через «презюмування» їх автоматичної релевантності та універсальності.

Д. Істон, Г. Алмонд, Б. Пауел, О. Фібіх, С. Піскорська розглядали консолідованість суспільства у контексті гомогенності його політичної культури. Г. Спенсер, Е. Дюргейм, П. Сорокін, Г. Моска та В. Парето, хоча і послідовно розвивали ідею диференціації суспільства, але також представляли її переважно у функціональному контексті, надаючи, таким чином, аргументів прихильникам «культуроцентричного» підходу до забезпечення цілісності соціуму.

Гомогенізація суспільства з метою забезпечення його цілісності підіймає питання концептуалізації ідентичності, якій приділяють увагу Н. Федотова, Н. Костенко, М. Бойченко, Т. Стефаненко, М. Попов, Л. Нагорна та прийнятність і ефективність її трансформації у з погляду дилеми демократичність – тоталітарність, сформульовану ще Арістотелем. Д. Юм, Т. Нестерова, М. Хомяков, Н. Аршабеков, Ю. Лотман заперечують уніфікацію з соціолого-культурологічних засад та утворюють передумови для продовження цього підходу і в царині політології.

Цілісність «соціум-політії» як політичної системи, щодо якої загрози стабільності розглядаємо не під функціональним кутом зору (стабільність режиму, правлячих еліт чи збереження певного зовнішньополітичного курсу), а в територіальному аспекті, вимагає ревізії та адаптації класичного концепту «політична система» (Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Алмонд), а також визначення належних масштабів застосування теорії соціальних розколів Ліпсета-Роккана, з урахуванням її подальшого розвитку в працях послідовників, прихильників і критиків (А. Рьоммеле, А. Пшеворський, Р. Хербут, А. Кнутсена, Д.-Л. Сейле, Н. Панін, Ю. Каплан, А. Куценко, О. Мелешкіна, А. Ахременко, Є. Головаха, О. Донова, О. Романюк).

Своєю чергою, пошук «ліній розмежування», за якими розкол суспільства створює ризики для територіальної цілісності, окрім застосування емпіричних даних відносно конкретних кейсів кривавих конфліктів в Західній Європі, на пострадянському просторі, на теренах колишньої Югославії, в Африці приводить до необхідності дослідження аскриптивних ідентичносних

належностей. Особливості впливу архетипів на соціальну взаємодію у протистоянні показують певну неповноту узагальнень, здійснених в цій сфері Д. Горовіцем, Р. Брубейкером, М. Вербером. Отже, виникає потреба у напрацюванні прийнятної дескриптивної моделі активації міжетнічних конфліктів за допомогою збагачення власне політичного знання підходами етнології, психології та соціології (В. Мюльман, С. Широкогоров, Р. Жирар, З. Фрейд), що диктує міждисциплінарний характер з'ясування внутрішньо системних причин розколу суспільства.

З'ясування механізму розгортання розколу істотно підвищує ефективність порівняльного аналізу рекомендацій концепції його врегулювання (Я. Лустик, А. Лейпхарт, Д. Горовіц, Ф. Рьодер, Ч. Кауфман, Л. Бакхайт, А. Б'юкенен, А. Доунс, С. Вольф, А. Ліджфарт, О. Харитонова) та визначення тих політико-інституційних засобів консолідації суспільства, які можуть бути застосовані в історично неоднорідній Україні в перебігу націєбудівництва, насамперед – переоцінки значення партій у виборчій системі та формату функціонально-територіального розподілу влади.

Мета і завдання дослідження. *Метою дослідження є визначення ефективної моделі консолідації розколотого суспільства та збереження цілісності держави оперативними і демократичними засобами політико-інституційного впливу, розробленої на підставі з'ясування причин розколу, вивчення загальновизнаних концепцій його врегулювання та практик їх запровадження.*

Поставлена мета передбачає вирішення таких *завдань*:

- визначити нормативну структуру сучасного суспільства;
- з'ясувати лінії розмежування, за якими відбувається соціальний розкол, що загрожує цілісності держави;
- проаналізувати концепцію соціального розколу, встановити його причини та побудувати пояснювальну модель;
- здійснити порівняльний аналіз концепції консолідації суспільства та оцінити ефективність їх заходів у світлі практики їх запровадження;

- розробити та обґрунтувати засади функціонування консенсусної виборчої системи;
- оцінити прийнятність пропорційної виборчої системи та ступінь універсальності федеративного устрою для збереження цілісності держави у стані глибокого суспільного розколу із примордіальними лініями розмежування;
- запропонувати шляхи подолання стану суспільного розколу в Україні в контексті розроблених політико-інституційних засобів консолідації.

Об’єкт дослідження. Держава, суспільство якої перебуває у стані розколу, що загрожує цілісності системи «соціум-політія».

Предмет дослідження. Внутрісистемні чинники суспільного розколу та вплив на них засад функціонування виборчої системи та принципів територіально-функціонального розподілу влади.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження здійснено з використанням комплексу сучасних як загальнонаукових, так і спеціальних теоретико-методологічних засобів наукового пізнання. З метою визначення нормативного стану сучасного суспільства (п.1.1) використані формально-логічний та семантичний аналіз, діалектичний підхід. Встановлення ліній розмежування у суспільстві, які загрожують цілісності системи «соціум-політія» (п.1.2), здійснене з використанням системного методу, аналогій, компаративного аналізу та логічного моделювання, тоді як для з’ясування причин розколу й побудови дескриптивної моделі його розгортання (п.1.4) також використовувався кейс-стаді підхід, а для концептуалізації терміну «суспільний розкол» (п.1.3) - семантичний аналіз. Порівняльний аналіз концепцій консолідації розколотого суспільства та формулювання критеріїв оцінки їх прийнятності (п.2.1) виконано із застосуванням компаративного підходу та логічного моделювання й кейс-стаді підходу, порівняння консоціональної та інтегративної моделей (п.2.2) здійснено із застосуванням компаративного підходу, методу групування та логічного моделювання. Вимоги до консенсусно-орієнтованої виборчої системи (п.2.3) визначені із застосуванням принципу аналогії, діалектики, теорії ігор та логічного моделювання, а ефекти

функціонування партіями у розколотому суспільстві (п.2.4) визначені аналогією, кейс-стаді прикладами, логіко-формальним та парадигмальним аналізом. Генеза неоднорідності українського соціуму (п.3.1) доведена історико-фактологічним аналізом, статистичними методами та порівнянням, проблематика націєбудівництва (п.3.2) визначена за допомогою аналізу нормативних документів, компаративного та кейс-стаді підходів. Для визначення політико-інституційних гарантій консолідації розколотого суспільства (п.3.3) застосовано логічне моделювання та структурно-функціональний метод.

Методологія дослідження. Теоретичну базу дослідження складають структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Г. Спенсер, Е. Дюргейм), концепції соціальної взаємодії (О. Конт, Г. Зіммель, Р. Мертон, П. Бурдьйо), структури особистості (З. Фрейд, К. Юнг), радикальної антропології (Р. Жирар), політичної системи (Д. Істон, Г. Алмонд), етногенезу (Л. Гумільов, С. Широкогоров), теорія соціальних розколів Ліпсета-Роккана, концепції розподіленого правління (А. Лейпхарт, Д. Горовіц), «націоналізації держави» (Р. Брубейкер), індивідуальної стратегії поведінки відносно формальних правил у несприятливих умовах (А. Хіршман – С. Фінер), правозахисної сецесії (Л. Бакхайт, А. Б'юкенен), Responsibility to protect (обґрунтування зовнішньої інтервенції), розділу влади (Ф. Рьодер та Г. Філіп), поколінь прав людини К. Вассака, консолідованої демократії (Х. Лінц, А. Степан).

В роботі також застосовані концепти «політична участь» (С. Верба, Н. Най), «етноцентр» (В. Мюльман), «захоплена держава» (А. Гржмало-Буссе), «політичне» (К. Шмітт), «агонізм» (Ш. Муфф), «символічний капітал» (П. Бурдьйо).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливого завдання у галузі дослідження політичних інститутів та процесів, а саме у визначенні ефективних політико-інституційних заходів впливу на гетерогенне суспільство, яке перебуває у стані розколу, спрямованих на його консолідацію у демократичний спосіб.

Отримані результати, які відзначаються науковою новизною, конкретизуються у наступних положеннях:

- *уперше:*
  - запропоновано визначення ліній розмежування у суспільстві, розкол по яким загрожує цілісності системи «соціум-політія», шляхом одночасного застосування результатів кейс-стаді досліджень та дослідження сформульованої за принципами теорії систем аналогічної моделі гетерогенної системи; доведена обґрунтованість зведення етнічних, лінгвістичних та мовних розмежувань у політичних конфліктах до етнічної складової та досліджено механізм її активізації й набуття політичного виміру застосуванням концепту «етноцентруму» та аналітичного апарату радикальної антропології; показано, що стратегіям міжетнічних взаємовідносин кооперації або нейтрального співіснування відповідає баланс інтеграцій – диференціацій, тоді як конкуренція чи конфлікт свідчить про втрату такого балансу та перевагу диференціацій – тяжіння етноцентруму до його первинного стану до контакту з «іншим» шляхом руйнації фундаменту його онтології послідовно здійснюваною «інтенсивною» ексклюзивією: виштовхування «іншого» на периферію власного «світу» - «позбавлення» певної еквівалентності через перетворення «іншого» у «дещо» - викидання «за межі» світу через перетворення у «ніщо»;
  - сформульоване авторське визначення стану суспільного розколу шляхом семантичного аналізу та логічного моделювання;
  - визначені атрибути політичних партій, які зумовлюють ефективність їх взаємодії з етнічними групами для розгортання політизації етнічності та досліджено механізм взаємодії партійної та етнічної ідентичностей в політичній системі з використанням моделі структури особистості Фрейда-Юнга;
  - сформульовані критерії оцінки прийнятності концепцій консолідації розколотого суспільства;
  - запропоновано структурування інклюзивності як умови легітимності рішень (поряд із універсальною репрезентативністю) та обґрунтовано виокремлення змішаного активно-пасивного її аспекту як процедурної гарантії

конкретності виборів із проведенням розмежування з принципом пропорційності А. Лейпхарта;

- обґрунтована необхідність виокремлення актуальної (поточної) легітимності представницьких органів влади та запропонований механізм її забезпечення більш ефективним та прийнятним способом, порівняно із розпуском представницького органу влади та достроковими виборами - шляхом імплементації інституту дочасного відклику депутата/делегата суб'єктом його обрання з автоматичною заміною наступним кандидатом за підсумком преференцій на виборах;

- доведена необхідність інституалізації охоронювальної гілки влади з обґрунтуванням необхідності надання кола повноважень, пов'язаних виключно із виконанням функції «суперконсерватора» - збереження втіленої у конституції «статус-кво» суспільної угоди; показана потреба в інституційного зниження значущості політичних партій шляхом відмови від пропорційної виборчої системи та усунення від участі в процедурі висування кандидатів до органів влади під час виборів;

- *удосконалено:*

- модель політичної системи Д. Істона та Г. Алмонда; показано її розуміння у надмірно вузькому сенсі (як складової/підсистеми соціальної системи), який є недостатнім для розгляду проблематики суспільних розколів, що загрожують цілісності держави; натомість запропоновано розглядати систему «соціум-політія», де суспільство є «змістом», а держава як організаційно-територіальне утворення - «формою» такої системи, що дозволяє сфокусувати увагу на внутрісистемних чинниках дестабілізації;

- концепцію соціальних розколів Ліпсета-Роккана для встановлення етнічно-територіального аспекту зважаючи на визнання авторами присутності «старих розмежувань», пошук яких здійснено за віссю «центр-периферія» з відмежуванням від напрацювань геополітичного аналізу, де цей концепт первісно був сформульований;

- забезпечення механізму регіонального представництва в національному парламенті без формування його верхньої палати та партійних регіональних квот шляхом побудови виборчої системи за формулою К. Макферсона – пірамідальна система управління радянського типу з прямою демократією в основі й делегованою демократією на наступних рівнях представництва із збереженням за депутатом всіх послідовно отриманих ним статусів представника;
- критичну ревізію тяжіння консоціалізму А. Лейпхарта етнічно-територіальної федералізації прикладами кейс-стаді досліджень та логічного моделювання;
  - *дістали подальшого розвитку:*
- політико-правова концептуалізація феномену дискримінації в міжетнічних відносинах шляхом визначення її як еквіваленту операції диференціація-ексклюзія з боку титульного етносу у перебігу розбудови нації у поліетнічній державі;
- ідеї «множинної належності» Д. Трумена та «пересічних розбіжностей» С. Ліпсета шляхом їх забезпечення «множинною залежністю» депутата від корпусу виборців через мажоритарно-преференційний спосіб обрання;
- позиція Х. Лінца щодо вад президентської форми правління для консолідації суспільства через потребу істотного домінування нейтральної етнічної групи (з якою всіма сегментами насамперед буде асоціюватися президент) над всіма таборами протистояння в їх сукупності та зниження потенціалу забезпечення пропорційності/компенсаційності представництва сегментів у парламенті через пропрезидентську фракцію;
- застосування моделі Хіршмана-Фінера пояснення поведінки відносно формальних правил у несприятливих умовах виокремленням та дослідженням трансформації вимушеної «лояльності» тимчасово підкореної частини етнічної групи та функціонального «виходу» іншої частини цієї меншини в силове протистояння територіального «виходу» на кейсах ЕТА та ІРА.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовані на міжнародних та всеукраїнських конференціях: на XXXIV

Міжнародній науковій конференції «Актуальні наукові дослідження у сучасному світі» (м. Переяслав-хмельницький, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Нові завдання суспільних наук у XXI столітті» (м. Київ, 2018р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 2018р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Херсон, 2018р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 2018р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених» (м. Одеса, 2018р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Місце суспільних наук у системі гуманітарного знання XXI століття» (м. Київ, 2020р.). Проміжні результати дослідження за підсумками доповіді обговорювались на фаховому семінарі кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 11.06.2020р.

Публікації. За матеріалами досліджень, представлених у дисертації, опубліковано 20 наукових праць, з них 11 статей у фахових наукових виданнях України, 1 стаття у науковому періодичному виданні іншої держави, 1 праця в іншому науковому виданні додатково відображає наукові результати дисертації, 7 тез у матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 349 сторінок (14,5 д. а.), з них основного тексту 263 сторінки (10,5 д. а.). Робота ілюстрована 6 таблицями. Список використаних джерел містить 526 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ АНАЛІЗУ РОЗКОЛОТОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Неоднорідність як нормативний стан соціуму

Розпад у 1991р. біполярної світової системи своїми наслідками мав як проявлення старих і, задавалось, вже загоєних міжетнічних конфліктів не лише на пострадянському просторі, так і появу нових потенційних і вже актуалізованих етнічно «забарвлених» протистоянь, розгортанню яких раніше ефективно протистояла надетнічна і наднаціональна консолідація макротаборів за віссю «капіталізм – комунізм». Очевидні ознаки кризи монополярного світу (зокрема, економічні показники в США у порівнянні до загальносвітових станом на 1991р. і сьогодні, тенденція до зменшення військової присутності в деяких регіонах світу на фоні значних фінансових трат та недосягнутих цілей воєнних кампаній у Афганістані та Іраку), яскравим зовнішнім проявом яких є масові заворушення в США влітку 2020р. (продемонстрували актуальність расового питання і гостроту політичної боротьби в істеблішменті перед президентськими виборами засобами сумнівної легітимності, що істотно підриває ідеологічне домінування американського тлумачення демократії), утворюють обґрунтовані побоювання подальшої активізації міжетнічних конфліктів упродовж перехідного періоду світової системи до іншої (ймовірно, багатополлярної) рівноваги.

Указані тези відносно характеристик феноменів сучасності, які ми можемо спостерігати довкола, кореспондуються із думкою американського політолога П. Ханни, висловленою ще в 2010р.: «Середина XXI ст. ні на що так не буде схожа, як на окремі моменти Середньовіччя – від розорення Риму вестготами в 410р. до падіння Константинополя в 1453р. Цей протяжний період – період морових виразок і прогресу, торгових революцій, хрестових походів, міст-держав, оптових торговців і університетів – представляє ідеальний метафоричний засіб для характеристики наших часів. Він був багатополярним, з імперіями, що розростаються на євразійському материковому масиві, і

аполярним, який не мав єдиного глобального лідера. Нове Середньовіччя – синонімічне століттю глобалізації – вже почалося» [1, с.147].

В означених умовах набувають особливої вагомості дослідження закономірностей функціонування соціально-політичних системи з точки зору з'ясування та вироблення дієвих запобіжників поширення хаосу та деконструкції цивілізованих форм людського співіснування, уникнення конфліктної дезінтеграції національних держав як під впливом зовнішніх, так і внутрішніх чинників, які, зазвичай є пов'язаними між собою і важко відокремлюваними один від одного.

Покладене в основу цієї роботи аксіологічне акцентування на забезпеченні цілісності суспільства як на «зовнішньому» рівні політичної об'єктивізації – існування єдиної держави як природної історичної форми¹ політичної організації суспільства на певній території, так і на «внутрішньому» структурно-змістовному рівні функціонування соціуму зумовлює певну логіку розгортання дослідження. Тією мірою, якою забезпечення цілісності співвідноситься із питанням «як», первісного з'ясування вимагає питання «що» - характеристика об'єкту, по відношенню до якого це «як²» потрібно застосовувати. Сформульований аксіологічний вимір імпліцитно передбачає і телеологічну складову, адже в залежності від поточного стану – ступеню відповідності або значущості відхилення від стану належного – таке «як» набуває активності та інтенсивності впливу на об'єкт.

Діалектичний зв'язок між формою, роль якої виконує конкретна держава з притаманними їй в досліджуваний період часу способами організації і

---

¹Феномен додержавного чи протодержавного способу організації суспільства у минулому або міркування та прогнози щодо «відмирання» держав у майбутньому в межах різноманітних за ідеологічним фундаментом концепцій (анархізм, марксизм чи певні напрями ультралібералізму тощо), на наш погляд, не зменшує поточної актуальності державоцентричного підходу в проблематиці забезпечення цілісності суспільства. За будь-яких обставин державна форма існування суспільств є наявною реальністю, історична інерція буття якого вказує на значущий хронологічний резерв існування цієї форми за будь-яким «песимістичним» сценарієм розвитку подій, якщо навіть виходити з припущення про справедливості відповідних антиетатичних прогнозів. Крім того, державна форма буття суспільства лише наочно демонструє механізми функціонування більш глибокого соціально інституту влади-підпорядкування в контексті забезпечення дієвості створення/набуття і розподілу ресурсів - невід'ємного базового алгоритму існування будь-якого соціального утворення. Зміна форми буття суспільства – ймовірна втрата державності у сучасному розумінні – не усуває існування потестарних відносин як атрибуту соціуму, а отже і не віднімає політичного виміру питання його цілісності.

²Маються на увазі саме політико-інституційні заходи.

здійснення влади, та змістом, під яким ми в досліджуваному контексті розуміємо дійсну структуру суспільства і характер взаємодії його складових, певною мірою програмує домінування змісту над формою у тому розумінні, що у разі їх конфліктної невідповідності найчастіше саме форма зазнає історичної поразки, змінюючись і пристосовуючись до потреб буття нового змісту. Але таке домінування не є абсолютним у платонівському сенсі відносин причинності між ідеєю та феноменом, інакше це б означало визнання принципової неспроможності держави здійснювати вплив на суспільство, що не узгоджується з повсякденним досвідом.

Відносно домінування в цьому сенсі лише вказує, що задля визначення тих можливих та необхідних засобів впливу форми³ на зміст першою чергою мають бути встановлені нормативні характеристики конкретного суспільства, яким має відповідати належна форма організації політики для свого та його життєздатного буття у якості єдиного цілого. Неприродні флуктуації наявного стану соціуму не тільки не повинні набувати державного виміру конституювання, але й тією мірою, якою такі відхилення від природного стану є несумісними з цілісністю буття суспільства, вони повинні розглядатися як об'єкт політичного використання.

Категоричність такої настанови пояснюється тим, що збереження цілісності та постійне забезпечення функціональної дієздатності будь-якого організму (в тому числі – соціального) є генетично обумовленим пріоритетом, що цілком узгоджується як з уявленнями про базові інстинкти [2] та ієрархією потреб за А. Маслоу [3, с.84], так із концепцією влади за теорією суспільного договору. У більш широкому узагальненні функція і здатність збереження цілісності може осмислюватися як загальносистемний параметр регенеративності (за елементами та відносинами), щодо якого вірним є твердження про універсальну застосовність.

---

³Які знаходяться в сфері компетенції держави і запровадження/чинність яких не перебуватиме у залежності від набуття необхідної соціальної інерції постійної відтворюваності на практиці, на відміну від, наприклад, формування певної політичної культури в суспільстві, тобто – відповідати вимогам оперативності.

Асоціативний семантичний зв'язок «цілісності» як бажаної і позитивної характеристики пов'язує її з уявленнями про «міцність», що забезпечує стабільність такої «цілісності», тоді як належним зразком, а відтак – і вказівкою на спосіб забезпечення, виступає «монолітність», яка сприймається як «масивна упорядкована однорідність структури». Наведена незначна аберація породжує чималі наслідки, адже передбачає, що саме однорідність суспільства є необхідним цільовим показником у означеному контексті. Схожої точки зору щодо визначення фундаментом стабільності демократичних інститутів саме гомогенної політичної культури дотримувалися Алексіс де Токвіль [4, с.90, 140, 158], Г. Алмонд та Б. Пауел [5, р. 106, 262]. Цей наратив також притаманний підходам до проблематики націобудування в державах, утворених на теренах колишнього СРСР [6, с.90].

Розглядаючи гомогенний тип суспільства, сучасні дослідники С. Піскорська та О. Фібих обґрунтовують його утворення, постійне відтворення та функціонування реалізацією «стандарту індивідуалізму» як суті ідеї лібералізму [7], умовно продовжуючи в данному питанні лінію Г. Алмонда.

Очікувано для наукового дискурсу є існування прибічників іншого «табору», які вважають, що культурна різноманітність має розглядатися не як загроза, а як передумова для пошуку повноцінної рівноваги та узгодженості – Ш. Муфф [8], Є. Соренсен [9].

Попри розбіжності у ставленні до взаємозв'язку гетерогенності та стабільності суспільства підходи значної частини дослідників тяжіють до «культуроцентричного» домінування у визначенні політичної структури суспільства – конституйована або, скоріше, декларована певна єдність політичної культури суспільства демонструється як свідчення його політичної структурної гомогенності. Своєю чергою, фрагментованість політичної культури цілком логічно сприймається ознакою й гетерогенності самого суспільства. На нашу думку, хоча такий підхід не позбавлений очевидної емпіричної цінності, проте його застосування при дослідженні питання забезпечення стабільності суспільства як системи призводить до деякої «монополізації» поширеного в

політичній теорії способу пояснення стійкості демократичних інститутів наративом про первинну роль культурної однорідності. Дійсно, концепт нації (навіть у політичному сенсі) імпліцитно передбачає уявлення про певну культурну гомогенність її членів, тоді як всі інші, хто не відповідає через власні етнічні або ідеологічні детермінанти поведінковим стереотипам, частіше за все охоплюються відокремлюваним «вони», на противагу самоідентифікуючого «ми». Сприйняття «іншості» «їх», що присутні поряд, як загрози консолідованої цілісності «нас» цілком очікувано перетворює дихотомію «ми» – «вони» у класичну шміттівську «друг» – «ворог» [10, с. 29].

Усвідомлюючи політичну культуру як певну функцію суспільства, яке цю культуру в перебігу власного буття створює, відтворює та змінює, вважаємо за потрібне у дослідженні проблематики забезпечення цілісності суспільства, а точніше, його політичної організації (держави в її наявних територіальних межах) змістити акцент з «процедурного» аспекту (політичної культури як похідної від суспільства) на «матеріальний» – структуру самого суспільства як чинника, що якісно визначає його політичну культуру.

Звісно, що політична культура як феномен не тотожна структурі суспільства, але акцентування на гомогенності як умові стабільності, з одного боку, та похідному характері культури від суспільства, з іншого боку, утворюють достатні передумови для більш ретельного аналізу.

Так гомогенна (від грецької «homogenes» – однорідний) система визначається тим, «що не містить частин, які б відрізнялися за складом чи властивостями, та відокремлених одна від одної поверхнями розподілу. Усі фізичні характеристики (параметри) гомогенної системи однакові у всіх її частинах або безперервно змінюються від точки до точки. Мікронеоднорідності (щільності, складу і т.ін., зокрема флуктуаційні) не порушують загальної однорідності системи»[11]. Стосовно соціальної системи таке визначення передбачає не тільки однорідність і рівність соціальних індивідів, але й відсутність у структурі суспільства їх груп, адже інакше порушуватиметься

закон тотожності – еквівалентність первинних складових елементів: будь-яка група як сукупність індивідів не тотожна індивіду.

На побутовому рівні та, значною мірою, і в публіцистичному контексті індивід як елемент розглядуваної гомогенної соціальної системи сприймається та розуміється через «індивідуальність», що помилково асоціюється з неповторністю, унікальністю, певними відмінними властивостями від інших. Між тим, за своєю етимологією та філософськими підвалинами цей термін означає «неподільність» (від латинського «*individuum*» – неподільне), що дозволяє вивести витoki розуміння цієї категорії ще з демокритівського вчення про атоми [12], розвинутого в епоху модерна з атомів фізичних до соціальних – людини [13]. Відтак, гомогенне суспільство передбачає саме однаковість його членів, і це не слід сприймати виключно як егалітарність статусів, адже декларована юридична рівність сама по собі не виключає різних інтересів, а отже – цілей, мотивів та поведінки; гомогенність суспільства передбачає саме ідентичність його членів за значущими з точки зору соціальної поведінки параметрами, що і забезпечує ізотропність соціальної системи. Як правильно відмітила Н. Федотова, редукціонізм ідентичності лише до різноманітності соціально-рольових належностей індивіда є безпідставним, адже в такому випадку захоплення тенісом та цивілізаційна чи релігійна належність видаються якщо не рівнозначними, то принаймні однопорядковими величинами для формування «власного сенсу» [14, с.75].

Використаний нами для визначення еквівалентності термін ідентичність у розглядуваному контексті набуває специфічної смислової функції з урахуванням наукових дискусії довкола семантичного навантаження цього концепту⁴. Гомогенність суспільства вимагає єдності⁵ ідентичності його членів, маючи на увазі, зокрема, збіг у них «ототожнення окремих індивідів чи соціальних груп з

⁴Як було відмічено Н. Костенко: «Згідно з вишуканим роз'ясненням Поля Рікера, в семантичній двозначності поняття «ідентичність» винна щонайменше латина, котра відсилає водночас до двох коренів – *ipse* та *idem*. Обидва фіксують стан тотожності, проте перший вказує на безперервність і сталість у часі (тотожність самому собі), другий – на незмінність (тотожність як аналогічність)» [15, с. 71].

⁵Єдність не як результат об'єднання складових різних елементів у суму чогось, а в сенсі розуміння як певної тотальності - виключно одного однакового у всіх і для всіх.

тією чи іншою роллю в процесі соціальної взаємодії, асоціювання самих себе та інших з тим або іншим місцем у різних «світах» соціальних комунікацій» [16, с.47].

Очевидно, що гомогенне за своєю структурою суспільство очікувано продукує та функціонує у гомогенній політичній культурі, яка формує і склеює соціальні «атоми» в монолітний (ізотропний) соціальний «кристал», зовнішня цілісність якого може видаватися вкрай привабливою у порівнянні з більш «аморфними» або, принаймні, не такими «твердими» конструкціями [17, с.177-178].

Привабливість гомогенної монолітності суспільства для влади відмічалась ще Арістотелем, який стверджував, що держава природно зацікавлена у «прагненні до того, щоб усі в ній були рівні і однакові» [18, с.115]. Втім, Т. Нестерова відмічає, що гомогенність притаманна описуванню утопічних і антиутопічних суспільств, з «яких тим чи іншим шляхом усунуті всі неоднорідності, всі явища, що порушують його стабільність» [19, с.62] та проводить історичні паралелі зі спробами побудови масових суспільств під гаслами універсалістських ідеологій гітлерівської Німеччини та фашистської Італії часів Муссоліні.

Застереження проти втілення таких соціальних проектів знаходимо також і у самого Арістотеля, який з прозорливістю відмічав, що «держава, розвиваючи єдність у цьому напрямку, припинить своє існування. Адже за своєю природою держава являє собою певну множинність. Коли ж вона прагне до єдності, то в такому випадку з держави утворюється сім'я, із сім'ї – окрема людина; а сім'я, вважаємо, містить у собі більше єдності, ніж держава, окрема ж людина більше, ніж одна сім'я. Отже, коли б хтось і намислив здійснювати Сократову теорію на ділі, то все ж краще не робити цього, бо він знищить державу» [18, 1261 а].

Зважаючи на таку кореспонденцію тоталітарності та гомогенності, М. Хомяков, розкриваючи теоретичні підвалини різних концепцій толерантності, звертає увагу на критику гомогенності суспільства саме з позиції ліберального розуміння свободи індивіда у Дж. Мілля, який вказує, що «тиранія

більшості» призводить до втілення «китайського ідеалу створення схожих один на одного людей»[20, с.27], до встановлення одноманітності гомогенного суспільства.

Оцінюючи спроможність запровадження однорідності суспільства на підвалинах дійсної егалітарності всіх його членів, варто звернути увагу на висновок Д. Юма: «Суспільство без розшарування, з реальною рівністю його членів – міф, що так ніколи і не став реальністю за всю історію людства» [21, с.304], тоді як аргументацію на користь природності гетерогенної структури суспільства можна вивести з концепції соціального прогресу Г. Спенсера.

Цим вченим була запропонована формула, яка безпосередньо визначає об'єктивність існування гетерогенних систем через диференціацію: «...різні частини однорідної агрегації неминуче піддаються діям різнорідних сил, різних за якістю або за напруженістю, внаслідок чого і змінюються по-різному». В однорідному середовищі внутрішньо системна диференціація буде зростати, бо «однорідна сила, яка діє на агрегат, виробляє несхожі зміни в різних його частинах, роблячи однорідне різноманітним, а різноманітне ще більш різноманітним». Більш того, у ході зростання складності й різноманітності в системах швидкість диференціації збільшується: фактори і наслідки диференціації збільшуються в геометричній прогресії. Причина явища в тому, що «кожна диференційована частина є не тільки вмістилищем подальших диференціацій, але разом з тим і джерелом останніх, тому що, стаючи все більш відмінною від інших частин, вона стає центром неоднакових реакцій на зовнішній вплив, і, збільшуючи таким чином відмінності діючих сил, вона збільшує також і відмінність вироблених ними наслідків» [22].

Диференціації як причина суспільного розвитку виділялася і Е. Дюргеймом, але в аспекті принципу розділення праці. Цим соціологом підкреслювалось, що колективна свідомість в архаїчних гомогенних суспільствах з механічною солідарністю їх членів ґрунтувалась на рівності і спільності. У цьому випадку солідарність, «яка витікала зі схожості, досягала свого максимуму тоді, коли колективна свідомість точно покриває нашу

свідомість та співпадає з нею у всіх точках; але в цей момент наша індивідуальність дорівнює нулю»[23, с. 138]. Органічну солідарність вчений вважає притаманністю складних індустріальних суспільств⁶, адже «з одного боку, кожен тим сильніше залежить від суспільства, чим більше розділеною є праця, а з іншого боку – діяльність кожного тим більш особиста, чим вона – більш спеціалізована». Тобто «індивідуальність цілого збільшується разом з індивідуальністю частин; суспільство стає здатним рухатися узгоджено, у той час як кожен з його елементів продукує більше власних рухів» [ibid., с. 139].

Принцип диференціації в подальшому використовував американський соціолог Т. Парсонс у теорії сучасного суспільства, сформулювавши його як «розділення одиниці або структури в будь-якій соціальній системі на дві або більше одиниці або структури, які розрізняються за своїми характеристиками та функціональною значущістю для системи»[24, с.44]. Результатом цього безперервного процесу розділення є нарощування системою адаптивних здібностей – розширення вибору ресурсів у порівнянні з попереднім станом, що знову ж таки викликає асоціації з розумінням еволюції біологічних видів та дає підстави для припущення існування спільних системних закономірностей.

Диференціація суспільства як природний чинник його гетерогенності прослідковується і в розробленій П. Сорокіним теорії соціальної стратифікації. Її сутність цим мислителем визначалась таким чином: «Соціальна стратифікація – це диференціація деякої даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираження в існуванні вищих і нижчих шарів. Її основа і сутність – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того чи іншого співтовариства» [25, с.302]. Хоча теорія стратифікації через подолання ідеологічних обмежень визнається більш

---

⁶На наш погляд, протиставлення «механічного» і «органічного» у даному випадку слід розуміти з позиції поверхневого/кількісного порівняння ступеню організованості/складності індустріального суспільства і архаїчного – за кількістю різноманітності виконуваних функцій елементами суспільства з більш глибоким рівнем розділення праці. Якщо «органічність» асоціювати з «природністю» та властивістю «живої системи» регенерувати свої втрачені/пошкоджені частини, на відміну від заміни запчастин в механізмі, то в цьому сенсі саме архаїчні соціальні системи більшою мірою відповідають визначенню «органічних», а суспільства модерну – «механізму».

ефективною для описання та дослідження процесів у сучасному суспільстві, ніж марксистська теорія класової боротьби, оперування виключно категоріями дохід, влада, освіта та престиж у якості класифікаційних ознак соціальних статусів вказують, що такі традиційні аспекти ідентичності людини, як мова, етнічність та релігійна/конфесійна належність, перебувають у кращому випадку на периферії уваги⁷ цієї концепції, через що дає підстави для ідентифікації її приналежності до парадигм Модерну і Постмодерну⁸.

Відмічений у теорії соціальної стратифікації вертикальний аспект диференціації наближає цей принцип до постулатів теорії еліт. Один з її визнаних засновників Г. Моска таким чином сформулював закон соціально-політичної дихотомії суспільства: «У всіх суспільствах (починаючи зі слаборозвинутих аж до найбільш розвинутих) існують два класи людей – клас правлячих і клас керованих. Перший, завжди менш численний, виконує всі політичні функції, монополізує владу і насолоджується тими перевагами, які вона дає, у той час, як другий, більш численний клас, керується і контролюється першим у формі, яка більш-менш законна, більш-менш довільна і насильницька і забезпечує першому класу матеріальні засоби існування. ... У реальному житті ми всі визнаємо існування цього правлячого (або політичного) класу» [26, с. 186-187].

Іншим видатним дослідником В. Парето підвалини теорії еліт обґрунтовані визнанням, що індивіди нерівні між собою ні фізично, ні інтелектуально, ні морально. Тому і соціальна нерівність здавалась йому абсолютно природною: люди, що володіють найбільш високими показниками в тій чи іншій області, складають еліту, в кожній сфері – свою [27].

Схожі думки щодо нерівності можна знайти й у авторитетного філософа І. Ільїна, який писав: «Французька революція навчила й передала у спадок

⁷В соціологічному розумінні людини як певного статуарного набору наведеним критерієм групового відокремлення зазвичай надається місце на горизонтальній координатній осі, що автоматично позбавляє питання належності до цих груп владного (а отже і потенційно конфліктного) виміру.

⁸Подвійна парадигмальна «локалізація» зумовлена тим, що сам концепт «нація», яка імпліцитно містить в собі відсилання до означених аскриптивних ознак, є продуктом модерну, тоді як кожен з вказаних нами елементів ідентичності відрховує свій початок як соціально значущий феномен в традиційному, і навіть, архаїчному суспільстві.

людству шкідливий забобон, ніби люди від народження або від природи «рівні» і внаслідок цього з ними потрібно обходитися «однаково»... сутність справедливості полягає саме в неоднаковому поводженні з неоднаковими людьми» [28, с. 147].

Певне «замовчування» наведеними вище концепціями існування примордіальних⁹ ідентичносних чинників обґрунтування неоднорідності суспільства на рівні субнаціональних груп як соціальних суб'єктів може бути «компенсовано» зверненням до аргументів теорії пасіонарності Л. Гумільова в межах його концепції етногенезу. За її змістом істотна якісна відмінність соціальної поведінки непасіонарної більшості певного суспільства та пасіонарної меншості, яка дослідником виокремлюється за «наявністю у деяких індивідів непереборного внутрішнього прагнення до цілеспрямованої діяльності, завжди пов'язаної зі зміною оточення, громадського або природного, причому досягнення наміченої мети, часто ілюзорної чи згубної для самого суб'єкта, видається йому ціннішою за власне життя» [29, с.269], виступає цілком достатнім чинником для диференціації суспільства у разі, якщо моделювати поліетнічне суспільство, різні етнічні складові якого перебувають на різних стадіях етногенезу, а отже – визначаються різним сукупним рівнем пасіонарності.

Перспективним для з'ясування нормативності гетерогенності сучасного суспільства вважаємо застосування запропонованого М. Деланда нового підходу до онтології соціальних наук. Використовуючи методологію філософії науки, мислитель узагальнив спільні онтологічні аспекти світів фізики та біології для збагачення інструментарію аналізу соціальних феноменів з одночасним запровадженням принципу мінімізації ризиків редукціонізму¹⁰, притаманному

⁹Мається на увазі буквальне розуміння/переклад цієї латиномовної за своїм походженням дефініції *primordialis* – первісний, початковий (від *primordium* – початок, походження,) оскільки деяке тяжіння в політологічному дискурсі до його наповнення значенням «вродженості» призводить до необґрунтованого пошуку в етнічному біологічному виміру раси.

¹⁰Сутність стратегії уникнення неприйнятності запозичень з біології та фізики для соціальних наук «полягає у вибудовуванні онтології навколо емерджентної властивості як базового поняття, тобто властивості цілого, яке більше своїх частин і тому не може бути до них зведене. Як тільки стає ясно, що хімічні властивості не можуть бути спрощені до фізичних процесів, що лежать в їх основі, а біологічні властивості - до хімії, виявляється легко подолати спокусу звести психологічні, соціальні або економічні властивості до біологічних» [30, с.36].

механічному перенесенню понять з однієї галузі знань в іншу. Так, пропонуючи подолання застарілих конотацій терміну «індивідум» через введення концепту «індивідуально існуючого» (individual entity), автор наголошує на необхідності переосмислення розуміння категорії «виду» згідно з популяціоністським підходом. Він розкривається наступною тезою: «для популяціоністів варіація, тобто спадкова мінливість, є паливом еволюції: без адаптаційних відмінностей між організмами природний відбір був би не здатний привносити будь-які зміни в популяцію і сприяти появі нових форм життя. Інакше кажучи, для популяціоністів гетерогенність є тим станом, спонтанного існування, якого слід очікувати в більшості умов, у той час як гомогенність – вельми мало ймовірне стан, який може реалізуватися тільки при вкрай специфічних умовах селективного тиску, аномально постійного в просторі й в часі» [30, с.40].

Маркером значущості та необхідності адекватного осмислення взаємозв'язку категорій «неоднорідність», «стабільність», «безпека» є не лише політична практика забезпечення стабільності в процесі націотворення надмірним тяжінням до культурно-етнічної однорідності у перехідних демократіях чи тільки у так званих недемократичних країн (наприклад, політика щодо курдських меншин Турції, Іраку, Ірану та Сирії [31]).

Актуалізація проблематики збереження і захисту власної ідентичності міркуваннями довкола недемократичних способів відбувається і в Західній Європі під тиском міграційних процесів. Масштаб та вплив таких процесів, зважаючи на особливості структури потоків біженців¹¹, дозволяють констатувати якщо не кризу мультикультуралізму як такого, то його обмежену придатність до застосування лише в колі «близьких» культур, а точніше – спорідненості та прийнятності до співіснування за певними ознаками їх колективних носіїв. За оцінками Д. Драгунського, «імміграція з країн «третього світу» створює нові класи, точніше, етнокласи. Вона створює нових пролетаріїв, причому не тільки за економічним статусом, але й за етнічною належністю.

---

¹¹Мається на увазі не тільки релігійно-гендерний аспект (питома вага мусульман – молоді чоловіки), але й використання впливу на такі потоки як фактор геополітичного тиску на Європу у її відносинах з Туреччиною.

Етнокласи несуть у собі новий заряд революційності, у якому соціальні вимоги змішані з етнокультурними та конфесійними»[32].

Львівська дослідниця О. Глод, аналізуючи політичну рефлексію Західної Європи на міграційні виклики, небезпідставно, на наш погляд, вказує на існування «нового» расизму та ксенофобії[33]. Хоча на рівні статистичної оцінки кримінального «внеску» міграційного фактору правоохоронні органи та високопосадовці західних країн, намагаючись зберегти принаймні фасад політики толерантності і мультикультуралізму, уникають публічного висвітлення даних, які б демонстрували питому вагу «іншокультурних» злочинців у їх загальній кількості (можна припускати, що на побутовому комунікативному рівні таке «замовчування» навряд чи можна визнавати ефективним), то відносно зростання терористичної загрози з конкретним ідентифікуючим у культурному сенсі «забарвленням» виокремлення «чужинців» відбувається більш публічно¹².

Концепція лібералізму, адекватно сприйнявши загрозу сутності ідеалу свободи імовірністю досягнення стабільності через забезпечення тоталітарними практиками однорідності¹³, сформулювала парадоксальну відповідь-реакцію. Вона полягає у забезпеченні егалітарності за допомогою атомізації глибше рівня класичних ідентичностей, взаємодія яких призводить до конфліктів. Тобто, якщо примусова асиміляція одних ідентичностей іншими як єдина «прийнятна» умова їх співіснування розглядається як прояв тоталітаризму та расизму, адже імпліцитно передбачає наділення вищою цінністю титульної ідентичності (мовної, релігійної, культурної тощо) у порівнянні з ідентичністю, яка підлягає поглинанню, то оскільки факт співіснування різних груп людей є даністю, «справедливим» вирішенням проблеми видається вжиття заходів з тотальної втрати ідентичносних ознак усіма групами. Замість з'ясування різниць між етносами, мовами, релігіями тощо як множинами, належністю до яких може

¹²Наочним приладом є терористичний напад 07.01.2015р. на редакцію французького журналу «Charle Hebdo», який неодноразово публікував провокативні для мусульман карикатури.

¹³Суть такої загрози влучно сформулював Н. Аршабеков: «Прагнення довести інтегрованість соціуму до межі рівнозначна тоталітарному переродженню суспільства» [34].

визначатися соціально-політична ідентичність людини, пропонується суспільство, побудоване людьми, які не мають жодного розрізняльного «забарвлення». В цьому сенсі концепт громадянського глобального відкритого суспільства протистоїть концепту нації за тією ж самою логікою розгортання: нація, маючи потребу в гомогенній політичній культурі і піддаючи через це «уніфікуючому тискові» різні колективні ідентичності в своєму складі, сама на глобальному рівні являє собою таку ж саму колективну ідентичність серед інших «не схожих у повній мірі» націй та разом із ними відчуває «уніфікуючий тиск» глобалізації.

Саме цим, на наш погляд, виправдовується популярність ідей, спрямованих на стирання меж: космополітизму, секуляризації, екуменізму та синкретизму, появи «нових» гендерних належностей та їх вільного обрання, трансгуманізму, ревізії інституту сім'ї тощо. Логіка така: якщо люди позбудуться того, що їх розділяє, будуть усунуті причини для конфліктів через такі розділення: не буде більше «чужих», але й не стане і «своїх» - усі будуть однаковими.

Парадокс такої ліберальної відповіді у тому, що для перемоги радикальної версії свободи потрібно на користь проголошеної універсальності викоринити всі розбіжності – так само поставити суб'єктивно осмислені¹⁴ «універсалії» вище об'єктивно існуючого різноманіття. Очевидні паралелі з дуже схожим за ступенем акцентування на універсальності невдалим соціальним експериментом побудови егалітарного суспільства штучної ідентичності – інтернаціональних радянських людей в колишньому СРСР. На наш погляд, заперечення ідеологічним підходом вказаного соціального експерименту права історично утворених ідентичностей на самодостатнє (але не обов'язково самостійне/окреме) існування у культурному та політичному вимірі наочно продемонструвало не тільки протилежний стабільності результат – розпад мегаполітії, але й значною мірою зумовило надмірний націоналістичний

---

¹⁴Переважна частина мислителів, які відстоюють такі цінності, можуть бути ідентифіковані як представники саме західної цивілізації доби постмодерну, що об'єктивно не охоплює інші цивілізаційно-філософські підходи до розуміння людини та його місця в світі.

ренесанс у колишніх національних республіках як спосіб компенсації стирання етнічних ідентичностей на користь штучної радянської.

Продовжуючи запропоновану паралель через генетичну гомологію підходів до просування універсалій, можна розгледіти ознаки троцькізму в розповсюдженні хвилею глобалізації концепцій західної ліберальної демократії – «єдиної виправданої системи управління державою. Тому треба визнати, що це перемога однієї ідеології, а не кінець ідеології взагалі»[35]. З цієї точки зору, забезпечення свободи від тоталітаризму та забезпечення стабільності шляхом глобалізації ліберальної демократії демонструє не тільки діалектичну єдність та протилежність концепцій націоналізму та лібералізму як продуктів модерну, але й вказує на приреченість на крах фактичного повторювання на новому рівні і в більш глобальному масштабі радянського соціального експерименту штучного створення колективної ідентичності універсальної людини без етнічних, мовних, релігійних та культурних розмежувань.

Глобалізація та зумовлене нею поширення концепції прав людини як продукти модерну виявилися нездатними навіть вирішити проблему економічної нерівності регіонів світу – тобто забезпечити егалітарність елементів системи за ознакою доходів і рівня життя, які, на відміну від «культурних» феноменів аскриптивних сфер мови, етнічності та релігійної належності, об'єктивно можуть бути зведені до єдиного і прийнятного кількісного еквіваленту вимірювання і порівняння. Навпаки, глобалізація призвела до закріплення «периферійного характеру окремих країн» [36], і міжнародно-правова фіксація принципів рівності в правах, свободах та гідності не компенсує фактичної різниці в колі доступних можливостей пересічного представника країн «Третього світу» та «Золотого мільярду», так само як і розбіжностей у рівні життя різних соціальних страт в середині кожної з країн Світ-системного центру чи периферії. Наочним прикладом фундаментальної неспроможності зумовленої лібералізмом наднаціональної системи управління ефективно протистояти викликам із збереженням покладених в основу концепту глобального

громадянського суспільства цінностей стала ситуація довкола пандемії «COVID-19».

Розширення ліберального «простору свободи» шляхом знищення традиційних форм суспільної солідарності піддає сумніву і саму категорію «демократія», на що звертає увагу відомий представник німецької консервативної політичної філософії Г. Рормозер. У своїй роботі «Криза лібералізму» вчений відмічає: «Якщо розпадаються духовні, моральні, етичні та релігійні сили, що зв'язують людей, з відмовою від історії суспільство втрачає також і здатність до здійснення політики. По мірі розвитку цього процесу і розпаду інтеграційних сил настає момент, коли вже неможливо стає формування колективної політичної волі, оскільки немає вже необхідної для цього реальної спільності. Сучасна демократія культивує свій основний міф, ніби в кінцевому рахунку править і є сувереном сам народ. Тільки національна ідея робить сучасне суспільство здатним до здійснення політики і демократії. Передумовою утворення націй була спільна історична пам'ять, яка поділялася усіма. Черпаючи свої сили в спільному досвіді, у пережитому, у загальній історії, нація стає спільністю долі. На противагу цьому ліберальний порядок виходить з того, ніби існують лише індивіди, які наділені рівними правами і об'єдналися на підставі договору в державу. Однак насправді такі відокремлені індивіди, що самостійно переслідують свої інтереси відповідно до договірних відносин, діють лише в сфері економіки»[37].

Отже, можемо підсумувати, що диференціація суспільства як системна закономірність об'єктивно зумовлює його гетерогенність навіть незалежно від виокремлення традиційних¹⁵ ідентичносних ознак, парадоксальне «приниження»¹⁶ значущості яких у координатах аргументації значної кількості

¹⁵Використання цього більш нейтрального визначення зумовлено прагненням до забезпечення смислової збалансованості, адже певна «біологічна» течія прихильників примордіального трактування етнічності як вродженої характеристики постулюють жорстку фіксованість і незмінюваність етнічної належності. Своєю чергою, конструктивістський та інструменталістський напрями, акцентуючи увагу на змінюваності етнічної ідентичності, дещо розмивають її високу інституційну стабільність, зумовлену архітиповою вкоріненістю.

¹⁶«Замовчування» концепціями ліберального походження значення етнічності як самодостатнього і потужного чинника групової диференціації у сукупності із намаганням «подолати» та «викорінити» як джерело конфліктів через апелювання до більш загальних універсальних категорій. Доволі вдало такий синтез «замовчування» і

теоретичних підходів у парадигмі пізнього модерну не усуває актуальність сучасних викликів стабільності й безпеки соціального співіснування різних груп. Неприйнятність за характером методів приведення соціальної системи до гомогенного стану за всіма ознаками ідентичносної належності людини може мати певні суб'єктивні оцінки, зумовлені ситуативністю балансу між тоталітаризмом та анархією в питаннях концентрації влади і сфери її впливу для кваліфікації політики як демократичної¹⁷ при вирішенні тих чи інших проблем державного будівництва¹⁸. Однак аргументи про несумісність практики штучної гомогенізації з ефективністю функціонування системи обґрунтовують неналежність самої мети.

За Ю. Лотманом, «саме певна внутрішня невпорядкованість, недовершена організованість забезпечують людській культурі й більшу внутрішню ємність, і динамізм, невідомий більш впорядкованим системам»[41, с. 487]. Вказана «більша ємність і динамізм» внутрішньої неупорядкованості, яка притаманна саме неоднорідній структурі та відсутня у гомогенній, кореспондується із розумінням парадоксу К. Юнгом, який вважав його однією з важливіших духовних цінностей, протиставляючи ортодоксії (єдності думок), яка розглядається як ознака слабкості. Учений зауважував, що лише парадокс веде до максимально правильного розуміння повноти життя, тоді як відсутність незрозумілості й суперечностей завжди однобока, а тому й не придатна для вираження незбагненного[42, с. 33]. Продовження логіки означених міркувань дозволяє відшукувати її в діалектиці Гегеля (теза – антитеза – синтез) докази на користь не тільки нормативності, але й необхідності для суспільства як умови розвитку саме гетерогенної структури з її постійними протиріччями.

«подолання/викорінення» можна проілюструвати фразою Ф. Барта, наведеною між тим, з іншою метою: «...система стратифікації не потребує існування етнічних груп»[38, с.33].

¹⁷За С. Ліпсетом «демократія – не якість соціальної системи, або існує, або не існує, а скоріше комплекс характеристик, які можна ранжувати безліччю різних способів» [39, с. 26].

¹⁸Аналізуючи феноменологію демократичного транзиту М. Шаповаленко відмітила, що «політична лібералізація і демократизація можуть призвести до появи консолідованої автократії, адже складовими консолідації є віра в адекватність саме цієї моделі політичної організації влади, яка дозволяє тривалий час зберігати стабільність політичного режиму» [40, с.277].

Підтвердженням визначального впливу на культурні розбіжності історично стійких аспектів групової ідентичності людини є глибоке спостереження священика Павла Флоренського: «Культура є свідомою боротьбою зі світовим вирівнюванням: культура полягає в ізоляції як затримки зрівняльного процесу всесвіту і в підвищенні різниці потенціалів у всіх областях як умови життя, на противагу рівності – смерті»[43, с.704].

Таким чином, гомогенність суспільства, у разі примусової фіксації в статусі сталої форми, створюючи ілюзію стабільності, виступає джерелом утворення умов подальшої дестабілізації відповідної політиї та/або її деградації за рівнем розвитку (інтелектуальним, технологічним, науковим, етичним – у всіх аспектах культури). В діалектичному зв'язку між взаємопов'язаними елементами «гомогенність – стабільність – гетерогенність – дестабілізація» знаходить своє вираження закон ієрархічних компенсацій, закон Седова[44], згідно з яким гомогенізація на макрорівні системи (примусова загальнодержавна уніфікація ідентичносної належності) компенсується зростанням різноманітності на мікрорівні – відцентрові тенденції на рівні етнічних культур, соціальних груп, індивідуумів. Відтак, внутрішня динаміка розвитку соціуму як системи багато в чому визначається саме протиріччям між прагненням довести інтегрованість (а отже – і упорядкування) до межі й постійною боротьбою з автономією структур, які в результаті такого упорядкування виникають.

1.2 Критерії соціально-політичного розмежування суспільства в контексті загроз його цілісності

Визначення ключових ліній розмежування у сучасному суспільстві або відокремлюваних такими лініями складових елементів може бути здійснено за допомогою звернення до загального розуміння гетерогенної системи, вживаного у науковому дискурсі, що зумовлює ототожнення таких ліній в соціумі з поверхнями розділу між однорідними фазами в фізико-хімічній системі¹⁹

---

¹⁹Ми усвідомлюємо, що елементи соціальної системи перебувають між собою у багатовимірних за предметною сферою взаємодії (економічне, культурне, професійне тощо) зв'язках, які за кількістю (значно більше і складніші своєю взаємопов'язаністю) відрізняються від спрощених у використовуваних нами прикладах фізико-хімічних

(Аналогія І). Наступним кроком спробуємо знайти відповідні політологічні еквіваленти в цій аналогії, пам'ятаючи про згадуваний вище принцип запобігання ризиків редукціонізму М. Деланда.

Можливість використання підходів загальної теорії систем обґрунтовується тим, що ступінь її абстрагування й узагальнення охоплює як фізико-хімічні, так і соціальні системи²⁰. Коректність застосування системної методології (а отже – і аналогії щодо закономірностей існування інших типів систем) для наукової розвідки в сфері політики підтверджується запровадженням²¹ та подальшим розвитком концепції політичної системи. Утім, уже наявні напрацювання поширеного в межах цього напрямку досліджень не можуть (через невідповідність меті цієї роботи) бути просто перенесені/запозичені, а тому вимагають подальшого вдосконалення.

Наші застереження щодо недостатності наявних підходів у дослідженні політичної системи стосуються її розуміння у «вузькому» сенсі й відповідає першому етапу вирішення будь-якої проблеми у теорії систем – визначенню повної системи, відносно якої має бути напрацьоване ефективне рішення. Оскільки будь-яке поняття системи визначає її атрибутом складові елементи, які перебувають між собою в упорядкованому зв'язку та такою сукупністю породжують діалектичний перехід кількості в якість (поява нових властивостей, яких немає у окремих елементів), остільки і виокремлення системи як об'єкту дослідження є похідним результатом від визначення елементу.

Д. Істон формулював свій підхід до визначення політичної системи «серед інших соціальних систем», описуючи «її основні частини (елементи)» й встановлюючи «межі, що відокремлюють її від інших систем», наступним чином: «.....У політичній системі елементами є політичні дії. Тут важливо

гетерогенних систем, але таке «аналітичне спрощення» дозволяє побудувати наочну модель, придатну до подальшого «синтетичного наповнення».

²⁰Ця теза ґрунтується на сформульованій Людвігом фон Берталанфі ідеї визнання ізоморфізму законів, що керують функціонуванням системних об'єктів [45], якого позиціонують як творця системного підходу у 40-х роках ХХ століття, хоча хронологічно і за ступенем запозичення ідей моментом появи системного підходу слід пов'язувати з публікацією в 1912р. першого видання роботи О. Богданова «Тектологія» [46, с. 67].

²¹Пов'язується із дослідженнями американського політолога Д. Істона в середині ХХ століття, хоча до нього перші спроби (переважно під соціологічним кутом зору) застосувати системний підхід до дослідження політичної сфери здійснив Т. Парсонс.

зрозуміти, як вони вбудовані в політичні ролі і політичні групи... Межі політичної системи визначається діями, які більш-менш прямо відносяться до прийняття обов'язкових рішень для суспільства. Кожна соціальна дія, яка не підпадає під цю характеристику, виключається з системи і розглядається як зовнішнє середовище» [47, с.20-21]. Подальший розвиток концепції політичної системи Г. Алмондом дозволив сфокусувати увагу й підкреслити значущість політичної культури, але означене вище розуміння меж політичної системи було збережено.

Між тим, сприйняття політичної системи лише як підсистеми в межах ієрархічно вищої (охоплюючої) соціальної системи зумовлює певні наслідки, зокрема:

- аспект відносин належності елементів до системи як вкладених множин, який полягає у тому, що всі елементи політичної системи є одночасно елементами й соціальної системи, яка розглядається як зовнішнє середовище для політичної системи, але не всі елементи соціальної системи належать/включені до політичної (1);
- імпліцитне «програмування» масштабу проблематики цілісності, яка визначена нами у якості телеологічного та аксіологічного критеріїв пошуку ліній соціально-політичного розмежування (2).

Вади першого з наслідків для цілей нашого дослідження²² полягають у штучній (хоча і адекватній для цілей сформованої Д. Істоном та Г. Алмондом моделі політичної системи) відірваності/автономності політичної дії від суб'єкту, який її здійснює. Така автономність дій від суб'єкту «віртуалізує» й загрози цілісності, адже вони не зачіпатимуть суб'єктів, хоча останні в інституційному вимірі все одно розглядаються як складові політичної системи (державні установи, політичні партії тощо). Отже, якщо все ж таки розуміти під елементом політичної системи не лише політичну дію, але й актора, який її здійснює, то виокремлення з множини соціальних акторів певної частини тих, які

---

²²Не заперечуємо певну пізнавальну та практичну цінність окресленого розуміння політичної системи особливо для цілей порівняльного аналізу, але вважаємо, що адекватність результату для кожної розглядуваної проблеми залежить від обрання і застосування належного інструментарію.

можуть бути ідентифіковані й як політичні, фактично покладається у залежність від обраного моменту часу²³. Дійсно, не всі суб'єкти соціальної системи, які в принципі здатні здійснювати (і навіть регулярно здійснюють) політичні дії, здійснюють їх у безперервному режимі, але відсутність концептуалізації кваліфікуючого значення тривалості «неактивного» періоду для включення/виключення відповідного елементу до/з політичної системи розмивають чіткість та визначеність її границь.

Викликає питання й акцентування на «обов'язковості рішень для суспільства» в контексті недостатньо визначеного ступеня причетності «кандидата» в елементи політичної системи в інтерпретації, що розглядається. Як розглядати позапарламентську політичну партію або навіть парламентську невелику опозиційну партію з точки зору належності до політичної системи, якщо їх безпосередній вплив/причетність до ухвалення загальнообов'язкових рішень мінімальні?

Іншим прикладом проблематичності такого підходу може бути порівняння кількості елементів політичної системи одного й того ж суспільства безпосередньо в момент і після виборів/референдуму. Так, у першому випадку за визначеною Д. Істоном²⁴ формальною належністю/участю до «прийняття обов'язкових рішень для суспільства» політична системи «наповнюється» значною кількістю виборців, які здійснили голосування, і «втрачає» певну частину своїх елементів відразу після такого голосування. Навіть якщо вважати, що вибори депутатів до представницьких органів влади не є безпосередньо рішеннями (що само по собі є надто дискусійним припущенням), які є обов'язковими для всього суспільства, а сприймати такими рішеннями тільки акти самого парламенту, сформованого цими депутатами, чи утвореного ними

²³Асоціація з миттєвою фотографією певної частини простору з подальшим фактичним ствердженням того, що цей простір стало містити лише ті об'єкти, які потрапили на фотографію – рух і постійна зміна композиції, яка відбуватиметься й впродовж часу аналізу «фотографії», залишається поза увагою і «запрограмовано» робить його результати коректними тільки для відповідного моменту в минулому.

²⁴Варто відмітити, що Д. Істон та Г. Алмонд є американськими політологами, тобто є «вписаними» в контекст відповідної політичної традиції/культури, для якої притаманно саме представницька демократія, яка не вичерпує всі форми буття політичного в суспільстві. Навіть цього чинника «попередніх установок» достатньо для заперечення універсальності їх підходу як моделі повного описання політичної сфери інших суспільств.

уряду, то референдум безпосередньо є джерелом/способом прийняття загальнообов'язкового рішення. На наш погляд, в обох випадках мова має йти про одну й ту ж саму політичну систему з абсолютно тотожними межами, що зумовлює необхідність її визначення за суб'єктивними елементами, яких не «виключатимуть» з поля зору в залежності від обраного моменту.

Своєю чергою, кількість людей як приналежних політичній системі елементів не може визначатися лише тими, хто реалізував активне виборче право, адже знову запроваджується довільна²⁵ хронологічна залежність (до наступних виборів/референдуму) та вірогідність встановлення меж системи (чи підуть на голосування ті, хто не ходив до цього (але мав право), та чи не проігнорують це голосування ті виборці, які до цього проявили активність і за цією ознакою були «вписані» до елементів політичної системи).

Також вважаємо неприйнятним обмеження приналежності до елементів політичної системи виключно за ознакою наявності активного виборчого права, адже форма політичної участі не тільки не вичерпується електоральними кампаніями, але й здійснюється й у інші способи маніфестації активності (наприклад, вуличні акції²⁶, інформаційна активність і окремих осіб у мережі «Інтернет»²⁷), предметна спрямованість та публічність і масовість впливу якої за своїми результатами має політичний вимір незалежно від досягнення віку набуття юридичних прав офіційної участі в політичному житті або виходу за межі традиційних форм такої участі.

²⁵Зазвичай регулярність виборчих кампаній упорядкована законодавчо, але: по-перше, це не охоплює випадки референдумів (наприклад, в Швейцарії така форма/спосіб для регулярного ухвалення рішень закріплена ст.ст.138-142 Конституції від 18.04.1999р. [48] та дуже поширена в політичній практиці цієї держави (огляд відомостей з електронного джерела <https://business-swiss.ch/politicheskaya-sistema-shvejtsarii/referendum-v-shvejtsarii/>) або позачергових виборів, а, по-друге, «замикає» можливість визначення не тільки меж, але й всієї структури політичної системи тільки на рішення щодо запровадження виборчої кампанії/референдуму відповідної державної інституції (адже міжвиборчий період також може змінюватися уповноваженими державними органами із дотриманням (суворим або ні - в залежності від реальності дії принципу верховенства права) відповідних процедур в доволі широкому діапазоні часу), що значною мірою перетворює політичну систему у «вузькому значенні» на закриту/ізольовану від зовнішніх щодо неї чинників.

²⁶Дослідження руху «Occupy Wall Street» 2011-2012рр. показало, що воно поєднувало в собі як старі форми участі з їх орієнтацією на опозиційні установки і тенденції до солідарності, так і нові, неідеологічні, а також «проектні ідентичності» [49, р. 457-458].

²⁷Одним з останніх прикладів, що лежать «на поверхні», є «ефект» Грети Тумберг.

У цілому, можна відзначити, що концептуалізація феномену «політичної участі», у розумінні, наприклад, С. Верба та Н. Ная як легальної діяльності приватних громадян, спрямованої на вибір урядових працівників і прийняття політичних рішень [50, р.2], приводить і до більш адекватного, на наш погляд, розширення межі політичної системи.

Вади другого з наслідків «вузького підходу» безпосередньо пов'язані із відзначеним вище першим аспектом, оскільки штучне звуження політичної системи до внутрішньої підсистеми системи соціальної, яка виступає зовнішнім середовищем, локалізує загрози цілісності тільки в сфері владно-державницьких структур та правлячої еліти, що співвідноситься із політичним режимом²⁸. Це зводить ступінь сприйняття загроз цілісності розглядуваної нами системи «соціум-політія» до питання стабільності режиму/підтримки уряду, що безпосередньо не пов'язано із просторовим атрибутом визначеної нами системи – територією держави, яка «оформлює» конкретний соціум.

Цікаво відмітити, що Д. Істон, сформулювавши наведене вище визначення границь політичної системи, у свій аналіз «входів-підтримок» цієї системи включає таку складову політичної системи, як політичне співтовариство (political community). Розкриваючи своє бачення цього об'єкту підтримки на прикладі громадянської війни в США із використанням категорій «національна єдність», «загальний рівень спільної ідентифікації у членів політичної системи» та «виключення одних членів політичної системи іншими за критерієм території, спорідненості і громадянства» [47, с.28], вчений певною мірою наближає до нашого розуміння належного об'єкту загроз цілісності, хоча і розмиває його власне визначення границь політичної системи. Дійсно, постають логічні питання: чи є «елементи політичної системи» тотожними «членам політичної системи», а «джерело» підтримки цієї політичної системи в його схемі виведеним в «зовнішнє середовище», якщо така підтримка й надається з боку «членів системи»?

---

²⁸Визначення Д. Істоном «підтримки основною легітимності уряду та режиму, що забезпечує збереження політичної системи...» [47, с.36] у контексті співвідносності смислів понять «цілісність» та «збереження» підтверджує прихильність цього автора до вузького розуміння політичної системи.

Детально розглядаючи пояснення автором його підходів до аспектів диференціації системи, згідно якого система отримує із зовнішнього середовища «енергію та інформацію» як входи до системи, можна побачити, що розрізняння цих входів на «підтримку» та «вимоги» вже розподіляє такі «входи» за походженням на зовнішні (належать до середовища) і внутрісистемні. Ми вважаємо, що це вказує на непослідовність і суперечливість проведення границь політичної системи та соціуму, яку ми пояснюємо браком холістичного сприйняття розглядуваної системи через надмірне тяжіння біхевіоралістів до квантифікації.

З урахуванням висловлених застережень відносно підходів до нашого розуміння об'єкту дослідження спробуємо створити спрощену модель гетерогенного «соціуму-політії» на прикладі доволі детально вивченої гетерогенної системи у фізичній хімії (вода з льодом, незмішувані рідини (масло і вода) чи притиснуті одна до одної поверхні різних металів).

Аналогія I дозволяє логічним аналізом вивести для подальшого розгляду такі ознаки розглядуваної системи:

- лінії розмежування є межею, що відокремлює «незмішувані» частини (1);
- «незмішуваність» таких частин/фаз зумовлено стійкою і значною різницею у властивостях, які обґрунтовують істотну різницю характеру взаємодії одиниць однієї частини/фази між собою та між одиницями інших частин/фаз системи (2);
- кількісна значущість одиниць кожної окремої частини/фази у порівнянні із загальною кількістю одиниць усієї неоднорідної системи та кількістю одиниць інших частин/фаз для того, щоб специфічність взаємодії з такою частиною/фазою мала загальносистемне значення, а не статистичну похибку (3);
- частина/фаза може існувати із збереженням своїх властивостей не лише як складова розглядуваної системи, але й поза такою системою, утворюючи самостійну однорідну/однофазну систему або приєднуючись до іншої системи (однорідної чи неоднорідної) (4).

Ознака «незмішуваності», що характеризує міжфазну взаємодію, має певну логічно-просторову локалізацію, адже її «зовнішньою» межею є лінія

розділу розглядуваної системи і зовнішнього щодо неї середовища (в тому числі – іншої системи), тоді як «внутрішньою» є різниці у взаємодії одиниць всередині фази та між одиницями різних фаз (міжфазна взаємодія). При цьому, міжфазна взаємодія за ступенем інтегрованості має бути слабшою за відповідний параметр всередині фази, інакше систему можна було б вважати однорідною²⁹. Цей висновок з мисленого огляду сформульованої нами спрощеної моделі суспільства узгоджується із спостереженням П. Сорокіна, який відмічав: «Взаємодія між індивідами тієї ж раси, національності, племені, територіальної групи, сім'ї, статі, віку, релігії, політичної партії, професії, економічного статусу і т.д., і особливо між тими, хто володіє однаковими соціокультурними цінностями, завжди відрізняється у багатьох відношеннях від взаємодії між індивідами, що розходяться за цими якостями» [52, с.43].

«Зовнішньою» межею в досліджуваному нами контексті є суспільство відповідної держави в цілому, і це застереження певною мірою зумовлює визначеність/виокремлення об'єкту для подальшого розгортання наукової розвідки нашого дослідження – маємо на меті сконцентрувати увагу саме на внутрішньодержавних³⁰ чинниках розмежування в суспільстві, яке може створити загрози цілісності політії як форми його актуального існування. Визначення «внутрішньої» межі вимагає залучення й дослідження інших виокремлених ознак.

«Незмішуваність» є відносною характеристикою, адже відомі з фізики та хімії процеси дифузії контактуючих поверхонь різних твердих матеріалів чи танення льоду у воді при нагріванні, утворення емульсій рідин тощо вказують на те, що за певних умов та з плином часу ступінь однорідності може збільшуватися до зникнення (знищення) певних фаз, але «примусове» досягнення цього стану

²⁹Це впливає із принципової можливості механічного відокремлення фаз [51, с.86] та однорідності властивостей елементів самої фази.

³⁰У тому сенсі, що такі чинники мають внутрішньодержавне походження (причини локалізовані в межах території) та/або перебувають у сфері інституційного впливу держави (охоплюються її суверенітетом) незалежно від наявності/можливості зовнішнього впливу, оскільки відносно суб'єкту такого впливу держава, що його зазнає вже не виступатиме як охоплююча система. Взаємодія (усунення, зміна, використання зовнішнього впливу тощо) із таким суб'єктом відбуватиметься з урахуванням правил системи вищої ієрархії (ООН, міжнародне право тощо), які не встановлюються в односторонньому порядку суверенітетом розглядуваної держави.

вимагає докладання певних зусиль/енергії/ресурсів/витрат, у тому числі – за рахунок джерела, яке є зовнішнім відносно розглядуваної системи. Відносність цієї ознаки кореспондується із сформульованим М. Сетровим у системному підході «принципом сумісності», який визначає, що «умовою взаємодії між об'єктами є наявність у них відносної властивості сумісності» [53, с.18], тобто відносної якісної й організаційної однорідності.

Така менша/нижча сумісність між собою елементів, що належать до різних фаз, у порівнянні з сумісністю між елементами однієї фази пов'язана із (2) з вказаних вище ознак – значною різницею у властивостях та її стійкості. Загальнозрозуміла сутність стійкості, як характеристики, що асоціюється із згадуваною раніше цілісністю, може бути більш зрозумілою для пошуку відповідного соціополітичного еквіваленту через контекстуально суміжну/синонімічну стабільність³¹ та інтерпретується нами як здатність упродовж значущого для розглядуваних умов взаємодії періоду часу зберігати унікальні ідентифікуючі властивості. Своєю чергою, функція/дія зберігання за семантикою цього слова [55, Т.3, с.428] містить два взаємопов'язані аспекти: здатність протистояти під час міжфазної/з середою взаємодії зовнішнім щодо цієї фази руйнівним силам (назвемо це здатністю фази до опору) та нейтралізувати внутрішні деструктивні щодо фазової цілісності процеси (назвемо це здатністю фази до об'єднання своїх елементів). Отже, стійкість/стабільність фаз у системі є причиною її гетерогенності та, водночас, вказівкою на гомогенність самих фаз – згідно Ж. Дельозу «кожна диференціація – це локальна інтеграція, локальне рішення, що з'єднуються з іншими в системі рішення або глобальної інтеграції ...»[56, с.258].

Соціальна взаємодія як об'єкт наукового дослідження набула різноманітних інтерпретацій у контексті відповідних концепцій XIX – початку XX століття, які пов'язуються як з іменами О. Конта та Е. Дюркгейма, К. Маркса і Ф. Енгельса, М. Вебера та Г. Зіммеля, які доповнювалися, змінювалися і

---

³¹Традиційне і разом з тим узагальнене визначення стабільності належить американському теоретику-структуралісту і політологу К. Уолтцу: «Стабільність - це стан, при якому система просто здатна продовжувати своє існування, не руйнуючись» [54, р.174].

розвивалися дослідниками наступних генерацій – П. Сорокіним, Т. Парсонсом, Р. Мертоном, П. Бурдьйо, Е. Гусерлем, Ю. Габермасом та багатьма іншими. Уникаючи зайвого для цілей нашого дослідження з'ясування сутності нюансів у підходах вказаних вчених, відмітимо деякі пошукові «маркери» (далі – маркери Категорії І):

- обов'язковою умовою взаємодії є наявність засобів – відповідних спільних символів/системи норм [57, с.65] та провідників їх передачі/отримання [58, с.56] між суб'єктами³² взаємодії (1);
- результатом соціальної взаємодії є виникнення культури як сукупності значень, цінностей, норм і сукупності їх носіїв, які соціалізують і розкривають їх значення [60, с. 218-219] (2);
- у контексті дослідження якостей стійкості/сталості варто сфокусувати увагу на тривалих³³ та мультифакторних взаємодіях³⁴ і їх характері: конфліктному – нейтральному – коопераційному (3).

Третя виокремлена ознака в Аналогії І – кількісна значущість елементів фази – має подвійне значення як критерій у нашій моделі гетерогенної системи, адже: по-перше, дозволяє лише за кількісною ознакою «відкинути»³⁵ з поля зору малі соціальні групи незалежно від інтегруючого їх складові елементи фактору, а, по-друге, є зв'язком між наведеними вище «маркерами» особливостей соціальної взаємодії³⁶ та (4) атрибутом – зумовлює кількісну достатність для самостійного утворення певною фазою своєї окремої/власної системи. Підкреслюємо, що мова йде не про окреме/ізольоване застосування означених критеріїв, а саме про комплексне їх врахування задля визначення того перехрестя

³²Відмітимо, що М. Вебер вважав належним суб'єктом взаємодії лише індивіда, тоді як будь-які форми колективності (держава, партія, фірма тощо) розглядалися ним вже як процес і взаємозв'язок поведінок окремих людей [59, с.13]. На нашу думку, таке застереження є коректним виключно з позицій біхевіористичного підходу, адже у більш широкому абстрагуванні діалектика (перехід кількості в якість) та емерджентність (поява в системі нових властивостей, що не мають її складові елементи) дають достатні підстави конституювати існування і колективних суб'єктів.

³³Період часу існування й відновлення таких взаємодій достатній для формування таких ознак інституційної стійкості, як атитюди та патерни.

³⁴ Одночасно відбуваються на декількох спільних «полях».

³⁵Принаймні на початковому етапі для з'ясування генеральних закономірностей для використання з масштабними ефектами і вже подальшого уточнення з урахуванням локальних/незначних за обсягом чи тривалістю впливів чинників, що були залишені «осторонь».

³⁶Насамперед, здатність породжувати та забезпечувати існування культури.

множин³⁷, що дозволяє чітко встановити відшукувану фазу – суспільну групу. Наприклад, «відкинуті» у розумінні першої вимоги як малі соціальні групи (порівняно із кількістю населення) колективи певної фірми та уряд (і там, і там об'єднуючою ознакою є професійна належність) очевидно не співставні між собою за політичною/соціальною «вагою» у своєму впливі на суспільство, проте правомірність неврахування цих двох видів колективного суб'єкту у якості відшукуваних нами фаз підтверджується застосуванням другого критерію, адже жоден з них не відповідає в достатній мірі всім вказаним вище пошуковим «маркерам» взаємодії та не здатен породжувати самодостатню однофазну систему для самостійного буття поза визначених нами «зовнішніх» границь гетерогенної системи «соціум-політія».

Четвертий виокремлений атрибут Аналогії I не тільки вказує на іманентність здатності³⁸ фази до самостійного існування (назвемо це автономністю або самодостатністю), але й дозволяє «роздивитись» через співвіднесення із загальними ознаками самої гетерогенної системи ті їх еквіваленти чи тотожності, розвиток яких фазою може призвести до появи відповідної іншої ієрархічної статусності³⁹.

Автономність існування фази автоматично не передбачає набуття нею вже у якості окремої системи відразу повної рівності з «материнською» гетерогенною системою за кількісними ознаками чи навіть ефективністю функціонування та складністю. Цю тезу можна наочно продемонструвати на прикладі етапів емансипації дитини від сім'ї батьків – набуття навіть повної дієздатності за віком ще не означає вирівнювання із батьками за статусним набором, але така нерівність фактичних соціальних статусів вже формально (у юридичному сенсі) не заважає конституювати якісно інші можливості

³⁷Застосування принципу встановлення і наочної демонстрації збігу та різниці у належностях до певних множин у розглядуваних елементах, загальновідомого як діаграми Венна (https://uk.wikipedia.org/wiki/Діаграма_Венна).

³⁸Може бути як актуалізованою, так і латентною/потенційною, але виступає саме якісною/сутнісною характеристикою у порівнянні із кількісною за (3) атрибутом Аналогії I.

³⁹Зміна ієрархії статусів в даному випадку полягає у тому, що фаза як складова гетерогенної системи може розглядатися як приналежна їй підсистема (підпорядкована множина), а у якості самостійного буття - поза зовнішніми границями такої гетерогенної системи – така фаза автоматично умовно набуває статусу на одному ієрархічному рівні із «материнською» гетерогенною системою.

самостійної соціальної взаємодії і не перешкоджає можливості (при збереженні юридичної рівності) у подальшому досягти навіть вищого статусу у соціальній ієрархії, ніж батьки.

Розвиваючи цю аналогію (Аналогія II), зауважимо на необхідності уникнення зосередження лише на формальній/юридичній стороні питання. Так, в житті ми можемо спостерігати такі випадки:

- навіть набувши юридичних підстав для самостійності, дитина з різних причин (зокрема, через фактичну неспроможність за браком волі, досвіду, освіти чи інших ресурсів) продовжує перебувати «під владою» батьків (спільне проживання та утримання за рахунок батьків);
- або, навпаки, неповнолітній підліток поза сфери контролю/впливу й бажання батьків фактично самостійно вирішує питання⁴⁰ свого забезпечення.

Порівнюючи та аналізуючи ці два випадки в контексті співставлення ступеню і характеру взаємодії «гетерогенна система – фаза» можемо сформулювати деякі висновки на прикладі Аналогії II:

- по-перше, формальна суб'єктність фази в першому випадку (статусність де-юре) ґрунтується на чинниках зовнішнього середовища, які не перебувають у сфері контролю гетерогенної системи (юридичні та моральні норми, які розповсюджуються на представлену нами родину як мікросоціальну систему), але фактична неспроможність фази реалізувати таку статусність не припиняє цілісного існування цієї системи та залежності фази (стійкості і міцності її зв'язку з системою);
- по-друге, фактична суб'єктність фази у другому випадку (статусність де-факто) ґрунтується, насамперед, на її власній спроможності ефективного автономного існування та, водночас, на неспроможності гетерогенної системи попри «підтримку» чинників зовнішнього середовища (заперечення/не надання статусності де-юре) припинити таку самостійність (втрата стійкості і міцності зв'язку між «виокремленою» фазою та системою або іншими фазами системи);

---

⁴⁰Легальність таких способів залишаємо поза нашою увагою, концентруючись саме на фактичній здатності як ознаці ефективності такої моделі поведінки.

- по-третє, у разі збереження окремого від системи існування фактична суб'єктність фази у другому випадку врешті-решт може призвести й до набуття статусності де-юре (у запропонованій аналогії «самостійний» підліток нарешті досягне віку набуття повної юридичної дієздатності)⁴¹.

У світлі окреслених висновків та послідовного дотримання підходу щодо фокусуванні уваги наукової розвідки на внутрішньо системних чинниках, більшу цікавість становить саме ситуація набуття/претензія на набуття фазою статусності де-факто. Своєю чергою, підбираючи політологічні еквіваленти щодо цієї моделі прикладом набуття формальної статусності без фактичної спроможності її ефективно самостійно підтримувати можуть слугувати результати дослідження Р. Джексоном та К. Росбергом ще в 1982р. процесів деколонізації в Африці [62, р. 1-24]. Так підтвердженням нашої тези «узалежнення» набуття формальної статусності від чинників «зовнішнього середовища» є констатація того, що нові незалежні країни Африки були включені в міжнародну систему за рахунок повного визнання і підтримки їх суверенних прерогатив міжнародною спільнотою, але при цьому самі не змогли забезпечити адекватне функціонування власних державних інститутів. Р. Джексон визначає їх квазі-державами (quasi-states) – членами міжнародного співтовариства з істотно ослабленою внутрішньою суверенністю або спроможністю [63, р.519-549].

Враховуючи визначення досліджуваної нами цілісної системи як «суспільство-політія» та загальновизнані атрибути державності – суверенітет і територія, ознаками⁴² розшукуваної фази в межах гетерогенної системи будуть її особливий зв'язок⁴³ із такими категоріями. Таким чином, сутність означених

⁴¹У підтвердження обґрунтованості цієї тези та її застосовності до розглядуваної нами гетерогенної системи «соціум-політія» варто привести глибоке застереження авторитетного видання Financial Times, у якому свого часу було відмічено: «Західні країни поспішили визнати незаконне оголошення Косово своєї незалежності від Сербії. Ми послідовно стверджували, що після цього буде неможливо сказати абхазам і осетинам (а також десяткам інших груп по всьому світу), що те, що було добре для косовських албанців, не добре для них. У міжнародних відносинах ви не можете мати одне правило для одних й інше правило для інших» [61].

⁴²Їх виокремлення на пересіченні/співставленні атрибутів, виведених з Аналогії I і Аналогії II, сприймаємо як доказ спроможності і застосовності обраної системної методології наукового дослідження.

⁴³Зокрема, стійка асоціація із певною територією та здатність висунути претензію щодо її власної/самостійної суверенізації. Таке твердження зумовлене застосуванням такого принципу функціонування складних систем, відомого як «гіпотеза семіотичної безперервності», відповідно до якої «система є образом її середовища. Це слід розуміти в тому сенсі, що система як елемент універсуму відображає деякі суттєві властивості останнього» [64, с.93-94].

категорій вказує на «інтенсивне політичне напруження» тих ліній розмежування у суспільстві, які потенційно здатні загрожувати його цілісності саме у вимірі державності.

Оскільки самостійне існування фази поза гетерогенної системи передбачає розрив міжфазних зв'язків на користь взаємодії елементів у середині фази на фоні притаманної системі реакції зберегти свою цілісність, а отже – і протидіяти такому розриву, остільки можна констатувати протистояння різновекторних сил/намірів і діяльності фази та системи.

Підводячи на цьому етапі рису власним міркуванням довкола з'ясування сутності (4) атрибуту в Аналогії I виділення фази в гетерогенній системі, спробуємо із використанням історичних прикладів перевірити та уточнити результати⁴⁴ наукової розвідки.

Довкола яких цінностей можливе політичне і водночас колективне⁴⁵ напруження між людьми в суспільстві? Задля окреслення кола цих найбільш чутливих для суспільної й державної стабільності сфер, пропонуємо визначити явні ознаки відокремлення сторін у громадських⁴⁶ збройних протистояннях минулого та сьогодення, адже саме здатність і готовність (чи принаймні допущення) певних груп людей гинути самим і вбивати своїх співвітчизників являє собою наочний й радикальний ступінь політичного протистояння. У такому типі взаємодії елементів гетерогенної системи категорії «свій – чужий», що виступають еквівалентами мірила, визначеного у якості атрибута (2) в Аналогії I відносної незмішуваності/сумісності елементів, набувають максимальної розрізняльної інтенсивності⁴⁷. Водночас, характерна для тривалих

---

⁴⁴Верифікація аналізу та перехід до узагальнень/синтезу вимагає «зовнішньої» до вже використаної методології, задля чого, орієнтуючись на отримання практичної застосовності результатів дослідження, вважаємо прийнятним звернутися до феноменологічного підходу.

⁴⁵Адже фаза є множиною елементів.

⁴⁶Як зазначалося вище, нас цікавлять внутрісистемні чинники дестабілізації, що зумовлює умовне «відкидання» прикладів міждержавного збройного протистояння, оскільки в такому випадку мова йде про міжсистемні взаємодії. Водночас умовність такого «відкидання» продиктована об'єктивно певною відкритістю розглядуваної гетерогенної системи до таких міжсистемних взаємодій, які не можуть не впливати й на міжфазну взаємодію елементів системи.

⁴⁷Разом з тим такі ознака(и) елементів однієї фази, яка зумовлює конфліктні відносини з елементами іншої фази, виступає і причиною/умовою коопераційного характеру взаємодії елементів однієї фази між собою, що впливає із застосування для візуалізації згаданого методу діаграм Венна.

громадських протистоянь масовість залучених до нього елементів з боку кожної із сторін автоматично забезпечує відповідність вимогам атрибута (3).

Так за результатами приведеного узагальнення[65] деяких відомих кейс-стаді конфліктів, які перетнули межу застосування сторонами насилля, нами були виокремлені наступні ознаки розрізнення належності елементів до фаз у протистоянні: етнічна, мовна та релігійна/конфесійна ідентифікація. При цьому спостереження за міжфазними/система-фаза конфліктними протистояннями, які відбуваються на сьогодні у більш-менш легальній/м'якій формі⁴⁸ після публічно обговорюваного чергового загострення⁴⁹, підтверджують правильність виділення вказаних ознак. Більше того, «претензія на універсальність» таких розмежувальних критеріїв підтверджується й прикладами з досвіду функціонування політичної системи у Великобританії⁵⁰, яку Г. Алмонд взагалі класифікував як гомогенну.

Безумовно, історії відомі приклади масових громадських збройних протистоянь, сторони яких не можуть бути відокремлені одна від одної тільки за вказаними ознаками або їх ідентифікація на осі «свій-чужий» проводилась здебільшого за ідеологічними, економічними ознаками чи взагалі випадково⁵¹. Мова йде, наприклад, про Мексиканську революцію 1910-1917рр., Жовтневу

⁴⁸За критерієм відсутності масового застосування насилля сторонами протистояння одна до одної й «визнання»/сприйняття прийнятності/ «справедливості» такого застосування домінуючою більшістю членів кожної соціальної групи.

⁴⁹Проблематика Країни Басків в Іспанії (має й криваву сторінку у відносно недалекому минулому, пов'язану із діяльністю ЕТА), напружені взаємовідносини між франкомовною та фламандськомовною частинами Бельгії, провінції Квебек у Канаді, Республіки Сербської у складі федерації Боснії і Герцеговині, відокремлення Косово від Сербії, загострення політичної кризи у Македонії у квітні 2017р. (тоді ще без додавання до назви «Північна») через обрання спікером парламенту етнічного албанця тощо.

⁵⁰Навіть якщо залишити «у дужках» згадувану в огляді [65] історію тривалого протистояння католиків (діяльність ІРА) і протестантів (підтримка Уряду Британії) у Північній Ірландії, факт отримання за результатами загальних виборів у жовтні 1974р. Шотландською національною партією 30% голосів на території Шотландії свідчив, що у британській нації є проблеми і крім Північної Ірландії [66, р.59-60]. Подальше відновлення парламенту Шотландії у 1999р., проведення референдуму про незалежність у 2014р. (підтримано 44,7% учасників, тоді як явка склала 84,59%) та відчутна різниця у ставленні до Brexit (проти нього в 2016р. на загальнонаціональному референдумі у Великобританії висловились 62% шотландців) демонструють певну тенденцію поглиблення проблематики розмежування, яке співпадає з етнічно-мовними кордонами. Водночас легально-еволюційний характер реалізації прагнень шотландців до самостійності не зменшує загроз існуванню британської нації як цілісної системи, якщо враховувати досвід Чехословаччини та відстоювати холістичну позицію.

⁵¹Механічне включення елементів до певної групи на підставі проживання на території, що перебуває у сфері контролю такої групи. «Механічність» такого включення підтверджується прикладами неодноразових переходів збройних загонів під порядкування конфліктуючих сторін в перебігу класових громадянських війн у залежності від локальних результатів зіткнень, що вказує на певну умовність за стійкістю у часі існування фіксованих ознак розподілу на «своїх» та «чужих».

революцію 1917р. у Росії, Кубинську революцію 1953-1959рр. тощо. Залишення поза безпосереднього фокусу уваги нашого дослідження ліній розмежувань у суспільстві за такими іншими ознаками зумовлено їх невідповідністю вимогам (4) атрибута Аналогії І: мета груп протистояння (соціальних класів/страт) полягала не в утворенні і, відповідно, протидії утворенню певною групою самостійної системи «соціум-політія», а в трансформації/збереженні статус-кво чи конкуренції напрямків трансформації наявної гетерогенної системи «соціум-політія» без сецесійних/сепаратистських намірів⁵².

Отже, коли мова йде про циркуляцію еліт за жорстким сценарієм згідно В. Парето у їх боротьбі за центральну владу в системі, яка рівною мірою сприймається конфліктуючими сторонами як приз-мета, розмежування між соціальними групами протистояння становлять безпосередню загрозу лише режиму політії (політичній системі у «вузькому сенсі»). Слід погодитися із зауваженням О. Харитонової: «У той час, як ідеологічні громадянські війни ведуться з метою отримання контролю над державою, етнічні війни зазвичай є сепаратистськими за природою» [67, с.37].

З іншого боку, підлив режиму через революцію може сприяти реалізації іредентичних або сецесійних сценаріїв, і, на нашу думку, для останніх бути приводом та умовою ефективної реалізації⁵³. Такий взаємозв'язок може бути доволі тісним, а розмежування між причиною та умовою дуже складним, адже за спостереженнями фахівців, у кризові періоди розвитку суспільства на поверхню звичних порядків спливають архаїчні елементи культури, які починають виконувати регуляторну роль у життєдіяльності індивіда та суспільства. Як зауважила В. Федотова, архаїка – це «щось укорінене, що оживає

⁵²Враховуючи, що з моменту проголошення незалежності США 04.07.1776р. і навіть після підписання Паризького мирного договору з Великобританією у 1783р. до моменту набрання чинності Конституцією 04.03.1789р. (хоча на той момент ще не всі з 13 штатів її ратифікували) США юридично являли собою конфедеративне утворення, а впродовж першої половини XIX ст. Північ і Південь існували як два самостійні економічні регіони, спроба сецесії окремих штатів переважно із економічно-ідеологічних міркувань та утворення ними Конфедерації на фоні приєднання нових штатів до США не може сприйматися як спростування нашого застереження, адже система «політія-соціум» США в період Громадянської війни 1861-1865рр. перебувала у стадії формування/інституалізації.

⁵³Так, скориставшись послабленням центральної влади в Російській Імперії внаслідок Жовтневої Революції 1917р. у перебігу громадянської війни набули незалежності (вдало реалізували сепаратистські наміри) Польща й Фінляндія.

при всіх соціальних турбулентностях і являє собою прояв історично сформованого соціокоду, котрий глибоко увійшов в психіку і культуру народу» [68, с.3]. Цю ж позицію поділяє Т. Євгенєва, відмічаючи, що у кризових ситуаціях, які сприймаються масовою свідомістю як розпад звичних систем цінностей і моделей поведінки, така свідомість через відсутність опори для логічного аналізу й розуміння поточної ситуації витягує зі своїх глибин архаїчну логіку. Фундаментом цієї логіки виступають такі найбільш стійкі елементи колективного-несвідомого, як архетипи [69].

Виокремлені нами лінії розмежування у суспільстві – етнічна, мовна та релігійна/конфесійна належність – не є рівнозначними та однопорядковими категоріями, що дає привід для подальшого аналізу.

Дотримуючись системного підходу як основного методу нашого дослідження, при визначенні сутності розуміння етносу у ролі фази гетерогенної системи «соціум-політія» на фоні цілого спектру теоретичних засад його інтерпретації між полюсами біологічного субстанціоналізму та радикального конструктивізму⁵⁴ вважаємо ефективним використання принципу додатковості Н. Бора⁵⁵ у його діалектичному розумінні. У цьому контексті найбільш збалансованим визначенням, що враховує як стабільність і відтворюваність, так і можливість зміни етнічної ідентифікації вважаємо дефініцію С. Широкогорова: етносом «є група людей: які розмовляють однією мовою (1), визнають своє єдине походження (2) та володіють комплексом звичаїв, укладів життя, що зберігаються (3) й освячені традицією (4), і відрізняються нею (5) від таких у інших груп» [71, с.4,5]. Виділення в цій дефініції відповідних 5 складових (елементи Категорії II) необхідно для подальшого аналізу.

⁵⁴Предметний огляд та аналіз основних засад представлених у сучасному науковому дискурсі підходів, а також деякі пропозиції щодо їх інтеграції приведено казанською дослідницею Р. Нізамовою [70]

⁵⁵*Contraria sunt complementa* – протилежність суть додатковості (лат.) – Девіз копенгагенської школи фізики, прийнятність застосування якого полягає в адекватній аналогії між використовуваною для пояснення ефектів у квантовій фізиці інтеграцією протилежностей, відомих як корпускулярно-хвильовий дуалізм, та еквівалентною їй парю полюсів субстанціоналізм – конструктивізм або розглядуваною вище проблематикою ідентифікації елементу системи «соціум-політія» тільки як суб'єкту або тільки як політичної дії. Цей принцип можна розуміти і як згадуване вище бачення парадоксу К. Юнгом.

Дещо схоже⁵⁶ у розумінні етнічності можна побачити у М. Вебера, який визначав її як «приналежність до етнічної групи, об'єднаної культурної однорідністю й вірою в спільне походження»[72]. Однак, на нашу думку така концептуалізація терміну для цілей нашого дослідження «програє» формулюванню С. Широкогорова, оскільки:

- перетворює елемент (1) Категорії II не лише в імпліцитну, але й вірогідну складову «культурної однорідності», тоді як цей елемент разом із «комплексом звичаїв, укладів життя» співвідноситься із виокремленими вище пошуковими маркерами (1) і (2) Категорії I;
- безпосередньо не містить еквівалентів елементів (3) і (4) Категорії II, що підкреслюють ознаку стабільності і відтворюваності етнічних груп (атрибут (2) Аналогії I), яку можна спостерігати в дійсності;
- не акцентує увагу на елементі (5) Категорії II, який підкреслює принципову запрограмованість плюральності й іманентність співіснування фаз, що співвідноситься із згадуваною «незмішуваністю елементів» в атрибутах (1) і (2) Аналогії I: «... представники кожної з таких однойменних сукупностей людей зазвичай відрізняють себе від членів всіх інших подібних спільнот. Водночас особливу роль відіграє антитеза «ми – вони»; «неодмінною властивістю етносів є взаємне розрізнення. Етноси – категорія зіставна» [73, с.15].

У контексті приведеної структури елементів Категорії II виокремлені на прикладі наведених кейсів соціальних конфліктів етнічні та лінгвістичні лінії⁵⁷ розмежування вважаємо за доцільне розглядати у співвідношенні цілого й частини⁵⁸. За великим рахунком, саме такому підходу відповідають

⁵⁶«Віра в спільне походження», відмічена М. Вебером, за своїм смислом збігається із (2) елементом Категорії II та дозволяє принципово відмежуватися від маргінальної біологічної течії примордіалізму, яка вимагає достовірності/фактичного єдиного походження (а не віри чи визнання), чим розмиває межу між етносом і расою.

⁵⁷Х. Собліров, один із сучасних російських дослідників цього питання, підкреслює, що «мова - це первинне символічне середовище функціонування етнічності, тому її втрата вкрай небезпечна для збереження культури» [74, с. 61]. Наразі цінність вивчення наукових досліджень фахівців з РФ зумовлена як очевидністю гетерогенності системи «соціум-політія» останньої за багатьма чинниками і досвідом подолання сепаратистських тенденцій, так і певним збігом тенденцій і принципів функціонування суспільства після розпаду СРСР для його колишніх складових.

⁵⁸Принциповість віднесення лінгвістичного чинника до структур етнічності та його вплив на інші елементи Категорії II узгоджується із ключовою тезою концепції лінгвістичного релятивізму (праці В. Гумбольта, Ф. Боаса, Е. Сепіра, Б. Уорфа) про те, що когнітивні процеси (зокрема, мислення і набуття досвіду) перебувають під впливом тих категорій і патернів, які пропонуються людині мовою.

концептуалізація й операціоналізація феномену мови у вітчизняній науковій літературі – О. Потебня ще наприкінці XIX ст. визначив мову «спільним духовним органом, через який відбувається духовне єднання етносу, оскільки у взаємному розумінні того, хто говорить, і того, хто слухає, виростає свідомість і пробуджується почуття їх спорідненості. Такий вплив можливий завдяки особливостям мови, адже в ній відбивається світогляд народу» [75, с. 11].

Цікавим є співставлення етнічної належності з релігійною/конфесійною, адже, на перший погляд (варіант 1), останню можна «помістити» в елемент (4) Категорії II, розповсюдивши таким чином і на цю лінію розмежування логіку співвідношення цілого й частини або навіть тотожності⁵⁹. Однак не є рідкістю ситуація, коли члени однієї етнічної групи навіть у межах однієї держави належать до різних конфесій або релігій, і це не заважає їм ідентифікувати себе єдиною спільнотою та відокремлювати себе від інших спільнот, навіть якщо деякі з членів таких спільнот мають одну з ними релігійну/конфесійну належність (варіант 2). Так само, спільність релігійної (конфесійної) належності не виключає чіткого міжетнічного розмежування та навіть протистояння в межах території однієї держави⁶⁰.

Як ми відмічали, досліджуючи питання етнічної ідентифікації в проблематиці суспільного розколу, «для світових монотеїстичних релігій, попри проголошувану й навіть існуючу на фоні тривалої історії кривавих протистоянь

⁵⁹Соціолог Х. Абрамсон у своєму дослідженні етнічного різноманіття в католицизмі відмічає, що в деяких випадках релігія прирівнюється до етнічної приналежності, але це відноситься не до всіх етнічних груп. У якості прикладів прямого зв'язку між релігією та етнічною приналежністю він наводить групи амішів, мормонів, гуттерітов і євреїв, адже за умови не існування релігії етнічна група з високою ймовірністю припинить існувати[76]. Дещо дискусійним є віднесення, наприклад, мормонів до етнічної групи у приведеному визначенні С. Широкогорова, проте виокремлення етнічних релігій у тому розумінні, що саме певна релігія виступає домінуючим чинником формування етносу є загально визнаним у дослідників цієї проблематики (див., наприклад, дослідження Джозефа Руана і Дженніфер Тодд [77], або приклад етногенезу сикхів в Пенджабі у XVІст., наведений Л. Гумільовим [78, с.60]).

⁶⁰Наприклад, члени етнічної групи абхазів можуть розрізнятися між собою за приналежністю до так званої традиційної абхазької релігії або до православного християнства, що не заважає їм вважати себе єдиною етнічною спільнотою та стороною у протистоянні з грузинами, попри релігійну самоідентифікацію останніх саме як православних християн (територія Грузії в цілому станом на 1991р. і до сьогодні (тобто включаючи виокремлену за результатами військових подій 2008р. Республіку Абхазію) вважається канонічною територією Грузинської православної церкви), і самостійне проголошення Сухумо-абхазською єпархією автокефалії не визнано.

минулого⁶¹ фактичну віротерпимість, притаманно на доктринальному рівні позиціонувати себе як тотальну універсалью в тому сенсі, що:

- кожна релігія проголошує свою єдину істинність, заперечуючи повністю чи частково цю властивість у інших/альтернативних світоглядних концепцій. У цьому випадку можна провести певну аналогію за функціональним впливом із згадуваним в пункті 1.1 цієї роботи інтегруючим чинником розповсюдження концепції лібералізму - десекуляризація являє собою консервативною симетричною відповіддю «зверху»⁶²;
- етнічність «підкорюється»/охоплюється релігійною належністю, з точки зору якої не має принципового значення. У політичному вимірі релігійність тоді виступає джерелом політичної ідеології, а отже питання розмежування й протистояння за цією ознакою може становити ризики переважно для правлячого режиму, а не для цілісності держави» [79, с.74] . Прикладом є Ісламська революція в Ірані 1978-1979рр. або діяльність ісламістських сил («Брати-мусульмани») в Єгипті впродовж Арабської весни в Єгипті 2011-2013рр. Виконання утвореною в межах світової християнської релігії окремою номінацією функції національної інтегруючої ідеології можна побачити на прикладі англіканської церкви в Великобританії.

У такому контексті релігійний фактор не тільки охоплює (повністю чи частково) розглядувану нами систему «соціум-політія», але й значною мірою відіграє роль чинника зовнішнього середовища (варіант 3), а тому – виходить за окреслені межі нашого дослідження. Утім, У частині, у якій цей чинник зовнішнього середовища «працює» у якості маркеру групового розмежування в середині розглядуваної системи, його можна звести до означеного вище варіанту 1.

⁶¹Наприклад, Реконкіста 711-1492рр. після арабського завоювання Піренейського півострову, Хрестові походи XI-XVI стст., очевидний міжконфесійний аспект Тридцятилітньої війни в Європі 1618-1648рр. тощо.

⁶²Мається на увазі, що «атомізація» як складова лібералізму і спосіб надання свободи через вирівнювання, що за неодмінністю тяжіє до протистояння/знищення будь-якої «вертикальності» й ієрархічних структур, інтегрує «знизу», тоді як традиційні світові релігії побудовано на вертикальних ієрархічних інституціях. Цікаво відмітити, що попри завдання «тиску» на етнічність «зверху» і «знизу», її питома вага як суспільно-політичного чинника безпосередньо, а опосередковано – через увагу у наукових пошуках – зжодна найменше не знижується, чим підтверджує правильність її виокремлення для цілей нашого дослідження.

Факт існування варіанту 2 сам по собі не спростовує правомірності виокремлення нами релігійного (конфесійного) виміру соціального розмежування, а підтверджує правильність його «локалізації» в окреслених нами границях дослідження. Так ми вважаємо, що невикористання у соціальному конфлікті, що потенційно загрожує цілісності держави, його сторонами релігійних (конфесійних) маркерів розмежування пояснюються тим, що відповідна належність у розглядуваному випадку не визначає етнічної ідентифікації. Така інтерпретація значимості для формування етнічних границь саме тих ознак диференціації (або інтеграції), які визнаються самими учасниками відносин етнічності, узгоджується із спостереженням Ф. Барта: «Одні культурні ознаки використовуються членами спільноти як сигнали і знаки відмінностей, а інші ігноруються: у деяких видах взаємодій навіть радикальні відмінності нівелюються і не беруться до уваги»[38, с.16].

Підбиваючи підсумки аналізу співвідношення виділеної вище трійці ліній розмежування сторін у громадянських конфліктах, дотримуємося позиції, що все так чи інакше може бути зведено до етнічного виміру⁶³. Додатковим підтвердженням такого висновку є відповідність цієї ознаки групової ідентичності вимогам згадуваного вище принципу «семіотичної безперервності» в контексті її особливого зв'язку із таким атрибутом системи «соціум-політії», як територія держави. Як можна побачити із визначених складових елементів Категорії II, «територія» безпосередньо не виділена у якості ознаки етносу. Однак, ми звертали увагу на етимологічні дослідження, які доводять імпліцитну присутність просторової складової в етнічності через зв'язок споріднених семантичних термінів грецького походження, що дозволяє здійснити контекстний «переклад» етносу як органічного суспільства, що знаходиться на певній території та відрізняється спільною мораллю [79, с.74-75].

---

⁶³Згідно відомостей Ethnic armed conflict (EAC) version 3.01. (<http://www.epr.ucla.edu/>) за період 1946 по 2005 р. у світі сталося 110 лише етнічних конфліктів, багато з яких триває до цих пір.

1.3 Методологічні підходи до визначення стану суспільного розколу

Огляд наукової літератури довкола проблематики суспільного розколу вказує на те, що «питома вага» дискурсу⁶⁴ у цьому напрямку так чи інакше пов'язана з дослідженням, уточненням та коригуванням положень і підходів вже класичної теорії Ліпсета-Роккана⁶⁵.

Корінням підходу дослідників можна вважати сформульовану в ході дослідження електоральної поведінки групою американських вчених під керівництвом П. Лазарсфельта, присвяченого президентській виборчій кампанії в США 1948р., закономірність впливу на формування електорального вибору насамперед не індивідуальних уподобань виборця, а його ідентифікації з певною соціальною групою: «Люди голосують не просто разом зі своєю соціальною групою, але й на її підтримку»[80, р. 148].

На наш погляд, ця емпірично встановлена закономірність, за великим рахунком, є окремим випадком більш ширшого узагальнення, здійсненого Е. Дюргеймом ще наприкінці ХІХст.: «Насправді ця діяльність, що нею [людиною] виявляється, – не її діяльність. Це суспільство, раса, які діють у ній і через неї; вона тільки посередник, через якого вони здійснюються. Її свобода тільки уявна⁶⁶, а її особистість запозичена»[81].

Модель Ліпсета-Роккана пов'язує виникнення партійних систем Західної Європи з існуючими розмежуваннями між державою і церквою, містом і селом, центром і периферією, власниками і найманими робітниками, що набули інституційного закріплення на політичному рівні в якості політичних альтернатив у ході двох «критичних» подій [82] – революцій, що вирішували проблему, покладену в основу відповідного розколу.

⁶⁴У цьому контексті можна відзначити дослідження А. Рьоммеле, А. Пшеворського, Р. Хербута, А. Лейпхарта, Д. Горовіца, А. Кнутсена, Д.-Л. Сейле тощо, розробки вчених на пострадянському просторі - Н. Паніна, Ю. Каплан, А. Куценко, О. Мелешкіної, А. Ахременко, Є. Головахи, О. Донової, О. Романюка. Проблематиці, що охоплюється розглядуваною теорією розмежувань, приділяє увагу і нова генерація вітчизняних науковців – С. Нуждін, Ю. Сокирка, С. Забродін.

⁶⁵Праця вчених «Структура розмежувань, партійні системи й уподобання виборців: попередні зауваження» була опублікована ще у 1967р.

⁶⁶Подібне категоричне заперечення індивідуальності як протилежна позиція полюсу прихильників методологічного індивідуалізму (М. Вебер, Г. Зіммель,) хоча і є надмірним, проте, для цілей нашого дослідження стратегій і взаємодій соціальних груп як колективного суб'єкту підхід Е. Дюркгейма видається більш прийнятним.

Взаємозв'язок «соціальних розколів», «революцій» з їх «проблемами» Ліпсет і Роккан продемонстрували у формі наочної таблиці⁶⁷ [83, р.37]. Проаналізувавши виокремлені цими вченими чотири типи революцій, російські дослідники Б. Ісаєв та А. Власкіна вважають, що «...Ліпсет та Роккан звели їх до двох - національній і промисловій, при цьому у них соціальні розколи «центр-периферія» і «державо-церква» генеруються національною революцією, а «місто-село» і «власники-робітники» - промисловою революцією» [84, с.50].

Натомість Л. Сейле, розглядаючи проблематику універсалізації концепції розмежувань шляхом її актуалізації для країн Європи колишньої радянської сфери впливу, запропонував доповнити чотири класичних розколи Ліпсета – Роккана ще двома: розмежування «посткомуністи – демократи» та «ультраліберали – соціал-ліберали» або «максималісти – мінімалісти». Результатом стала модель вже трьох революцій: національної, індустріальної та «міжнародної» (маються на увазі події в Центральній Європі після початку «Перестройки» (рос.) та краху Берлінської стіни) – та шести розмежувань [85, с.63].

Пристосовуючи пропозиції Л. Сейле до країн колишнього Радянського Союзу, О. Мелешкіна⁶⁸ запропонувала замість терміну «міжнародна революція» використовувати термін «демократична революція», яка охоплює події в СРСР в серпні 1991р.

Здійснений власний аналіз сутності концепції розмежувань дозволяє окреслити певні взаємопов'язані застереження, врахування яких і розв'язання зумовленої ними проблематики є необхідним для використання концепції у якості методологічного способу нашого наукового пошуку:

- лінійка наведених авторами концепції соціальних розколів кореспондується із основними засадами теорії модернізації суспільства⁶⁹, яка

⁶⁷ Див., Табл.1.1.

⁶⁸ Див. Табл.1.2.

⁶⁹ Напрацювання Ліпсета-Роккана фактично являє собою патологічний вимір теорії модернізації, оскільки визначені ними та послідовниками «критичні події» можуть бути співвіднесені із революціями за Т. Парсонсом, які узгоджуються «із парадигмою прогресивної зміни..... адже включили в себе головні процеси диференціації, пов'язані із попереднім станом сучасного суспільства..... Всі три революції ясно поставили також основні проблеми інтеграції для тих суспільств, в яких вони відбулись...» [24, с.241].

полягає у виділенні трьох стадій цивілізаційного розвитку: аграрної – індустріальної – постіндустріальної, філософським еквівалентом яких є Премодерн (архаїчне та традиційне суспільство) – Модерн – Постмодерн (1);

- охоплений узагальненням визначеними революціями період часу не є однаковим за характером і ступенем соціально-політичної диференціації відносно політики у вигляді національної держави⁷⁰, адже перша із вказаних революцій і призвела до виникнення та подальшого розвитку до сучасного розуміння феномену такої політики (2);

- визначений у п.1.2. цього розділу дисертаційного дослідження етнічний вимір розмежування безпосередньо не виокремлений у якості самостійного чинника (3).

У розвиток застереження (1) відмітимо, що «парадигмальна межа саме класичної теорії розколів окреслена Модерном, продуктом якого розглядається секуляризована національна держава переважно індустріального типу економічного укладу. Ця «держава» в її територіальних межах сприймається як завершений «заморожений» феномен – зовнішній фон та локація, у якій відбувається динаміка партіоми»[86, с.35]. Таке спостереження зумовлює не скільки підтримку критики гіпотези «заморожування»⁷¹, але через з'ясування її сутності – ствердження відносної усталеності наявної структури соціальних розколів, віддзеркалених у політичних партіях, як певної системи за умов відносної стабільності факторів середовища – й необхідність розповсюдження такого розуміння до імпліцитного припущення «заморожування» національних держав.

Дійсно, якщо виникнення національних держав в перебігу першої «критичної події» корелюється/віддзеркалюється із динамікою взаємовідносин відповідних соціальних класів, агрегатори інтересів яких можуть бути асоційовані з відповідними політичними силами (партіями у широкому

⁷⁰Диференціація у зовнішньому середовищі по відношенні до утворюваної самостійної у майбутньому системи національної держави на первісному етапі та подальша диференціація як зовнішнього середовища, так і в середині утвореної системи.

⁷¹Один з напрямків у сучасному дискурсі довкола теорії розмежувань, який відмічає у своєму огляді А. Ахременко [87].

розумінні), то за логікою зворотних зав'язків динаміка партіоми як маркер взаємодії відповідних соціальних груп зумовлює необхідність фокусування уваги і на національній державі. В цьому сенсі «модернізація» концепції Ліпсета-Роккана, здійснена Л. Сейле та О. Мелешкіною, певною мірою обґрунтовує правильність цього висновку, адже в перебігу визначених ними «міжнародної» та «демократичної» революцій відбулися розпади одних і утворення нових національних держав.

Однак інструментарій цієї «модернізації» концепції не є достатнім для цілей нашого дослідження, оскільки за умови фіксації цих розпадів і констатації закономірності розвитку партійних систем у новоутворених державах причини й закономірності розпадів самих політич залившаються без належного з'ясування. Ми це пояснюємо парадоксом масштабів, адже попри охоплення зовнішнього середовища для новоутворених у перебігу революцій третього типу національних держав, концепція обмежується дослідженнями партіоми, «проскакуючи» фіксацію визначеної нами вище границі системи «соціум-політія». Наслідком такого «ефекту» визначення об'єктів дослідження є оцінка результатів соціальних розколів переважно з точки зору можливих загроз існування поточного режиму держави (циркуляція еліт, зміна ролей «влада – опозиція»).

Хоча, на нашу думку, парадигмальні границі застосування класичної теорії розмежувань визначаються Модерном, потрібно зазначити, що її сучасні послідовники⁷² розглядають і ефекти «постматеріалістичних цінностей», пристосовуючи у такий спосіб теорію до Постмодерну. Слід погодитися із висновками С. Забродіна відносно визначення сутності цього напрямку концепції розмежувань в акцентуванні не на вітальних цінностях, спрямованих на вирішення питання виживання та задоволення фізіологічних потреб, а на потребах вищого рівня, пов'язаних з проявом індивідуальних особливостей кожної людини, її бажанням самореалізації, самовираження, самоактуалізації,

⁷²Серед яких слід особливо відмітити праці Д. Белла (соціоекономічний аспект проблематики), Р. Інґелхарта (соціокультурний зріз) та Р. Далтона (політичний вимір).

вибору життєвого стилю [88, с. 349]. І хоча такий поділ потреб є коректним за ієрархією цінностей згідно Маслоу, відокремленість рівнів означених цінностей так само не повинна сприйматися «замороженою» формою. Вочевидь, що питання самовираження й самореалізації особи безпосередньо стосується сфери культури та ідентичності як інструментів і форм такого вираження, а отже не може не зачіпати питання мови та світогляду (у тому числі, релігійності), які окремо або в сукупності становлять ознаки етнічної диференціації всередині політичної (громадянської) нації. Своєю чергою, загроза знищення чи іншого утиску групи, до якої належить людина, цілком логічно інтерпретується нею як загроза власній безпеці⁷³, що пов'язує застереження (1) і (3).

Крім того, така «парадигмальна універсалізація» не передбачає обов'язкової зміни масштабу сфери застосування теорії розмежувань для дослідження сецесійних загроз, на необхідності чого ми наполягаємо. Так, у контексті застереження (2) треба відзначити, що по мірі появи й розвитку сучасних національних держав, «критичні події» варто розглядати вже з урахуванням нової локації й топології соціального простору розгортання «з'ясування відносин» між сторонами по різні боки розколів. Маємо на увазі, що координатна сітка, яка вибудована границями національних держав через їх властивість відігравати функцію певних мембран із відчутною різницею в умовах «у» та «за» межами таких дискретних систем,⁷⁴ утворює ситуацію асинхронного розвитку у кожній національній державі подій⁷⁵, зумовлених «генералізованою» програмою розвитку соціальних розколів.

Необхідність врахування специфіки ефектів дії закономірностей, зумовлених правильно визначеним масштабом узагальнення, кореспондується із

⁷³Етнічність включає в себе усвідомлення особистого виживання в рамках історичної безперервності (continuity) існування групи. На найглибшому психологічному рівні етнічність має сенс виживання [89, с. 244].

⁷⁴Важливість впливу фактору «побудови» границі національної держави та способу її функціонування на конфігурацію і взаємовідносини політичних акторів, ієрархічну складність та структурування політики у своєму дослідженні взаємозв'язку зовнішніх і внутрішніх чинників формування нових держав з посиланням на напрацювання С. Фінера та С. Бартоліні підкреслюють О. Мелешкіна, М. Ільїн та А. Мельвіль [90, с.28,29].

⁷⁵Як справедливо відмітила М. Шаповаленко, розвиток кожної історичної спільноти відбувається на власних підставах і за власними ритмами, що не співпадають з підставами та ритмами інших спільнот. Політичний розвиток являє собою багаторівневий процес системних змін, що відчуває на собі вплив як лінійних, так і нелінійних чинників, внаслідок чого можуть виникати абсолютно несподівані гібридні політичні форми[40, с.30-32].

визнанням П. Бурдьйо важливості наявної структури у механізмі конструювання соціальних класів⁷⁶: «Це не означає, що можна сконструювати що завгодно і будь-яким способом, ні в теорії, ні на практиці», оскільки «... це конструювання не відбувається в соціальному вакуумі, але піддається структурному тиску»[91]. Доречність застосування такого ж підходу і до конституювання особистої ідентичності знаходить своє підтвердження в дослідженнях вітчизняного філософа М. Бойченко, який відмічає, що вибір особистістю певної ціннісної структури за результатами селекції типів соціальності «ніколи не є виявом сваволі особистості, а завжди зустрічно системно детермінований ціннісними структурами відповідних спільнот» [92, с. 25].

Таким чином, сутність цього аспекту нашого застереження полягає в тому, що для оцінки й дослідження сецесійних загроз через фактори, які перебувають у сфері контролю політики розглядуваної держави, масштабування аналітичного охоплення має бути локалізовано на перетинанні дослідження партіями класичної теорії Ліпсета-Роккана та ліній цивілізаційних розломів за О. Шпенглером, А. Тойнбі та С. Хантінгтоном [86, с.36].

Відсутність прямо визначеного етнічного фактору в концепції розмежування не виключає його імпліцитну присутність, адже сам С. Ліпсет визнає, що «старі проблеми і розмежування» індустріального суспільства «все ще залишаються більш важливим джерелом політичного поділу та електорального вибору, оскільки «матеріалістично орієнтовані» наймані робітники й самозайняте населення (включаючи селян) складають значно більшу групу, ніж інтелігенція»[93, с.16]. При цьому, ключовим для нас є лише факт визнання «старих проблем і розмежувань», оскільки запропоноване пояснення тяжіє до заперечення стійкості етнічної ідентифікації (атрибут (2) в Аналогії І) під тиском соціального прогресу⁷⁷, тоді як польові соціологічні дослідження, включаючи переписи, упевнено фіксували наявність у переважної більшості

⁷⁶У світлі розглядуваної концепції соціальних розмежувань соціальними класами слід вважати групи, які знаходяться по різні боки лінії розмежування.

⁷⁷Ми це пояснюємо невинуватими очікуваннями від розгортання глобалізації та результатів уніфікуючого впливу лібералізму на етнічну ідентифікацію.

населення, у тому числі й населення мегаполісів, чіткої та стійкої етнічної ідентичності, відмінної від загальної національної[94], навіть в умовах уніфікуючого ідеологічного інтернаціонального впливу часів СРСР⁷⁸.

Пошук етнічної складової концепції Ліпсета-Роккана в контексті висловленого застереження (3) перспективним видається за віссю «центр – периферія» з огляду як на виражений територіальний/просторовий аспект (охоплюється атрибутом (4) Аналогії I), так і на безпосередній зв'язок визначених вченими проблем, що лежать в основі цього розколу, з елементами (1) і (4) Категорії II. Більш того, первісно геополітична за своїм походженням концептуалізація «центр – периферія»⁷⁹ отримала власний локус в системі соціальних розколів. У світлі такого підходу деякі периферії є «буферними зонами», утвореними етнічно і культурно відокремленими анклавами. Свого часу цей погляд на культурні меншими та територіальні периферії був покликаний пояснити загальні контури політичного розвитку Західної Європи [95]: «периферії являлись частиною єдиної реальності, їх складно завоювати та ними було важко управляти, тому вони відігравали роль зовнішнього захисту проти інших ворогів, але в той же час несли із собою загрозу розвитку шляхом автономізації або приєднання до сусідньої імперії» [96, с.276].

Проблематику дослідження суспільних розколів становить і концептуалізація відповідного наукової дефініції. При цьому, питання не лише у перекладі оригінального авторського англomовного терміну «cleavage», який лексично ближче до україно- та російськомовного еквіваленту «розмежування», тоді як термін «розкол» коректніше ототожнювати з англійським «split», а у

⁷⁸Прикладом соціологічних досліджень, які підтверджують актуальність етнічної ідентичності є проект дослідників з університетів Лос-Анджелеса і Цюриха Ethnic Power Relations dataset (EPR - <http://www.epr.ucla.edu>) та проект групи дослідників з університету Меріленда (США) Minorities at Risk Data Generation and Management Project (MAR - <http://www.cidcm.umd.edu/mar>)

⁷⁹Схема Х. Маккіндера, запропонована у 1904р. для всебічного аналізу світової геополітичної ситуації та розвинута у працях К. Хаусхофера у 20-40pp. XXст., яка стала базою розробки для великої кількості геополітичних концепцій – Н. Спайкмена (1944), Д. Майнінга (1956), І. Валерстайна (1979), Дж. Егню (1987), С. Коена (1994) та інших.

з'ясуванні та визначенні термінів «розкол» / «розмежування» / «поділ» тощо, їх тотожності або співвідношення⁸⁰.

В історіографії питання, окрім наукових пошуків і праць Ст. Роккана та С. Ліпсета в руслі теорії суспільних розколів, що стали об'єктом подальшого розвитку, критики і перегляду багатьма іншими дослідниками (А. Рьоммеле, А. Пшеворським, Р. Хербутом, А. Кнутсенон, Е. Скарбоу тощо), слід окремо виділити дискурс в межах концепцій «розподіленого правління», загальноновизнаними авторитетами в якому є політологи-компаративісти А. Лейпхарт та Д. Горовіц.

Задля забезпечення належного «прив'язування» адекватної дефініції до досліджуваного феномену з огляду на обіг у політологічній літературі суміжних і синонімічних категорій спробуємо застосувати контекстний аналіз до тих визначень, які в першому наближенні/інтуїтивно можуть мати смислові «перетинання». При цьому, оскільки цільовим маркером для всього нашого дослідження є убезпечення й запобігання ризиків цілісності системи «соціум-політія», розгортання яких як процес може відбуватися за «доцентровим» чи «відцентровим» сценарієм⁸¹, остільки доречним вважаємо динамічний підхід.

У світлі такого підходу проведемо межу між розглядуваним «суспільним розколом» і «розпадом». Відносно застосування терміну «розпад» в історії та політології усталеним є його ототожнення з дезінтеграцією державного утворення: від Римської Імперії та Золотої Орди до сучасних прикладів

⁸⁰Констатуючи притаманне для багатьох соціальних наук не завжди виправдане збільшення синонімічного ряду семантично споріднених дефініцій, варто визнати, що послідовне розширення наукового дискурсу довкола певного явища через з'ясування нових взаємозв'язків з іншими феноменами та відкриття нових закономірностей у таких відносинах є зовнішнім показником актуальності проблематики та свідченням накопичення знань. Проте, з іншого боку, «волютаризм» у застосуванні одного і того ж терміну в різних контекстах поряд із міждисциплінарним збагаченням несе ризики «розмивання» меж дослідження та виклики для здійснення адекватної систематизації знань. Це, так би мовити, вимір проблематики без темпоральної складової – конкуренція смислів категорій у сучасності. Існує також і проблема «хронологічної» зміни усвідомлюваної семантичної наповненості політико-соціальних дефініцій, які сучасники використовують до певного історичного контексту, який як гіпертекст імпліцитно присутній у використовуваних дефініціях.

⁸¹Утримання «статус-кво» вважаємо латентно-динамічним через балансування таких сценаріїв, на забезпечення яких також потрібно докладати певних зусиль у контексті розуміння ентропії І. Пригожина як нерівноважного співіснування порядку й хаосу, у якому є місце для «унікальної події» та «конструювання часу» [97]

Югославії та СРСР. У всіх випадках під «розпадом» розуміється «переставати бути одним цілим»⁸² як протилежність консолідації/інтеграції/універсалізації.

За результатами «розпаду» утворюється нова політична реальність, у якій, навіть попри ймовірне збереження назви та більшості території, держава фактично вже не виконує всіх своїх функцій від імені всього суспільства колишньої «великої політії» на певній відокремленій частині, адже остання набуває деякого рівня «власної» суб'єктності. Статусність та спроможність (як юридичні та фактичні складові міжнародної суб'єктності/суверенітету) нового державного чи квазідержавного утворення в межах відокремленого регіону залежать від цілої низки як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, і впродовж тривалого часу за своїм сукупним рівнем може не досягати параметрів, сумірних з «материнською» політією, чи навіть з її легітимною «рештою»⁸³. Однак, той факт, що така «решта» об'єктивно зменшилась і не відповідає за всіма параметрами свого буття «досецесійному» стану, дозволяє констатувати розпад як «якісне» явище. Конкретне коло «повсталих» регіонів, їх населення та розмір відокремлюваної/неконтрольованої центральної території хоча і є маркерами глибини кризи державності, проте є лише її «кількісними» показниками⁸⁴. Відновлення цілісності «великої політії» у такому випадку вже вимагає наявності спільного⁸⁵ «рішення/угоди» про об'єднання «центру» та «відокремленої» території.

⁸²Так само термін «розпад» розуміється і застосовується у природознавчих науках (фізика, біологія).

⁸³Співвідноситься із прикладом статусності де-факто у використаній Аналогії II. Але навіть «узгоджене» одночасне набуття статусності де-юре і де-факто із вирішенням всіх питань із розподілом правонаступництва (розпад Чехословаччини, який можна порівняти із таким видом трансформації юридичної особи у праві, як поділ) свідчить про неспроможність підтримання власної цілісності попередньою системою.

⁸⁴Вважаємо, що конкретні параметри таких кількісних показників є функцією від наявності «доцентрових» сил (той факт, що «розпад» відбувся конститує атрибутивність «відцентрових» сил, які «перемогли»), нерівномірності їх концентрації та локалізації прояви у соціумі – тобто результат взаємодії на стадії, що передувала розпаду.

⁸⁵Необхідність участі в «угоді/рішенні» про «повернення» до гетерогенної системи її відокремленої фази зумовлюється саме набутою нею статусністю де-факто, яка свідчить про неспроможність «центру» діяти лише одностороннім способом. Зрозуміло, що така участь фази в «угоді/рішенні» не може бути рівною саме через відсутність (можливо, тимчасову) статусності де-юре, якою володіє «центр», але, принаймні, є пропорційною.

Запропонована визначеність довкола історично останньої точки в існуванні гетерогенної системи «соціум-політія»⁸⁶ переносить проблематику з'ясування сутності категорії «суспільний розкол» у наукову розвідку стану держави, що передує її розпаду. До пулу категорій, які використовуються в науковій літературі для описування цього стану і так чи інакше вказують на загрози цілісності, відносяться «розділене суспільство» (divided society), «багатоскладне суспільство» (plural society) та «фрагментоване суспільство» (fragmented society).

«Розділене суспільство» в якості терміну вперше було використане Е. Нордлінгером у книзі «Регулювання конфліктів у розділених суспільствах», виданої у 1972р. Автор на початку своєї праці зауважує, що її темою є не управління конфліктами в розділених суспільствах загалом, а регулювання таких конфліктів саме в глибоко розділених суспільствах з відкритими (неавторитарними) режимами. Дослідником також наголошено на зацікавленості розгляду випадків «тяжких наслідків» політичного конфлікту [98, р.6-7].

Я. Лустик у своєму підході до визначення глибоко розділених суспільств не концентрується на конфліктах з «тяжкими наслідками», хоча прямо й не заперечує ймовірності останніх. Вчений вказує, що в такому суспільстві «аскриптивні зв'язки генерують антагоністичну сегментацію, ґрунтовану на політично виразних кінцевих ідентичностях, підтримувану впродовж істотного проміжку часу і по широкому колу питань»[99, р.325]. Як можна побачити, елементи запропонованого формулювання значною мірою можуть бути співвіднесені із атрибутами (1) і (2) Аналогії I та атрибутами (3) і (5) Категорії II. Водночас дослідник вважає, що ця та інші дефініції («багатоскладове», «вертикально сегментоване», «комунально розділене суспільство») можуть використовуватися як синоніми, проте, як відмічає І. Кудряшова, такий акцент на аскриптивних зв'язках, як джерела сегментарних протиріч, звужує поняття

---

⁸⁶Враховуючи концепцію континуїтету держави під «історично останньою точкою» тут маємо на увазі вже досягнутий стан втрати цілісності, після якого її відновлення чи утворення нової конфігурації гетерогенної системи за участі цих же фаз має характер вірогідності, а не обов'язкової зумовленості.

багатоскладовості А. Лейпхарта [100, с. 18-19]. Останнім визначалося багатоскладове суспільство за ознакою наявності «сегментарних розмежувань», що «можуть мати релігійну, ідеологічну, мовну, культурну, расову або етнічну природу», що зумовлюють наявність тенденції в організації групових акторів по лініях, що повторюють такі контури меж в суспільстві [101, с.38].

Погоджуючись із наведеним зауваженням І. Кудряшової, вважаємо за необхідне також відмітити наступне:

- по-перше, А. Лейпхарт у своєму переліку об'єднує не тільки різні за походженням і відповідністю вимогам атрибутів Аналогії І лінії розмежування та утворені ними сегменти/фази, але й нерівні за обсягом категорії (зокрема, Категорія ІІ порівняна з деякими її складовими елементами);
- по-друге, ототожнення Я. Лустиком «глибо розділеного суспільства» із «багатоскладовим суспільством» видається некоректним у контексті цільового показника сецесійних загроз, адже є близьким за значенням до «неоднорідного/гетерогенного суспільства», що відноситься до будь-якого суспільства[10], а отже не може виступати належним критерієм «вимірювання» через імпліцитну відсутність динаміки/змінюваності⁸⁷. Більш того, практичним наслідком такого ототожнення є «підживлення» хибної думки⁸⁸ про те, що неоднорідність суспільства сама по собі є загрозою й небезпекою, а тому «виправдовує» гомогенізацію шляхом викорінення ідентичносних належностей⁸⁹.

---

⁸⁷Висновок про ступінь багатоскладовості того чи іншого суспільства є наслідком суб'єктивно обраних конкретним дослідником за кількістю й суттю критеріїв відокремлення (вік, стать, рівень доходів, освіта, підтримувана ідеологія, місце проживання, мова, конфесійна належність тощо), кожен з яких може навіть мати політичний вимір (зокрема, при формулюванні електоральних стратегій чи партійних проектів). Конкретних набір критеріїв розмежування в такому випадку відносно одного й того ж моменту часу може визначати більшу чи меншу фрагментованість того самого суспільства, але це суб'єктивне визначення кількості сегментів, які є даністю, недостатньо для дослідження проблеми в аспекті зміни «якісного» стану системи, адже фактично обмежується констатацією і так очевидної неоднорідності.

⁸⁸Повністю поділяємо висновок групи дослідників про те, що кризові ситуації породжує не етнічна гетерогенність сама по собі, а певні конфігурації влади: серйозні ризики несуть в собі як виключення етнічних груп з центрального уряду, так і високе сегментування останнього [102, р. 317].

⁸⁹Тези про несумісність розвитку демократії із культурною різноманітністю або багатоскладовістю суспільства та необхідність забезпечення домінування одного сегменту й реалізацію ним щодо інших груп відносин панування висловлювалися у своїх дослідженнях незахідних країн М. Смітом та Л. Біндером в 70-х роках ХХст.

Слід погодитися із зауваженням П. Панова про некоректність цільового застосування терміну «багатоскладове суспільство» через використання в україно- та російськомовній науковій літературі транслітерованого англomовного еквіваленту «plural society» - «плюральне суспільство», який семантично асоціюється з політичним плюралізмом як ознакою ліберальної демократії. Дійсно, консолідація й демократія передбачають політичний плюралізм як умову врахування різних точок зору довкола визначення «суспільного блага», що опосередковується «громадянським» голосуванням вільних і рівних членів неоднорідного суспільства за різні політичні партії/програми. Вочевидь, що у такому випадку політичний плюралізм відіграє саме інтегруючу роль, адже утворює з різних за своєю ідентичністю акторів політичну націю [103, с.34-35]. Таким чином, бінарною протиположністю «доцентрової» інтеграції виступає не плюралізм, а партикуляризм як підхід до осмислення політики членами специфічних сегментів соціуму, що полягає «більшою мірою в ідентифікації себе з певною групою, аніж державою в цілому» [104, р.803] і у відтворенні відповідних політичних практик⁹⁰.

Х. Лернер своє бачення «глибоко розділеного суспільства», як і Е. Нордлінгер, пов'язує з «інтенсивними і комплексними» соцієнтальними конфліктами між групами, що мають конкуруюче уявлення про свою державу та стосуються цінностей, пов'язаних з національною або релігійною ідентичністю. Але на відміну від останнього локалізує феномен виключно у позадемократичних системах, стверджуючи, що: «шаблони політичної поведінки в постконфліктних розділених суспільствах відрізняються від тих, що передбачаються в розділених, але стабільних демократіях, де сильне відчуття громадського зв'язку підкріплює міжгрупову довіру» [107, р.30-31]. Таке наголошення на «примордіалізації» ліній розмежування узгоджується із нашим виокремленням фаз у гетерогенній системі, однак запропоноване дихотомічне відокремлення «розділених стабільних демократій» від «глибо розділених

---

⁹⁰У сфері розвитку та функціонування партійної системи тенденція до утворення «етнічних партій» [105], сприйняття виборів не як боротьби політичних програм, а способу підтвердження лояльності «своїй» групі шляхом просування її представників до органів влади – «етнічне голосування» [106].

суспільств» за ознакою наявності «соцієнтального конфлікту» вважаємо не дуже вдалим через фактичне ототожнення «якісного» атрибуту «конфлікту» із «кількісним» мірилом «глибоко».

Наповнення дефініції «фрагментоване суспільство» пов'язане з роботами Дж. Пауелла, який його визначав через наявність політичних розмежувань «по тих лініях, які розділяють соціальні класи, другорядні асоціації, основні релігійні та етнічні групи. Лише деякі індивіди дотримуються тих ідентичностей, які перекривають такі лінії розмежування»[108, р.1]. Можна побачити, що запропоноване визначення збігається з лейпхартівською дефініцією «багатоскладового/плюрального суспільства», і хоча воно позбавлене вад імпліцитної та некоректної асоціації з «політичним плюралізмом», для цілей нашого дослідження є неприйнятним через надмірне узагальнення різнорідних за своїми наслідками з точки зору загроз цілісності держави явищ. Своєю чергою, визначення фрагментації суспільства виключно у примордіальному аспекті було б безпідставним звуженням концепту Пауелла.

Відмова у застосуванні дефініції «фрагментоване суспільство» у нашому дослідженні сецесійних загроз, згенерованих у неоднорідному соціумі, зумовлюється також і наявністю іншого контексту у політологічній літературі. Так усталеною формою слововживання для характеристики «співвідношення сил» між партіями є «фрагментація партійних систем»[109]. І хоча вказані явища не позбавлені певного взаємозв'язку феноменом створення «етнічних партій», однак через те, що це є лише одним з можливих причин/форм фрагментації партіями, бажано використовувати більш точний і однозначно зрозумілий термін.

Узагальнюючи наведений огляд, доходимо висновку, що для визначених нами у попередньому пункті цього розділу дисертаційної роботи ліній суспільного розмежування у контексті загроз цілісності держави переважно та виправдано застосовується термін «розділене суспільство».

Незважаючи на те, що усталеність асоціативного зв'язку аскриптивних розмежувань саме з концептом «розділу», на наш погляд, набуває статусу

очевидно прийняттого, суперечки відносно кваліфікуючих ознак феномену вимагають подальшого дослідження. Принциповим для семантичного наповнення терміну є визнання або заперечення конфліктної атрибутики феномену, який ним іменується. Так виокремлення послідовниками концепції соціальних розмежувань О. Кнутсена та Е. Скарбоу «структурно укоріненого конфлікту» або вказівка А. Рьоммеле на «довготермінові структурні конфлікти» збігається із наведеним вище баченням Е. Нордлінгера та Х. Лернер, та у повній мірі відповідає суті підходу Ліпсета-Роккана.

У Я.-Є. Лайна та С. Ерссона можна знайти позиції про необов'язковість, але потенційність конфлікту[86, с.36], що наближає їх підхід до бачення Я. Лустика. Натомість вітчизняна дослідниця Ю. Сокирка вказує на неприйнятність застосування терміну суспільний «розкол», замість «поділ/розмежування», посилаючись, окрім згаданої вище проблеми перекладу, саме на негативність семантичного контексту. Водночас в аналізі цієї дослідниці цікаво відмітити іншу ознаку суспільного розколу – «інституалізацію», акцент на якій притаманний так званому «організаційному напрямку» в розвитку концепції Ліпсета – Роккана. Ю. Сокирка відмічає, що М. Галахер, М. Левер, П. Меєр виділяють наступну низку ознак розмежування: «По-перше, розкол передбачає наявність соціального поділу в межах ключових соціальних характеристик, таких, як рід діяльності, статус, релігія, етнічна приналежність. По-друге, групи, яких стосується даний поділ, повинні усвідомлювати свою колективну ідентичність. По-третє, розмежування має бути організаційно оформлене (у діяльності політичної партій, церкви, профспілки, тощо)» [110, с. 21-22].

Спробуємо вирішити питання атрибутивності конфлікту як належної характеристики розглядуваного феномену за допомогою побудови моделі процесу на прикладі математичного маятника⁹¹ (Аналогія III), який уособлюватиме політію в динаміці історичного часу. Двом крайнім положенням

---

⁹¹Механічна система, яка складається з матеріальної точки на кінці невагомої нерозтяжної й видовженої нитки, закріпленої іншим кінцем нерухомо, та здійснює рухи у вертикальній площині під впливом сил тяжіння.

маятника, між якими відбувається його рух в одній площині (одна ступінь свободи), відповідають:

- стан максимальної цілісності системи «соціум-політія», що може характеризуватися в термінах «гомогенність» та «монолітність»;
- втрата цілісності системи – її «розпад».

У світлі викладеної в п.1.1 нашого дослідження позиції про нормативність гетерогенного стану сучасного суспільства, принципово доповнити цю модель для її адекватного застосування певними геометричними аксіомами. Так, якщо представити всі минулі та прийдешні колективні форми співіснування людей як промінь, звернутий у майбутнє від початку часів, то інтервал між двома точками – «монолітність» та розпад - визначатиме межі існування суспільства у формі сучасної політії. Як відомо з математики, кінцеві точки інтервалу, на відміну від відрізка, не належать до відповідного проміжку, що в нашому випадку відносно цілісного суспільства є цілком зрозумілим відносно точки розпаду – тут цілісності первісної держави **вже** немає (але є суспільство або суспільства та суб'єктність де-факто у розумінні Аналогії II). Відповідно, на «протилежному» кінці – етапі «гомогенного моноліту» є цілісність держави, але **ще** немає сучасного суспільства-політії, адже, за Арістотелем [18, 1261 а], у такій єдності немає необхідної множини, а штучне/примусове забезпечення монолітності через уніфікацію за певним стандартом є тяжінням до тоталітарності, несумісним із аксіологічними засадами сучасного суспільства.

Виходячи з наведеного, видається, що сучасна гетерогенна система «соціум-політія» існує у історичному проміжку між маргінальними інтервальними точками стану квазімонолітності (групову диференціацію за віком, статтю та виконуваними функціями оминати неможливо) та розпаду і може характеризуватися якісно як більш близька до однієї з таких точок, та, відповідно, віддалена від іншої.

Вісь симетрії розділяє рух маятника на дві стадії – одна ближче до полюсу екстремальної цілісності, а інша – до розпаду, та водночас є точкою перетворення/трансформації одного якісного стану гетерогенної системи в

іншій; у межах однієї стадії стан системи розрізнятиметься лише за кількісними характеристиками.

«Відмова» у наданні статусу окремої стадії такій нижній точці руху маятника зумовлена неможливістю її «фіксації» без втрати працездатності механізму - «суспільства-політії». Дійсно, така «фіксація» передбачає зупинку, втрату динаміки, що є несумісним із хронологічними засадами (постійна змінюваність з плином часу) існування сучасного суспільства. Крім того, грецьке за походженням слово стадія як одиниця довжини природно передбачає певну протяжність, чого позбавлена нижня точка дуги, сутність якої радше кореспондується з терміном «біфуркація». Отже, ця точка, де на мить врівноважуються протилежні вектори і тенденції, є межею між стадіями, що не може мати особистої кількісної характеристики так само, як і математичний нуль, який відокремлює множину від'ємних чисел від множини додатних [111, с.94].

У представленій схемі різниця у якісному стані однієї половини дуги ходу маятника від іншої полягатиме саме у відсутності/наявності конфліктної складової. Після того, як у точці біфуркації врівноважені «доцентрові» і «відцентрові» тенденції/сили, яким відповідатиме рівновага для медіанного індивідуума національної (загальносистемної) та субнаціональної (належність до фази) ідентичності, саме конфліктна складова забезпечуватиме розгортання сценарію зі спрямованістю в екстремум «розпаду». Цю «дорозпадну» стадію можна охарактеризувати у світлі шміттівського концепту «Das Politische»: «Будь-яка протилежність – релігійна, моральна, економічна або етнічна – перетворюється на протипагу політичній, якщо вона досить сильна для того, щоб ефективно розділяти людей на групи друзів і ворогів. Політичне є не в самій боротьбі, яка знову-таки має свої власні технічні, психологічні й військові закони, але ... в обумовленій цій реальній можливості поведінці ...»[112, с.45].

Своєю чергою, в іншому екстремумі дуги маятника суспільство своєю консолідованістю втрачає глибину багатомірності і різноманітності, що метафорично співвідноситься з інволюцією багатоклітинного організму до

одноклітинного. Характер відносин між сегментами, виділеними за традиційними ознаками, на цій стадії в її медіанному стані (між екстремумом та точкою біфуркації) можна охарактеризувати палітрою категорій «нейтральність», «кооперація», «конкуренція» - тобто взаємно визнана «суб'єктність» сегментів без групової ворожості один до одного. Такий стан справ відповідатиме баченню «Політичного» у версії Ш. Муффа (агонізм замість антагонізму). Згідно з її баченням будь-яка колективна ідентичність набуває свого значення й конкретизації лише через «конститууюче зовнішнє» - іншу ідентичність, внаслідок чого відмінності, розрізнення між ідентичностями за таких умов повинні спиратись на певну міру еквівалентності – без останньої та чи інша ідентичність була б байдужою до прояву інших варіацій можливого смислу[113].

«Локалізуювши» за допомогою Аналогії III атрибутивність конфлікту в одній «напівдузі» при збереженні актуальності для всього розглядуваного інтервалу розмежування сегментів соціуму за етнічними ознаками, пропонуємо узгоджене сумісне вживання дефініцій «суспільний розділ/поділ» і «суспільний розкол» для відповідного найменування двох описаних стадій існування гетерогенного суспільства. Зважаючи на існуючий історичний контекст вживання концепту «розкол» по відношенню до соціальних систем за аскриптивними лініями та конфліктною наповненістю⁹², вважаємо цілком логічним найменування «соціальним розколом» стадії саме із конфліктністю сегментів⁹³, тоді як інша, безконфліктна стадія існування неоднорідного суспільства визначатиметься «суспільним розділом» або «поділом».

⁹²Ніконівський церковний розкол в Росії, розкол ісламського світу на шиїтів і сунітів тощо.

⁹³ Атрибутивності конфлікту у визначенні розколу дотримується і О. Ахієзером: суть розколу «полягає в тому, що здатність суспільства слідувати соціокультурному закону знижується до рівня всього лише здатності стримувати подальше зростання соціокультурного протиріччя на межі незворотності. Інакше кажучи, розколоте суспільство живе в умовах постійної хронічної власної нездатності послідовно долати соціокультурні протиріччя, змушене існувати в умовах найгостріших суперечностей, конфліктів у всіх формах, що підводять країну до катастрофи»[114, с. 176]

1.4 Причини та пояснювальна модель соціального розколу

Подальше розгортання цього дослідження для з'ясування сутності аспектів, вказаних у назві цього пункту дисертаційної роботи, спробуємо «локалізувати» фокус наукової розвідки з урахуванням послідовності отриманих вище результатів:

- неоднорідність як така є базовою/початковою характеристикою суспільства будь-якої сучасної політиї;
- структурування неоднорідних елементів у певні, більш-менш відокремлювані один від одного сегменти/фази за ознаками Категорії II, члени яких впевнено себе ідентифікують саме із приналежністю до цього сегменту, розглядається як розділення суспільства – «демаркація» соціальних меж між різними сегментами;
- агрегування такими сегментами несумісних до одночасного задоволення з інтересами інших сегментів з подальшою конфліктною артикуляцією вважаємо суспільним розколом у тому разі, коли повно чи частково задоволення інтересів одного сегменту за рахунок ігнорування інтересів іншого знецінює для останнього переваги цілісного (в межах однієї системи) соціального буття без втрати своєї ідентичності та загрожує розпадом політиї.

Зважаючи на вказану послідовність, з'ясування причин розколу⁹⁴, визначення супутніх ефектів (ознак-маркерів) та побудова схеми/моделі тісно пов'язані із «конфліктною артикуляцією етнічних інтересів», яка конституює точку біфуркації в Аналогії III.

Слід додатково відмітити, що логіка нашої позиції про нормативність гетерогенного стану сучасної «соціум-політиї» зумовлює чітке відмежування іманентних властивостей (1) етносу як такого від причин (2) конфлікту, розглядаючи перші як умови, що можуть впливати на супутні ефекти або вказувати на «чутливість» до причин⁹⁵.

⁹⁴Слідуючи вказівкам І. Канта, «наше пізнання починається зі сприйняття, переходить в розуміння і закінчується причиною. Немає нічого важливішого причини».

⁹⁵Розмежування умов і причин можна продемонструвати на визначенні конфлікту через метафору пожежі - її причиною слід вважати не саму горючість як властивість речей, а порушення певних правил поведінки із такими речами з урахуванням того, що горючість може бути не тільки і не стільки незмінною характеристикою,

Принциповим для встановлення (1) аспекту Категорії II є розвинутий видатним німецьким філософом та етносоціологом В. Мюльманом концепт «етноцентруму»⁹⁶ як базової структури етнічного феномену. «Етноцентрум» являє собою іманентну функцію розмітки світу в етнічній свідомості, де всі явища й об'єкти, з якими контактує особа (суспільство, природа, міфи, право, господарство, релігія, магія тощо), поміщені в єдину модель, в ядрі якої знаходиться сам етнос, а все інше концентричними колами розгорнуто навколо нього, причому патерни малих кіл і далекої периферії етноцентруму зберігаються сталими [115, s.157].

Саме етноцентрум зумовлює сприйняття етносами один одного у дихотомії «ми» - «вони» з постійною підтримкою такого розмежування у повній відповідності із закономірністю існування системи, відзначеною Н. Луманом як потреба у фундаментальній операції «відтворювати відмінність між системою і середовищем»⁹⁷ [116, с. 80–81]. Таке «відтворювання відмінності» через побудову границі створює динаміку міжетнічної взаємодії, яка у загальному вигляді може бути зведена до варіації визначених С. Широкогоровим адаптаційних реакцій: зміна етносом своїх потреб, структури⁹⁸ чи особливостей та/або зміна самого середовища [117, с.118].

Відносно розглядуваного нами сучасного історичного періоду, в якому в межах системи «соціум-політія» контакт етноцентрумів не тільки відбувся, але й вже напрацьованими є певні патерни та атитюди, що можуть включатися в різноманітні стратегії взаємовідносин, можна констатувати факт зміни первинного стану етноцентруму – адже ним вже «допускається» існування «іншого» та надання йому «місця» в своєму світі. Іншими словами, взаємодія

скільки корисною у разі належного використання. Своєю чергою, з'ясування характеристик таких властивостей дозволяє сформулювати «правила поведінки» та їх антитезу - «порушення», як розшукувану причину.

⁹⁶Цей термін ввів американський соціолог В. Самнер в 1906р. для пояснення подвійного морального стандарту в поведінці всередині груп по відношенню до чужинців.

⁹⁷Зважаючи на наведене вище визначення елементів, які охоплюються етнічним простором етноцентруму, інший етнос сприймається саме «зовнішнім» феноменом, що не має належного еквіваленту «свого» в етнічному світі, а тому цілком коректним у термінології загальної теорії систем можна вважати один етнос з точки зору іншого саме фактором зовнішнього середовища.

⁹⁸Прикладами структурних елементів етносу є (за збільшенням масштабу охоплення): «консорція»- «конвіксія» - «субетнос», за Л. Гумільовим, або більш звичне, хоча і не повністю тотожне - «сім'я» - «клан» - «рід».

являє собою циклічні операції інклюзії – інтеграції⁹⁹ і ексклюзії – диференціації¹⁰⁰, які здійснюються одночасно і є взаємозалежними¹⁰¹, а своїм діалектичним результатом створюють нову множину/ідентичність – народ. Слід відмітити, що такі ж самі операції конституують і сам етнос, адже загальне для більшості культур правило заборони інцесту¹⁰² зумовлює екзогамну сім'ю – утворення (інтеграція) подружжя різними (диференціація) родами. Своєю чергою, як для конституювання етносу потрібно щонайменше два роди (інакше порушуватиметься закон тотожності), так і для створення народу потрібно щонайменше два етноси [118, с.152].

Згідно із принципом ізоморфізму закономірностей існування систем, так само, як при утворенні етносу та його подальшому бутті не зникають ні сім'я, ні рід (навіть у тому значенні, щоб відокремити дозволений ступінь спорідненості від табу при укладенні шлюбу), виникнення народу не має наслідком зникнення етнічної ідентичності – можна лише казати про її частковий перехід в латентний стан.

А. Сафонов та О. Орлов пояснюють механізм збереження етносів в народі та його «нерозчинність» в нації за допомогою «структур повсякденності», у які глибоко занурюється людина і в середовищі яких (сім'я, найближче соціальне оточення) з перших місяців життя відбувається становлення особистості, «у тому числі формування структур і функцій головного мозку, імпринтинг ідентичності і поведінкових стереотипів»[119, с. 163]. Вказаний механізм відтворення етнічності може тлумачитися і в світлі підходу Дж. Міда до соціальної зумовленості особистої ідентичності – її виникнення через предметну взаємодію індивіда із соціальною групою в результаті спілкування в межах такої групи та формування [120, с. 230-231].

«Охоплення» етнічною належністю є наслідком визначених дослідником «конфліктів ідентичностей» Дж. Бертоном ключових потреб особистості в

⁹⁹Тією мірою, якою в етнічному просторі локалізується «інший» (навіть якщо на периферії, але в межах), відбувається включення до світу нового елементу та його подальше певне об'єднання з таким елементом.

¹⁰⁰Зумовлюється інтенцією до збереження власної ідентичності, що вимагає відтворення границь.

¹⁰¹Для того, щоб був об'єкт інтеграції, має бути диференційований «інший», але як «дещо», а не «ніщо».

¹⁰²Див., наприклад, «Тотем і табу» З. Фрейда, «Тотемізм і Екзогамія» Дж. Фрейзера тощо.

ідентичності і в безпеці¹⁰³[121], адже, на думку фахівців соціальної психології, етнос ефективно їх задовольняє. Зокрема, Т. Стефаненко відмічає, що ідентичність людини включає в себе членство в різних соціальних групах, але в умовах високої соціальної мобільності участь в таких об'єднаннях не завжди надає людині почуття стабільності, оскільки склад груп змінюється, вони обмежені в часі, а за провину звідти можуть вигнати. Усіх вищевказаних недоліків позбавлений етнос, який представляє собою зв'язок людей між поколіннями, характерними рисами якого є стабільність складу й неможливість вигнати з нього людину[123].

Отже, можна вважати, що стратегіям міжетнічних взаємовідносин кооперації або нейтрального співіснування відповідає баланс інтеграцій – диференціацій, тоді як конкуренція чи конфлікт свідчать про втрату такого балансу і перевагу диференціацій – тяжіння етноцентруму до його первинного стану до контакту з «іншим». Вочевидь, що автоматичне «повернення» у первинний стан є неможливим, адже «інший» не тільки об'єктивно існує, але й вже є «відомим» для етнічного світогляду як онтологічна категорія. Тому «наближення» до етноцентричного ідеалу вимагає докладання «зусиль» для руйнації фундаменту такої онтології, що має здійснюватися послідовною та «інтенсивною» ексклюзією: виштовхування «іншого» на периферію власного «світу»¹⁰⁴ - «позбавлення» певної еквівалентності через перетворення «іншого» в «дещо»¹⁰⁵ - викидання «за межі» світу через перетворення у «ніщо»¹⁰⁶.

Подібне «зміцнення» етноцентруму через намагання відновити минулий «доісторичний стан» має призводити до реверсу/деконструкції утвореної в перебігу історії міжетнічної взаємодії множини «народ» та свідчить про «архаїзацію» суспільства у тому сенсі, що активує архетипи, апелюючи до «базової особистісної структури» та «модальної особистості». Зазначені

¹⁰³Зв'язок між цими потребами вдало формулює вітчизняна дослідниця Л. Нагорна, яка підкреслює, що окрім конституювання своєї особистісної неповторності «не меншою мірою людина прагне до ототожнення себе із прийнятими» у відповідній групі еталонами як спосіб захисту «власного життєвого простору від усього небажаного» [122, с. 13].

¹⁰⁴Відмова у здатності мати рівні права та гідність.

¹⁰⁵Дегуманізація/демонізація «супротивника», вигнання.

¹⁰⁶Фізичне знищення: етнічні чистки, етноцид.

концепти за запропонованим відповідними вченими¹⁰⁷ розумінням у співставленні із складовими Категорії II та згадуваними вище «структурами повсякденності» вказують саме на своє етнічне походження¹⁰⁸. У контексті такого підходу вважаємо за можливе пов'язувати патерни і атитюди суб'єктів із архетипами як з індивідуально підсвідомим «Воно» у концепції З. Фрейда¹⁰⁹, так і з «колективним несвідомим» К. Юнга,¹¹⁰ солідаризуючись, таким чином, із висновком Л. Нагорної про те, що «цінності, які формують ідентичність, укорінені як у свідомості, так і в підсвідомості людини; у своїй основі вони є колективними»[122, с. 18].

Прикладом можливості реверсивної редукції емерджентної множини-системи «народ» (або його політичної похідної – нації) до майже механічної сукупності її складових елементів-підмножин етносів у різних конфігураціях опозицій (народ – етнос або етнос(и)-етнос(и)) є активізація після Другої світової війни у задавалось нібито надійно консолідованих західноєвропейських демократіях руху меншин. Корсика, Бретань, Фрісландія, Фарери, Північний Тіроль, Сардинія, Ольстер, Країна Басків та інші «етнічні області» стали джерелом появи не тільки політичних проектів (партій), що закликали до власної державності, але й до мілітарних утворень, з діяльністю яких пов'язується значна кількість акцій масових безпорядків та терористичних актів у 60-70 роках ХХ століття на теренах Західної Європи[126, с.124]. Розглядаючи такі приклади американський етнополітолог У. Коннор дійшов висновку, якого ми поділяємо,

¹⁰⁷Згідно А. Кардінера та Р. Лінтона, «basic personality structure» формується під впливом первинних (сім'я, місце проживання, соціальне походження) і вторинних громадських інституцій (фольклор, релігія, міфологія). Модифікована послідовницею Корою Дюбуа теорія цих авторів оперує вже концептом «модальної особистості», який не наполягає, що певна структура особистості обов'язково є спільною для всіх членів суспільства, але є найчастішою[124, р.218].

¹⁰⁸Певними еквівалентами можна вважати концепти «народного духу» М. Лацаруса чи «психології народу» В. Вундта.

¹⁰⁹Його дослідження «Тотем і табу» самим автором запропоновано у якості додаткової методології наукового пошуку для етнологів [125, с.5-6].

¹¹⁰Дослідники творчого спадку вченого відмічають, що його концепція «колективного несвідомого» склалася як під впливом Фрейда та його теорії «підсвідомого», так і під впливом знайомства з низкою етнологічних та соціологічних робіт. Так, сам Юнг часто згадує роботи Люсьєна Леві-Брюля, який описував архаїчні суспільства як побудовані на «пралогіці», «містичній співучасті» і «колективних уявленнях». Юнг також був знайомий з концепцією «категорій уяви», запропонованою соціологами М. Моссом і А. Юбером.

що досягнення навіть успішної етнічної інтеграції та асиміляції не завжди є незворотними[127].

М. Попов характеризує конфлікти ідентичностей через виражений у сторін «характер жертвності, а не неминучого ризику: готовність нести жертви заради ідентифікаційних і ціннісних ідеалів емоційно переживається, усвідомлюється й вербалізується учасниками конфліктів»[128, с.321], що може тлумачитися в категоріях ірраціональності, деструктивності і некерованості, яку відмічають й інші дослідники,¹¹¹ чи вказаної Д. Горовіцем невизначеності довкола співвідношення та казуальної домінації емоціональних та раціональних чинників [129, с.35-37]. Тому перспективним для з'ясування проблематики означених ефектів вважаємо звернення саме до архаїчної/домодернової¹¹² логіки етнічної взаємодії «ми» - «вони». Фокусування уваги на архаїчних архетипах узгоджується також із застереженням З. Фрейда про те, що в житті людини «можуть виявитись дієвими не тільки особисто пережитий, але й засвоєний при народженні зміст, елементи філогенетичного походження, архаїчний спадок»[130].

Серед літератури з етнічних та антропологічних досліджень особливо звертає на себе увагу нетривіальним аналізом та доволі неочікуваними висновками праця французького культуролога і філософа Р. Жирара «Насилля й священне»[131], присвячена інституалізації ритуального жертвоприношення та його архаїчної генези¹¹³.

Спробуємо використати висновки та аналіз цього авторитетного вченого у політологічному контексті в якості пояснювальної методології для цілей нашого дослідження, виокремивши певні елементи-маркери.

¹¹¹Див., наприклад, дослідження Дж. Ротмана *Resolving Identity-Based Conflict in Nations, Organizations and Communities*, 195 р., San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers, 1997. (Cloth) ISBN 0-7879-0996-3

¹¹²Класична парадигма раціоналізму була створена європейськими філософами XVII-XVIII століть (Р. Декарт, Н. Мальбранш, Б. Спіноза, Г. Лейбніц) та є за своїм «походженням» способом мислення соціального класу торговців-буржуа, тоді як етнічний спосіб мислення асоційований із іншими соціальними класами/функціями (див., наприклад, описані Р. Турнвальдом в [Die Menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologische Grundlagen. Bd. 1 Repräsentative Lebensbilder von Natur Völkern. Berlin&Leipzig:Walter de Gruyter & Co, 1931.] три типи дихотомічних пар «природних народів», які можна вважати авторським еквівалентом етносів).

¹¹³Далі за текстом у межах цього блоку дослідження в лапках і курсивом визначатиметься цитування цієї праці, представленої у літературних джерелах дисертації у якості посилання на актуальне електронне видання книги.

Фактично втілюючи згадуваний нами вище підхід системного аналізу – принцип додатковості, Р. Жирар відмічає, що *«властивості, які роблять насильство жахливим, - його сліпа жорстокість, абсурдність його поривів (1) – мають і зворотний бік»*, адже вони дозволяють здійснити «заміну» потенційної (ту що насправді мають на увазі) жертви *«незначною здобиччю»* задля захисту членів власної спільноти. Ця жертва *«заміщає відразу всіх членів спільноти і відразу їм усім приноситься. Жертвопринесення захищає відразу весь колектив від його власного насильства, воно звертає весь колектив проти жертв(2), йому самому сторонніх(3). Жертвопринесення фокусує на жертві повсюдні початки розбрату й розпорошує їх, пропонуючи їм часткове задоволення»*. Автор наголошує, що в такій формі колективного/групового насилля ставлення до жертви фактично не визначається в категоріях винності й невинності в якомусь конкретному її порушенні – жертві безпосередньо *«спокутувати нічого»* (4).

Як можна побачити, маркери (1) і (4) вказують на притаманну етнічним конфліктам *«ірраціональну жорстокість»*, тоді як (2) вказує на об'єднуючу функцію такої жорстокості, яка (функція) звернута *«всередину групи»* і може тлумачитися еквівалентом згадуваної вище інтенції до *«етноцентричного ідеалу»*.

Своєю чергою, підкреслення елементом (3) *«іншості»* жертви є прямою вказівкою на визначену нами інтенсивність диференціації та ексклюзії. На користь цієї інтерпретації (3) маркеру вказують подальші міркування дослідника: для того, щоб жертва виявилась прийнятною, *«потрібно виявити в ній якомога більше разючу подібність з непридатними в жертви категоріями (людей)¹¹⁴, але так, щоб різниця між ними не втратила чіткості, щоб назавжди залишилося неможливим будь змішання між ними»*. Така амбівалентність вимог до жертви – *«схожа несхожість»* - безпосередньо кореспондується із вказаним вище станом деконструкції множини «народ»: перетворення «в очах» одного із приналежних цій множині етносів представників іншого етносу з еквівалентного «іншого» в «дещо». Дослідник далі підтверджує правильність нашого підходу,

¹¹⁴Тобто членів своєї етнічної групи.

зазначаючи наступне: *«Якщо розглянути асортимент, утворений жертвами в загальній панорамі людських жертвоприношень, то начебто вийде вкрай різномірний список. Тут і військовополонені, і раби, і діти, молоді люди, які не вступили в шлюб, й інваліди, й покидьки суспільства...»* Загальним знаменником цього переліку є те, що його складають особи, які *«не належить або ледь належить суспільству»*, адже повній інтеграції жертви в суспільство заважає її «інший» статус.

Раціональне пояснення такого «вибору» вчений вбачає у механізмі запобігання круговороту кровної помсти, розповсюдженій серед архаїчних суспільств¹¹⁵, адже жертва, не маючи належного статусу в цьому суспільстві, не має й месників за себе серед «повноцінних» членів спільноти. Саме в цьому, на наш погляд, і криється фундамент кривавої драми міжетнічних конфліктів сучасності, що відбуваються при розпаді певним чином інтегрованої множини: окрім підпорядкованої логіки III закону Ньютона щодо протидії іншого етносу, спрацьовує те, що Р. Жирар назвав «жертвовною кризою». Відбувається втрата розрізнення між «належним і неналежним» насиллям, що цілком очікувано в ситуації наявної тривалої історії попередньої міжетнічної взаємодії на умовах взаємного визнання еквівалентної статусності (міжетнічні шлюби, «подвійна» етнічна ідентичність значної кількості індивідуумів множини «народ», родичі з обох «етнічних таборів» у протистоянні).

Катастрофічна «оперативність» розповсюдження такої «жертвовної кризи», яка відповідає ескалації та спалахам насилля в міжетнічних конфліктах може пояснюватися відомим в соціальній психології ефектом автосинхронізації або «стадним інстинктом», який ще описували Л. Гюстав («Психологія народів» (*Les Lois Psychologiques de l'Évolution des Peuples*, 1894) і «Психологія мас» (*La Psychologie des Foules*, 1895)), В. Троттер («Інстинкти стада під час війни і миру» (*The Instincts of the Herd in Peace and War*, 1914)), З. Фрейд («Психологія мас і аналіз людського «Я»» (*Massenpsychologie und Ich-Analyse*, 1921)).

---

¹¹⁵Поширеність в історії всіх культур цього феномену, яку відмічають історики та антропологи, дозволяє розцінювати «принцип кровної помсти» як один із найстійкіших патернів-архетипів колективного несвідомого.

На перший погляд, наявність чисельної групи осіб «подвійної» етнічної ідентичності слід вважати безумною «перевагою» у ситуації міжетнічного конфлікту, адже їх «нечітка» ідентифікація в «очах» етноцентрумів-суперників передбачає нейтралітет і природну медіацію з боку такої групи. Однак, якщо ми згадаємо формулювання елемента (2) Категорії II, то можна побачити, що група «подвійної» етнічної ідентифікації може бути доволі нестійкою. Через обопільний «тиск»¹¹⁶ з боку двох таборів «члени» такої «групи» не тільки «остаточно» визначаються із вибором¹¹⁷ «свого табору», але, скоріше за все, стануть «провідником» найбільш жорсткого курсу операцій диференціації-ексклюзії до вже «іншої» (хоча фактично й частково своєї «рідної»)¹¹⁸ етнічної групи як способу створення/підтримання іміджу «свого серед своїх» з огляду на ймовірні/очікувані «підозри в нелояльності» через «відому» обраному етнічному «табору» попередню невизначеність/нечітку ідентифікацію за віссю «свій – чужий».

На користь як ґрунтовності припущеного нами розвитку подій для групи подвійної етнічної ідентичності», так і причин особливої жорсткості міжетнічного протистояння в межах одного народу вказує і відмічений канадським політиком і вченим М. Ігнатієвим ефект: «Ідентичності створюються на основі «відштовхування» від «іншого», і, чим ближче «інше», тим сильніше інтолерантність, тим конфліктніші відносини, тим агресивніше налаштована одна категорія по відношенню до іншої, оскільки не ті спільні елементи, які пов'язували людей один з іншим, визначають їх сприйняття своєї ідентичності, але саме ті маргінальні «менші» відмінності, які їх розділяють»[134]. Схожу позицію знаходимо і у В. Ачкасова: «... чим менше

¹¹⁶Вважаємо, що групи «подвійної» етнічної ідентичності є найбільше прийнятними для ефективної асиміляції на користь однієї з таких конкуруючих ідентичностей.

¹¹⁷Ми відмічали, що детермінанти такого вибору (традиція чи свідоме визначення своєї прихильності) групової ідентичності хоча і являють собою інтерес для соціально-психологічних досліджень, проте набувають політичного виміру в контексті розглядуваного нами об'єкту – гетерогенної системи «соціум-політія» - лише за одночасної наявності двох умов: а) зовнішнього впливу шляхом віднесення цієї людини до певного соціального сегменту, окресленому названими вище лініями розколу, навіть незалежно від її самоідентифікації; б) ранжування можливостей у розподілі культурних, економічних та політичних ресурсів в залежності від «визначеної» приналежності до конкретного сегменту/фази/табору [132, с.97].

¹¹⁸Як влучно зауважив В. Расторгуєв: «Легше зректися родинності, ніж визнати факт зради своїх предків і святинь» [133, с. 61].

реальних відмінностей існує між контактуючими етнічними спільнотами, тим з більшою силою проявляються претензії на культурну «особливість» на підставі саме нарочито виділених культурних і історичних відмінностей. Це прагнення акцентувати й сконструювати відмінності від народу близького за багатьма соціокультурним характеристикам назвали «нарцисизмом малих відмінностей» [135, с. 111].

Певною мірою вимагає повернення до обґрунтованості визначених в п.1.2 цього дисертаційного дослідження ліній розмежування у світлі відповідності етнічної спільноти вимогам атрибуту (4) Аналогії I та обставина, що Категорія II безпосередньо не містить у собі «політичної складової», тоді як наявність політичного виміру є іманентною властивістю міжетнічного конфлікту з ризиками розгортання сецесійного сценарію¹¹⁹. Однак, у цій, на перший погляд, невідповідності й полягатиме узагальнена відповідь щодо сутності причин міжетнічного конфлікту у гетерогенній системі «соціум-політія» - політизація етнічності.

Таким чином, з'ясування аспекту (2) Категорії II потребує визначення підстав та механізму набуття відносин між етнічними групами одного народу в єдиній державі політичного виміру. У цьому контексті серед виділених О. Мелешкіною за результатами аналізу літератури, присвяченої державному та національному будівництву¹²⁰, трьох ідеальних моделей-стратегій державотворення найбільш дотичною до розглядуваної нами проблематики є схема формування нації на основі однієї етнокультурної групи в поліетнічному суспільстві, яку дослідниця характеризує «примордіалістським поглядом на критерії членства в нації, відсутністю консенсусних практик..., політикою виключення етнічних та (або) конфесійних меншин з процесу керівництва державою» [137, с.9]. Цей же підхід поділяють і розвивають західні політологи Л. Седерман, Х. Бухаг і Ж. Род, які розглядають етнічні конфлікти, у тому числі

¹¹⁹Американські дослідники М. Лічбах та А. Цукерман відмічають, що етнічний сепаратизм спрямований проти державної влади та з ідеологічної точки зору являє собою неминучим проявом націоналізму в опозиції [136, р. 23].

¹²⁰Авторка використала в своїй роботі напрацювання Ст. Роккана, Ч. Тіллі, Я. Лустіка та інших.

і як наслідок певного курсу державобудівництва, коли еліти не в змозі з якихось причин включити й інтегрувати населення, а виключення за етнічним принципом стимулює політичну мобілізацію за представництво й включення відповідної групи або в процес ухвалення рішень, або в утворення окремої держави для власного домінування[138, р.499].

Цей контраверсійний спосіб конституювання нації пов'язується із поглядами одного з ключових ідеологів англійського лібералізму¹²¹ – Дж. Мілля. У своїй праці «Роздуми про представницьке правління» ще в 1851р. він вказував: «вільні установи майже неможливі в державі, складеному з різних національностей. Якщо між народностями немає взаємних симпатій, особливо якщо вони читають і пишуть на різних мовах, то не може існувати і єдності громадської думки, необхідної умови для дійсності представницького правління»[139, с.303]. До сучасних послідовників цієї ідеї можна віднести А. Рабушку та К. Шепсле, які вважають, що в умах поліетнічних суспільств демократія західного зразку неможлива в принципі, оскільки вона передбачає попереднє досягнення гомогенності недемократичним шляхом¹²².

Досліджуючи різні конфігурації та взаємовідносини між «полісом» і «демосом», американські співавтори Х. Лінц і А. Степан писали, що оскарження легітимності¹²³ багатонаціональної держави відбувається там, де панують титульні національні групи, які «заперечують *de facto* багатонаціональний характер держави, відмовляються від будь-яких компромісів з іншими групами й позбавляють їх повноцінного громадянства»[141, с.18]. Розмірковуючи над феноменом сепаратизму азербайджанський вчений А. Дашдаміров вказує на загальну властивість його проявів у «різних кейсах» Кавказького регіону - «радикальну реакцію на політичну асиметрію у відносинах етнічної більшості й етнічної меншини в тій чи іншій багатонаціональній державі»[142].

¹²¹Цікаво відмітити, що на сьогодні принцип збігу політичних границь з етнографічними та лінгвістичними як ідеал національної держави згідно становить одну із фундаментальних засад ідеології націоналізму.

¹²²Див., наприклад, їх спільну працю *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*. Columbus, 1992.

¹²³Кризу легітимності держави для чисельного сегменту суспільства ми вважаємо ознакою розвитку конфлікту у розколотому суспільстві[140, с.72].

Вочевидь, що саме із позицією й активністю домінуючої/титульної етнічної групи¹²⁴ слід пов'язувати розгортання політизації етнічності в перебігу розбудови нації на базі поліетнічного населення держави, у якому вказана вище операція етноцентруму диференціація-ексклюзія отримує конкретне політико-правове визначення: дискримінація (від лат. *Discriminatio* – розрізнення, виокремлення). Варто відмітити, що в цьому ж контексті етнічна ідентифікація набуває інституційного наповнення за змістом ч.1 ст.1 Міжнародної Конвенції від 07.03.1966р. про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [143], а враховуючи визначені елементи Категорії II, коректним є й посилання на ст.2 Загальної декларації прав людини ООН від 1948р. та ст.14 Конвенції про захист право і основоположних свобод людини від 1950р.¹²⁵ Своєю чергою, правильність визначення нами такої причини соціального розколу може бути підтверджена й у контексті розглянутої в п.1.2 цієї роботи Аналогії I, адже «умовою істинної термодинамічної рівноваги між фазами в гетерогенній системі є рівність хімічних потенціалів кожного компонента у всіх фазах, у яких цей компонент міститься»[144, с.5]. Легко зрозуміти, що у разі уявної замінити «компоненту фази» соціо-політичним еквівалентом - «членом етнічної спільноти», саме нерівність членів різних спільнот унеможливорює істину рівновагу – соціальний мир.

У якості методологічного осмислення до визначеного вище феномену політизації етнічності із певними застереженнями (сформульовані в примітках 126 і 127 [118, с.154]) можна розглядати запропоновану визнаним фахівцем по пострадянському простору Р. Брубейкером концепцію «націоналізації держави». Вона полягає у стимулюванні елітами «титульної» нації¹²⁶ в етнічно

¹²⁴Цей висновок знаходить своє підтвердження в працях таких сучасних політологів, як В. Малахов, В. Колосов, Дж. О'Локлін, М. Мнацаян, М. Симон, І. Кудряшова та інших.

¹²⁵Положення означених міжнародно-правових актів за змістом розміщених в офіційній інформаційно-пошуковій системі «Законодавство України» на електронному ресурсі <https://zakon.rada.gov.ua>

¹²⁶Слід підкреслити, що ми поділяємо точку зору про нетотожність/нееквівалентність за своєї суттю та способом існування/відтворення частково співпадаючі, але й паралельно існуючі на даному історичному етапі множини – нації (у контексті якої національність слід сприймати саме як приналежність до нації) і етнічні групи. Натомість, Р. Брубейкер «концептуальною казуїстикою» вважає «спроби провести аналітичне розмежування між расою, етнічністю й нацією» та підкреслює правомірність застосування визначення Б. Андерсона «уявної спільноти» не тільки до нації, але й до етносу й раси[145, с.157-159].

гетерогенній державі прагнення забезпечити «гегемонію» такої нації у всіх сферах (мова, культура, економіка, політика) у відносинах з «національними меншинами», які опираються асиміляції, висувають вимоги щодо автономії і можуть розраховувати на підтримку «зовнішньої вітчизни»¹²⁷[146]. В обґрунтування застосовності цієї концепції щодо пострадянського простору варто привести спостереження О. Ахієзера, який вбачав у «загостренні міжетнічних відносин на сучасному етапі... реакцію на панування протягом радянського періоду абстрактного інтернаціоналізму, пов'язаного з нівелюванням специфіку культури, образу життя тощо». Водночас, цю реакцію вчений не тільки не виправдовує, але й цілком обґрунтовано засуджує, визначаючи в її «інверсійному характері чергову спробу виправити одну дискомфортну крайність іншою – використанням у критичній ситуації архаїчного механізму інверсії»¹²⁸, «тяжінням до безнадійної ідеї утворення державності на *моно* (курсив наш) етнічній основі»[147, с.123].

Авторитетний вітчизняний вчений М. Ожеван, аналізуючи амбівалентність наслідків та вибірковість застосування запропонованого американським президентом В. Вільсоном принципу «національного самовизначення»¹²⁹, справедливо відмічає, що його послідовне впровадження на практиці «неодмінно перетвориться на намагання «титульної» нації-етносу асимілювати всі інші етноси або репресувати їх та дискримінувати заради позірною націєтворення, що викликає у відповідь старання репресованих й дискримінованих здійснити за підтримки «світового співтовариства» право на самовизначення, яке, з погляду «титульної» нації, є рівнозначним

¹²⁷Конституювання наявності «зовнішньої вітчизни» - іншої/сусідньої держави, у якій міноритарна етнічна група розглядуваної поліетнічної держави має домінування хоча вочевидь не позбавлене прикладної цінності для дослідження значної кількості кейсів на теренах Східної Європи та пострадянського простору, однак, по-перше, виходить за окреслені межі нашого дослідження гетерогенної системи «соціум-політія»; по-друге, зменшує «універсальність» концепції через залишення поза увагою ситуацій міжетнічних конфліктів без «участі/підтримки» такої «зовнішньої вітчизни» у тому сенсі, що етнічна група взагалі може не мати своєї «іншої рідної держави» (прикладом є баскський та курдський сепаратизм або переслідування ромів).

¹²⁸Вважаємо, що така «інверсія» у повній мірі може бути співвіднесена із зазначеним вище описанням Р. Жираром кровної помсти як її більш масштабний і через це «розтягнутий у часі» соціально-історичний еквівалент.

¹²⁹The Wilsonian principle of national self-determination, який «виводиться» з його 14 пунктів програми досягнення й забезпечення стійкого миру після I Світової війни (<http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/chetirnadcat-punktov.php>).

сепаратизму»[148, с.6]. Як можна бачити, цей політичний філософ також відмічає ймовірність «репресії та дискримінації» з боку титульної етнічної групи в перебігу будувannya нації, пов'язуючи таку ймовірність з причинами сепаратизму.

На наш погляд, дискримінація як обов'язкова («якісна») умова суспільного розколу у разі поєднання з економічною кризою вірогідніше призведе до ескалації конфлікту¹³⁰: зменшення обсягу суспільних благ, що розподіляються у державі, мотивуватиме як до більш послідовного й прискіпливого усунення елітами привілейованого сегменту (за підтримки останнього) опонентів від отримання своєї частки ресурсів, так і до спокуси перерозподілу наявних (тих, що залишилися) ресурсів у «внутрішнього ворога» на свою користь. Загроза не набуття нових благ у майбутньому через перебування не «на тому боці» лінії розмежування може інтерпретуватись певною частиною цього сегменту як тимчасове явище¹³¹, протистояння якому за умов наявності деяких «запасів» видається більш обтяжливим, чим очікування змін, а отже – не мобілізувати спротив. Тоді як загроза втрати (тим більше фактична втрата) наявних благ вже сприймається як пряма особиста небезпека, що природно породжує колективну захисну реакцію. Утім, ми знову наголошуємо, що не економічна криза як така призводить до розпаду держави – її стимулюючий вплив в описаній ситуації на поглиблення вже наявних ліній розколу є умовою (зовнішнім фоном), а не причиною¹³².

¹³⁰Наше пояснення в цій частині (яке кореспондується із емпіричними спостереженнями) ґрунтується на підвалинах теорії раціонального вибору та відомому з теорії ігор «ефекті безбілетника».

¹³¹За умов існування політичної конкуренції або уяви про її існування тією мірою, яка породжувала би сподівання на «перегляд» умов статусного позиціонування на більш прийнятне. Своєю чергою, невинуватення таких сподівань, зокрема, і через дефекти політичної системи, і через «зраду» (невиконання політичних обіцянок), яка «фіксується» у колективній свідомості після сплину певного часу з моменту чергового переформатування влади, значною мірою стимулює рух у «відцентровому напрямку» в Аналогії III.

¹³²Триваюча несправедливість з точки зору певної чисельної соціальної групи у доступі до економічного чи політичного ресурсів, яка не співпадає із виокремленням такої групи за етнічним походженням, у разі спроби конфліктного вирішення цієї проблеми може загрожувати існуючому владному режиму та його елітам, але не існуванню самої держави. Остання, з точки зору повсталішої групи, розглядається як система, що потребує іншого внутрішнього балансу статусів груп, а не знищення, яке несумісне із забезпеченням такого нового балансу. Своєю чергою, набуття (за наявністю дійсних підстав або через дії заангажованих акторів) у розділеному за ідеологічними чи економічними протиріччями суспільстві соціально-політичної боротьби зазначених нами ідентичносних мотивів утворює для групи – ініціатора перегляду свого статусу спокусливу альтернативу існуючому неприйнятному балансу - спробувати забезпечити такий перегляд з істотно меншими поступками умовами свого існування в межах нової/іншої політії.

Разом з тим переконані, що дискримінацію не варто розуміти виключно у її «вузькому» значенні як політику уряду по відношенню до певного сегмента. Слід також враховувати й відповідні фактичні дії іншого сегмента суспільства при мовчазному/латентному потуранні (або неефективному приборкуванні) з боку державних інституцій. Розвиток міжсегментного конфлікту у суспільстві з елементами насилля будь-якого рівня не дозволяє шляхом дистанціювання державній владі уникати відповідальності за це, так само, як і уникати наслідків/ризиків для свого стабільного існування. Такий висновок ґрунтується на веберівському розумінні атрибутики сучасної держави: «...у даний час застосування насильства вважається легітимним, тільки поки воно дозволено державою або наказано нею ... Претензія сучасної держави на монополію застосування насильства настільки ж за своєю суттю важлива для нього, як і властивості примусової юрисдикції та безперервності організації»[149, р.156]. Походження такого підходу до сутності держави можна відстежити ще з макіавелістської та гобсівської політичної філософії, що вказує на фундаментальність цієї дефініції у межах парадигми модерну.

Вважаємо, що для наслідків та міри відповідальності не матиме значення, чим зумовлене таке «дистанціювання» держави від справедливого розв'язання конфлікту – прихильністю до однієї із сторін або слабкістю влади¹³³. Як справедливо відмітив В. Ачкасов, «якщо державні інститути не роблять зусиль, спрямованих на забезпечення комунікації між етнічними групами й приборкання їх домагань, або не мають можливостей і ресурсів для цього; якщо слабкі або відсутні посередницькі інститути громадянського суспільства, то зростає ризик, що перед етнічними групами, що перебувають у стані конфлікту, гостро постане дилема безпеки. Кожна з них буде (обґрунтовано чи ні) очікувати, що інша група скористається слабкістю держави й проштовхне свій «політичний порядок

¹³³Нездатність навіть сформованої з дотриманням всіх конституційно-правових норм (тобто легальної) влади в багатонаціональних державах приборкати націоналізм, етнічний сепаратизм, запобігти або вирішити міжнаціональні протиріччя й конфлікти Е. Примова кваліфікує у якості однієї з причин делегітимації [150, с.114-115], що підтверджує правильність відміченої нами в примітці №123 зовнішньої ознаки суспільного розколу.

денний». З метою самозахисту група зробить запобіжні заходи, які можуть бути інтерпретовані протилежною стороною як акт агресії» [151, с.54].

Розглянемо більш уважно ситуацію «прихильності» держави до однієї із сторін (колективних суб'єктів) у суспільному протистоянні за допомогою аналогії із судочинством (Аналогія IV), припустимість якої ґрунтується на атрибутивній функції держави – арбітра у вирішенні соціальних конфліктів¹³⁴.

Так упереджене ставлення суду під час розгляду справи до однієї із сторін визначається загальновизнаною підставою для заяви про недовіру (відвід) саме через незабезпечення справедливого вирішення спору, що делегітимізує його результат. Так само одночасність виконання державою функцій і арбітра конфлікту, і його сторони є неприйнятною з точки зору сформульованого тим же Т. Гоббсом 17-ого природного закону – «ніхто не може бути справедливим суддею у своїй власній справі» [152, с.187], а отже за логікою дихотомії (або сторона або суддя) підриває універсальність держави. Як влучно висловився з цього приводу Ж. Боден, «якщо суверенний государ, замість того, щоб грати роль вищого судді, створить собі партію, він буде лише головою партії» [153, с.306].

З цього приводу варто повернутися до наведеної в п 1.1 цього дослідження тези про неприйнятність вирішення проблеми суспільного розколу шляхом усунення неоднорідності гомогенізацією за «зразком» титульного етносу у площині державного примусу з позиції легальності влади. На думку К. Шмітта, легальність виступає наслідком трансформації права на певному етапі його розвитку. Цей етап характеризується тим, що право повністю переходить під контроль держави й фактично поєднується з політичними рішеннями. В результаті відмінність між правовим рішенням і політичною дією розмивається, а легальність стає «методом функціонування бюрократії» [154, р.60].

Згадувані вище причини «ухилення» держави від справедливого вирішення конфлікту (слабкість чи прихильність до однієї із сторін) не

---

¹³⁴Цю роль можна назвати класичною у політичній науці, зважаючи на визначену Т. Гоббсом у «Левіафані» причину утворення держави - подолання «війни всіх проти всіх» у природному стані.

становлять дихотомічної пари за логікою «або/або», а є, на наш погляд, якщо не двома сторонами одного феномену, то, принаймні, взаємопов'язаними аспектами. Таке припущення ґрунтується на концепції символічного капіталу П. Бурдьйо. Як відмічав цей відомий політичний соціолог, розглядаючи питання символічної влади та соціального простору, здійснювана державою «офіційна номінація, тобто акт, за яким будь-кому присуджується певне право або звання, як соціально визнана кваліфікація є одним з найбільш типових проявів монополії легітимного символічного насильства», являє собою символічну й конститутивну владу, що опосередковує конструювання й декомпозицію груп[91]. Якщо розглядати ресурси інституцій держави, її легальність та легітимність як історичного соціального феномену саме в якості інструменту символічної боротьби, є очевидним, що для будь-якої партикулярної групи «володіння» таким інструментом становить прагматичну і раціональну мету.

Відтак, проявляючи «слабкість» у міжетнічному конфлікті, держава/влада не залишається поза/понад таким протистоянням, адже в цей же час вона є «об'єктом» для реалізації стратегії «захоплення» стороною міжетнічного конфлікту. Застосовуючи запропоновану американською дослідницею А. Гржимала-Буссе концепцію «захопленої держави»¹³⁵ в досліджуваній нами гетерогенній системі «соціум-політія», що перебуває у стані розколу, можна сформулювати наступні варіанти:

- 1) «захоплення» здійснюється для реалізації стратегії забезпечення гарантії подальшої «пасивності» («слабкість» держави являтиме собою специфічну форму «підтримки» фази-переможця шляхом нездійснення захисту фази-потерпілого від дискримінаційних практик);
- 2) «захоплення» покликане забезпечити/закріпити тотальну перевагу однієї фази над іншою й посилити дискримінаційні практики;
- 3) «захоплення» спрямоване на «реванш» або недопущення 1 і 2 варіантів.

¹³⁵Див. роботи Grzymala-Busse A. Beyond clientelism: Incumbent state capture and state formation // Comparative political studies. – Beverly Hills, CA, 2008. – Vol. 41, N 2. – P. 638–674.

Оскільки «титультність» фази спирається насамперед на мажоритарність її елементів¹³⁶ у гетерогенній системі в цілому, остільки вірогідним у сучасних умовах вважаємо реалізацію саме домінуючою етнічною групою варіантів 1 та/або 2, адже чисельна перевага дозволяє досягати такої мети й шляхом формально егалітарних і легітимних політичних практик. Натомість реалізація міноритарною етнічною групою варіанту 3 у межах всієї системи «соціум-політія» через недостатню кількість її елементів-прихильників легальним шляхом видається неможливою - у такому випадку маємо дійти висновку, що «посилення» «захопленої» держави не усуває її «слабкості» в усуненні причин конфлікту.

У світлі вказаних нами варіантів і умов їх реалізації видається лише частково релевантним визначення глибоко розділених суспільств Д. Горовіцем. Політолог акцентує на «надзвичайній помітності у політиці аскриптивних розколів»(1), доповнених наявністю кількох груп, що борються за центральну владу(2), та історією (3) міжетнічної ворожнечі [155, с. 212.]. Підтримуючи обґрунтованість вказівки на (1) ознаку, вважаємо за необхідне вказати на факультативність (2), адже, наприклад, відокремлювана етнічна група басків у своєму протистоянні з іспанським урядом та сецесійними намірами не висувала претензій щодо отримання центральної влади в державі, так само, які і ірландці-католики в Ольстері не прагнули отримати контроль над лондонськими владними інститутами. Адже об'єктивна неспроможність (реальне оцінювання власного потенціалу) реалізувати стратегію «захоплення» держави в цілому зумовлює налаштованість етнічної групи на інший/локальний сценарій. Вказану політологом (3) ознаку теоретично¹³⁷ також можна вважати необов'язковою у тому сенсі, що все колись має початок, і міжетнічна ворожнеча не виключення. Тому відсутність такої передумови не може сприйматися як достатня гарантія

¹³⁶Відомі в історії приклади домінування «войовничої» етнічної меншини над «миролюбною» іншою етнічною більшістю в даному випадку не заперечують нашої моделі, адже стосуються ситуації первісного контакту етноцентрумів відповідних спільнот до утворення ними загальної множини «народ» та ґрунтуються на військово-організаційній перевазі, що в сучасності притаманно міждержавним конфліктам.

¹³⁷Утім варто визнати, що якщо розглядати міжетнічні конфлікти сьогодення, то в більшості випадків скоріше за все для його учасників, з урахуванням минулого досвіду поколінь, це буде черговою ескалацією.

неможливості розвитку розколу і розпаду держави; однак, якщо осмислювати цю тезу крізь концепцію етноцентруму, то архаїчні патерни й атитюди можуть являти собою достатній еквівалент фактичної історії етнічного конфлікту навіть у тому випадку, якщо конкретно між розглядуваними етносами його не відбувалось.

Логічним продовженням осмислювання вказаних варіантів для наближення до формулювання адекватної моделі розгортання суспільного розколу є використання перспективної концепції А. Хіршманом[156], розробленої економістом для пояснення індивідуальної стратегії поведінки відносно формальних правил у несприятливих умовах:

- «лояльність» по відношенню до таких правил (в розглядуваній нами ситуації зовнішнє однакова «лояльність» може ґрунтуватися на абсолютно протилежних підходах (підтримка вигідних «правил» домінуючим сегментом і вимушене «підкорення» не вигідним правилам з боку дискримінованої етнічної групи або її певної частини¹³⁸);
- «голос» як намагання оспорити й змінити не вигідне в існуючих умовах правило (у межах визначеної нами системи політологічним еквівалентом «голосу» є сукупність легальних і легітимних практик політичної конкуренції, хоча у певних випадках за їх допомогою можна реалізувати «захоплення» держави);
- «вихід» як невиконання не вигідного правила (може сприйматися як «самовиокремлення» з системи, яке характеризується в категоріях колективне-індивідуальне, легальне-нелегальне, наявності/відсутності безпосередніх загроз системі тощо).

В означеній схемі¹³⁹ науковець розглядає «вихід» і «голос» як альтернативні варіанти висловлення незадоволення людей у залежності від можливостей тієї організації, у якій вони знаходяться. Утім, на відміну від автора цієї концепції, який тлумачив «недостатню державність» (*statelessness*) як

¹³⁸Вказана бінарна опозиція мотивів підкреслює принципову важливість розрізнення легальності і легітимності.

¹³⁹Як можна бачити, ця модель являє собою подальший розвиток концепції політичної системи Д. Істона, адже «лояльність» можна співвіднести з «входом-підтримкою», тоді як «голос» можна розуміти як «вихід-вимогу».

«атрофію голосу» (з чим ми погоджуємося), що виникає внаслідок наявності можливості «виходу» для членів суспільства, ми вважаємо принциповим визначити пріоритетом усунення причин неефективності «голосу»¹⁴⁰, а не усунення можливостей «виходу»¹⁴¹.

У цих категоріях корисно проаналізувати позицію професора університету Дж. Вашингтона А. Ецтіоні, викладену в меморандумі-рецепті забезпечення суспільного спокою: «у кожному суспільстві загальне ядро ідентичності та культури змінювалося з плином часу та буде змінюватися далі. Отже, меншини, які заявляють, що це ядро не відображає ті цінності, які їм вартісні, можуть вільно здійснити спроби його змінити за допомогою тих демократичних та громадських процедур, які призначені для цих цілей у всіх вільних суспільствах»[157]. Вважаємо, що цілком логічним і справедливим виглядає висновок від протилежного: відсутність таких процедур чи їх фактична недосяжність або неефективність за умов номінального декларування не тільки підштовхує розвиток подій до «виходу», але й певною мірою легітимізує його для сегмента, члени якого зазнали дискримінуючого впливу.

Пристосовуючи цю концепцію А. Хіршмана для пояснення процесів державотворення інший західний дослідник С. Фінер виокремлює такі варіанти «виходу»: територіальний (сецесія, вірогідність якої хронологічно «локалізована» вченим на етапі формування держави саме через їх слабкість «контролювати власні кордони») та функціональний (еміграція, відмова сплачувати податки, служити в армії тощо)[158], чим підтверджує правильність висновку про прийнятність застосування цієї моделі для цілей нашого дослідження.

Своєю чергою, сучасний європейський політолог-компаративіст Д. Кармані, розглядаючи функціональний «вихід» замісною альтернативою

¹⁴⁰Із застереженням про те, що забезпечення ефективності «голосу» не повинно розцінюватися як створення умов для реалізації стратегії «захоплення» держави, яка неминуче призводить до «атрофії голосу».

¹⁴¹Недопущення зміни сконструйованих неприйнятних умови (адже мова йде про політичні правила, які якщо не суб'єктивні, то принаймні лише мажоритарно конвенційні, але у жодній мірі не універсальні та об'єктивні) та примушення до перебування під їх впливом навряд чи можна вважати сумісним із сучасними цінностями демократії, свободи та рівної гідності.

територіальному саме через посилену спроможність держави забезпечити контроль над власною територією та границями [159, р.25], надає нам важливий «діагностуючий маркер» перебування біля «точки біфуркації» в Аналогії III, універсалізуючи останню. Дійсно, альтернативність наслідків у даному випадку вказуватиме на єдність причини, що можна розглядати крізь правило існування систем, відоме як «принцип актуалізації функцій». Згідно з ним «об'єкт виступає як організований лише в тому випадку, якщо властивості його частин (елементів) проявляються як функції збереження й розвитку цього об'єкта»[160, с.159]. Так, реалізуючи функціональний «вихід» елементи гетерогенної системи очевидно не здійснюють забезпечення й розвитку такої системи, чим дезорганізують її. Отже сама по собі відсутність зовнішніх проявів сепаратизму чи сецесії в ситуації «атрофії голосу» не може сприйматися у якості «заспокійливого» для адекватного сприйняття загроз існування політії. І вимушена «лояльність» підкореної зараз частини етнічної групи, і функціональний «вихід»¹⁴² іншої частини цієї меншини завжди балансуватимуть з ймовірністю їх трансформації в силове протистояння територіального «виходу» за умов:

- збереження достатньої чисельності членів такої етнічної групи на теренах держави¹⁴³ (варто при цьому пам'ятати, що мова йде, насамперед, про частину населення/громадян, а не сторонніх мігрантів, внаслідок чого легально-легітимне формулювання «перемоги» у розумінні «зникнення/знищення» членів такої групи є неприпустимим);
- «запиту» серед членів етнічної групи на діяльність етнічних «ділків-політиків» (практика етнічного інструменталізму), який об'єктивно (для «запитувачів»)

¹⁴²Варто відмітити, що неможливість чи утруднення функціонального «виходу» тією мірою, що посилить ймовірність/привабливість за критерієм «видатки/ризиків – нова якість буття/перемога» територіальної його альтернативи значною мірою може перебувати поза сферою впливу розглядуваної держави та зумовлюватися факторами зовнішнього для неї середовища (наприклад, зміна політики щодо прийнятності мігрантів з боку сусідньої держави – реципієнту функціонального «виходу»). Не менш красномовним є приклад і з долею розділеного між чотирма державами регіону курдського народу, тривала історія «узгодженої» політики Сирії, Іраку, Ірану і Туреччини щодо якого, спрямована на примусову асиміляцію і заперечення права на збереження власної ідентичності, у разі ситуативної втрати/послаблення контролю центру над границями в одній з держав неминує реанімує «відцентрові» інтенції в сусідніх.

¹⁴³Компактність проживання, географічна відокремленості території «виходу», наявність доступу до міжнародних логістичних коридорів та економічна спроможність тощо розглядаємо як вагомні, але «вторинні» чинники по відношенню до первісної причини – дискримінації.

існуватиме через дискримінацію, тоді як суб'єктивний чинник (бажання побудувати політичну кар'єру на розігруванні «карти протистояння») закономірно¹⁴⁴ з'являтиметься на політичному ринку.

Завершуючи обґрунтування нашого підходу до визначення причин суспільного розколу та прийнятної дескриптивної моделі, звертаємо увагу, що визначений феномен політизації етнічності через дискримінацію у повній мірі відповідає сформульованій авторитетним британським практиком і теоретиком в галузі управління та дослідження операцій Ст. Біром «теоремі про рекурсивні структури». Її сутність полягає у тому, що в разі, «якщо життєздатна система містить в собі життєздатну систему, тоді їх організаційні структури повинні бути рекурсивним»[161, с.236]. Фактично сама логіка протистояння «держава – етнічна група» як цілого й частини (гетерогенної системи та її фази) задля забезпечення ефективності для останньої такої форми взаємодії зумовлює відтворення/копіювання державних функцій та інституцій, а отже – і набуття політичного виміру (квазідержавності/нації).

Висновки до 1 розділу

У розділі розкрито структурну характеристику сучасного суспільства як неоднорідної системи; представлено підхід до виокремлення ліній розмежування в соціумі за критерієм ризиків для цілісності «соціум-політії»; проаналізовано теоретичні засади концептуалізації феномену суспільного розколу; представлено дескриптивну модель розгортання суспільного розколу із визначенням причин та ознак.

Сформульовано ключову опозицію у визначенні фундаменту стабільності демократій парою «гомогенність» (А. де Токвіль, Г. Алмонд, Б. Пауел) – «гетерогенність» (Ш. Муфф, Є. Соренсен) політичної культури. Запропоновано зміщення акценту аналізу проблематики забезпечення цілісності «соціум-політії» з «культуроцентричного» процедурного аспекту (політичної культури як функції суспільства) на «матеріальний» (структури самого

---

¹⁴⁴Кейнсіанська формула «попит породжує пропозицію».

суспільства як чинника, що якісно визначає політичну культуру), зосередившись на ідентичності (індивідуальної та групової) його членів.

Із застосуванням принципу диференціації, осмисленої в межах теоретичних підходів концепції соціального прогресу (Г. Спенсер), розвитку суспільства через розподіл праці (Е. Дюргейм), теорії сучасного суспільства (Т. Парсонс), теорії соціальної стратифікації (П. Сорокін) та вертикального її аспекту в теорії еліт (Г. Моска і В. Парето), доведено об'єктивність неоднорідності суспільства. Через зумовлену приналежність означених концепцій парадигмам модерну та постмодерну відмічено доречність розкриття примордіальних аспектів диференціації на основі досліджень етногенезу (Л. Гумільов).

Обґрунтовано взаємопов'язаність інтенції до гомогенізації з метою стабілізації суспільства з тоталітарними трансформаціями влади та недемократичними практиками, ознаки яких вбачаються і країнах усталеної західної демократії, що стикаються з «іншокультурним» тиском міграційних процесів.

Запропоновано підхід до визначення лінії розмежування у суспільстві в контексті загроз його цілісності із застосуванням принципу ізоморфізму законів та проведенням дослідження на моделі гетерогенної фізико-хімічній системи (Аналогія І) як засобу подолання виділених обмежень концепції політичної системи Д. Істона та Г. Алмонда, що дозволило встановити ключові ознаки суспільної гетерогенної системи:

- лінії розмежування є межею, що відокремлює «незмішувані» частини (1);
- «незмішуваність» таких частин/фаз зумовлено стійкою та значною різницею у властивостях, які обґрунтовують істотну різницю характеру взаємодії одиниць однієї частини/фази між собою та між одиницями інших частин/фаз системи (2);
- кількісна значущість одиниць кожної окремої частини/фази у порівнянні із загальною кількістю одиниць всієї неоднорідної системи та кількістю одиниць інших частин/фаз для того, щоб специфічність взаємодії з такою частиною/фазою мала загальносистемне значення, а не статистичну похибку (3);

- частина/фаза може існувати із збереженням своїх властивостей не лише як складова розглядуваної системи, але й поза такою системою, утворюючи самостійну однорідну/однофазну систему або приєднуючись до іншої системи (однорідної чи неоднорідної) (4).

Здійснено розкриття кожної ознаки у їх взаємозв'язку засобами логіко-формального аналізу, принципів теорії систем та концепції соціальної взаємодії (О. Конт, Г. Зіммель, Р. Мертон, П. Бурдьйо та інші) із визначенням її ключових маркерів для застосування в межах Аналогії I, а також досліджено (4) ознаку гетерогенної системи через порівняння з емансипацією дитини (Аналогія II).

Обґрунтовано на основі аналізу узагальнених кейсів збройних конфліктів визначення виведених за допомогою застосованих аналогій політологічних еквівалентів розрізняльних маркерів етнічної, лінгвістичної та релігійної (конфесійної) належності у якості ліній розмежування, розкол за якими загрожуватиме цілісності гетерогенної системи «соціум-політія». Показано різницю протистоянь із означеними розрізняльними ознаками сторін з громадянськими конфліктами через ідеологічні розбіжності та їх взаємозв'язок із впливом зовнішніх акторів.

Доведено можливість зведення трьох виокремлених ідентичносних належностей до однієї етнічної категорії за визначенням С. Широкогогорова: етносом є група людей, які розмовляють однією мовою, визнають своє єдине походження та володіють комплексом звичаїв, укладів життя, що зберігаються й освячені традицією та відрізняються нею від таких у інших груп.

Розглянуто у якості базового методологічного підходу концепцію розмежувань Ліпсета – Роккана (з урахуванням її подальшого розвитку Л. Сейле, Б. Ісаєвою, А. Власкіною, О. Мелешкіною) та сформульовано застереження, що вимагають врахування для цілей наукової розвідки цього дисертаційного дослідження:

- лінійка наведених авторами концепції соціальних розколів кореспондується із основними засадами теорії модернізації суспільства, яка полягає у виділенні трьох стадій цивілізаційного розвитку: аграрної – індустріальної – постіндустріальної,

- філософським еквівалентом яких є Премодерн (архаїчне та традиційне суспільство) – Модерн – Постмодерн;
- охоплений узагальненням визначеними революціями період часу істотно відрізняється характером та ступенем соціально-політичної диференціації відносно політиці у вигляді національної держави, адже перша із вказаних революцій і призвела до виникнення та подальшого розвитку до сучасного розуміння феномену такої політиці;
- етнічний вимір розмежування безпосередньо не виокремлений у якості самостійного чинника.

Запропоновано концептуалізація наукової дефініції «суспільний розкол» шляхом зменшення поля пошуку сенсу через відокремлення пов'язаного та суміжного стану «розпаду» у світлі історичного слововживання такого терміну та дослідження наукового дискурсу (Е. Нордлінгер, Я. Лустик, А. Лейпхарт, Х. Лернер, Дж. Пауел, А. Рьоммеле, С. Ерссон, Ю. Сокирка, І. Кудряшова, П. Панов) довкола застосування у літературі визначень, які так чи інакше вказують на загрози цілісності (до їх пулу відносяться «розділене суспільство» (divided society), «багатоскладне суспільство» (plural society) та «фрагментоване суспільство» (fragmented society).

Встановлено наявність конфліктної атрибутивності феномена соціального розколу та запропонована модель математичного маятника, який уособлюватиме політику в динаміці історичного часу (Аналогія III). Визначено, що двом крайнім положення маятника, між якими відбувається його рух в одній площині (одна ступінь свободи), відповідають: стан максимальної цілісності системи «соціум-політія», що може характеризуватися в термінах «гомогенність» та «монолітність»; втрата цілісності системи – її «розпад». Інтервал між двома точками – «монолітність» та розпад - визначатиме межі існування суспільства у формі сучасної політиці і жодне з цих крайніх положень є несумісним із сутністю гетерогенної системи «соціум-політія».

У ході дослідження визначено, що вісь симетрії розділяє рух маятника на дві стадії – одна ближче до полюсу екстремальної цілісності, а інша – до розпаду,

та, водночас, є точкою біфуркації перетворення/трансформації одного якісного стану гетерогенної системи на інший, де на мить врівноважуються протилежні вектори і тенденції, є межею, що відокремлює безконфліктну стадію «суспільного розділу/поділу» («Політичне» за Ш. Муфф) від конфліктної - «суспільного розколу» («Політичне» за К. Шміттом).

Досліджено точку біфуркації з чітким відмежуванням іманентних властивостей етносу як такого від причин конфлікту за допомогою концепту «етноцентруму» В. Самнера та В. Мюльмана як базової структури етнічного феномену, що зумовлює сприйняття етносами один одного у дихотомії «ми» - «вони» з постійною підтримкою такого розмежування. У межах поліетнічної системи «соціум-політія» взаємодія етноцентрумів, контакт між яким вже відбувся й напрацьовані різноманітні стратегії відносин, являє собою циклічні операції інклюзії – інтеграції й ексклюзії – диференціації, які здійснюються одночасно та є взаємозалежними, а своїм діалектичним результатом створюють нову множину/ідентичність – народ.

Відмічено, що міжетнічному конфлікту притаманно тяжіння етноцентруму до його первинного стану (до контакту з «іншим»), що вимагає докладання «зусиль» для руйнації фундаменту його онтології за послідовно здійснюваною та «інтенсивною» ексклюзією: виштовхування «іншого» на периферію власного «світу» - «позбавлення» певної еквівалентності через перетворення «іншого» в «дещо» - викидання «за межі» світу через перетворення у «ніщо».

Наслідком розгортання такого сценарію взаємодії є реверс/деконструкція утвореної в перебігу історії міжетнічної взаємодії множини «народ». «Архаїзація» суспільства у міжетнічному конфлікті шляхом активації архетипів і їх ірраціональна жорстокість пояснена через концепцію фундаментальної антропології Р. Жирара у визначенні «жертвовної кризи», а також через відомий в соціальній психології ефект автосинхронізації.

Визначено причиною міжетнічного конфлікту у гетерогенній системі «соціум-політія» політизацію етнічності, що відбувається у разі формування нації на основі однієї етнокультурної групи в поліетнічному суспільстві за

відсутності консенсусних практик, але з виключенням етнічних меншин з процесу керівництва державою (Л. Седерман, Х. Бухаг, Ж. Род, Х. Лінц, А. Степан, Р. Брубейкер, О. Ахієзер, М. Ожеван). Цей процес має ознаки дискримінації, яку не слід ототожнювати виключно із політикою уряду по відношенню до певного сегменту, та на вартості врахування й відповідних фактичних дій іншого сегмента суспільства при мовчазному/латентному потуранні (або неефективному приборкуванні) з боку державних інституцій, оскільки розвиток міжсегментного конфлікту у суспільстві з елементами насилля будь-якого рівня не дозволяє шляхом дистанціювання державній владі уникати відповідальності та ризиків для свого стабільного існування. Роль держави у формі «прихильності» до однієї з сторін у суспільному протистоянні досліджено через порівняння із судочинством (Аналогія IV).

Запропоновано використання для визначення варіантів стратегій етнічних спільнот під час соціального розколу пояснювальної моделі, побудованої з використанням концепту А. Гржимала-Буссе «захоплена держави», «символічного капіталу» П. Бурдьйо та концепції А. Хіршмана індивідуальної стратегії поведінки відносно формальних правил у несприятливих умовах через категорії: «лояльність», «голос», «вихід» і феномену «атрофії голосу».

Наголошено на важливості виокремлення С. Фінером у подальшому розвитку концепції А. Хіршмана для пояснення процесів державотворення територіального (зокрема, сецесія) і функціонального (наприклад, еміграція) варіантів «виходу», які сучасний європейський політолог-компаративіст Д. Кармані розглядає заміною альтернативою один одному в залежності від спроможності держави забезпечити контроль над власною територією та границями, що надає важливий «діагностуючий маркер» перебування біля «точки біфуркації» і за відсутністю зовнішніх проявів сепаратизму чи сецесійних загроз в ситуації «атрофії голосу».

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [6; 10; 17; 65; 79; 86; 111; 118; 132; 140]

РОЗДІЛ 2.

ЗАСАДИ І СПОСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ СИСТЕМИ «СОЦІУМ-ПОЛІТІЯ»

2.1 Концепції політико-інституційної консолідації розколотого суспільства

Формулювання якщо не чіткої універсальної інструкції пошуку й запровадження оптимальної формули інституційного дизайну у розколотому суспільстві як ефективного засобу припинення конфлікту, постконфліктного врегулювання та забезпечення подальшого стійкого мирного співіснування сегментів з різною ідентичністю, то, принаймні, зрозумілих принципів-рекомендацій забезпечення «доцентрового» вектору розвитку ситуації має не тільки дослідно-теоретичний вимір. Реалії сучасності зумовлюють «попит» на належний і дієвий інструментарій як розв'язання, так і запобігання чисельним фактичним та потенційним міжетнічним конфліктам.

Зміст пропозицій прихильників різних підходів до забезпечення консолідації розколотого суспільства демонструє широкий діапазон точок зору відносно таких елементів «рецепту», як форма територіального устрою політії, пропорцій розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади, тип виборчої та партійної систем, розмір виборчих округів, встановлення етнічних квот/резервування постів та гарантій колективних прав тощо. Цілком виправданим спільним знаменником всіх концепцій слід визнати акцент на *демократичності* механізмів вирішення.

Недемократичні засоби, які включають в себе примусову асиміляцію (відмову від власної етнічної ідентичності), вигнання (примушення до міграції) чи етноцид, ґрунтуються на фактичній силовій перемозі (або тимчасовому домінуванні) однієї із сторін громадянського конфлікту, не розглядатимуться нами з ідеологічно-аксіологічних міркувань несумісності із загальновизнаними цінностями й закріпленими на міжнародному рівні правами людини. Вважаємо такі засоби неприйнятними й через прагматичні (раціональні, попри зовнішню цинічність) доводи, адже означений ефект вимагає значних витрат ресурсів

(людських, економічних, організаційних тощо) як на етапі запровадження (досягнення), так і для подальшого підтримання, оскільки передбачає наявність тоталітарного режиму.

У політологічній літературі існує точка зору, згідно з якою вказані вище неприйнятні засоби приборкання конфлікту формально «підміняються» більш зовні «привабливою» моделлю контролю, що представляється альтернативою демократичним механізмам. Так, Я. Лустик ще в 1979р. наголосив, що «цілком доцільно припустити, що в деяких глибоко розділених суспільствах ефективно підпорядкування сегменту або сегментів домінуючому сегменту може бути кращим за хаос і розлад, які можуть супроводжувати невдачу консолідації»[162, р.336]. Однак, як слушно зауважує в своєму дисертаційному дослідженні О. Косадал означене припущення було повністю спростовано фактичними подіями після його формулювання, адже в наведених Я. Лустиком прикладах запровадження таких моделей контролю, як «апартеїд у Південній Африці, араби в Ізраїлі / Палестині та курди в Іраку, режими контролю або повністю розвалилися, або стали дуже нестабільними. Отже, його пропозиція розвивати контроль як альтернативний підхід, що забезпечує стабільність глибоко розділеного суспільства, здається, вже не є емпірично обґрунтованою»[163, р.38].

Більше того, застереження Д. Баймана відносно обмеженої застосовності політики контролю потребою держави «бути сильнішою, ніж групи, у яких вона прагне домінувати» [164, р.46] за відсутністю обов'язкової вимоги - запобіжника про деполітизацію етнічності через припинення дискримінації наближає модель контролю до концепції «захопленої держави» та актуалізує ризики вказаних вище недемократичних засобів. Далі цей політолог розвиває свою думку наступним зауваженням: «Для успішного контролю потрібен відмінний інтелект. Для цього недостатньо репресій, уряди повинні добре репресувати» [ibid., р. 46].

Слід відокремлювати й розрізняти вказані дискримінаційні заходи, що застосовуються в межах розглядуваної держави до певної групи громадян цієї ж держави, від легітимних адміністративних (зокрема, реадмісія та депортація)

заходів до іноземних мігрантів у разі спроб незаконного проникнення на територію країни або порушення «правил добросусідства» - принципів міжетнічного співіснування, що склалися в державі перебування серед її громадян. Попри рівність всіх людей в гідності та політичний вимір конкретних зобов'язань держави деякі природні права етнічного «походження» набувають лише за умов наявності громадянства. Допускаємо, що в окресленій парадигмі «нового Середньовіччя» або навіть лише деякого наближення до неї розрізнення владою людей на підконтрольній території за їх фактичними правами і можливостями з точки зору участі в розподілі публічних ресурсів та збереження значущих аспектів власної ідентичності щонайменше буде узалежнено від наявності громадянства. І такий «вимушений» консенсус не самий гірший.

У контексті вказаних пояснень ми поділяємо сформульовану Європейським судом з прав людини позицію, що демократія є єдиною політичною моделлю, за допомогою якої можна протистояти насильству, вирішуючи проблеми країни шляхом діалогу [165]. Цим юрисдикційним органом, який у своїй діяльності значною мірою керується досягнутим європейським консенсусом щодо модельних підходів до розв'язання суперечок, однією із сторін яких є національна держава, у постанові від 17.02.2004 підкреслюється, що гармонійна взаємодія окремих осіб і груп осіб з різною самобутністю є важливою умовою для досягнення соціальної єдності [166].

Утім, наше розуміння застосованої дефініції демократичності у даному випадку полягає не у відсиланні до однієї з багатьох теорій демократії, суперевки довкола сутнісного розуміння якої не залишають науковий дискурс, а до умов, які впливають із запропонованого Ш. Муффа розуміння агонізму:

- взаємне визнання сторонами-ідентичностями своєї еквівалентності;
- відмова від мети знищення¹⁴⁵ «конституюючого зовнішнього»;
- збереження спільного простору буття-взаємодії.

---

¹⁴⁵ Зі спостережень таких дослідників як Б. Ньком, Р. Роуз, У. Мішлер можна дійти висновку, що експлуатація «образу ворога» здебільше цілеспрямовано здійснюється політичними акторами, адже виконує «конструктивну» функцію – сприяє консолідації відповідного сегмента довкола його базових цінностей та подоланню внутрішніх суперечок.

Такі умови кореспондується із програмно-ідеологічним підходом міжнародного співтовариства до розуміння толерантності, закріпленого в Деклараціях про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань ООН (1981р.) та принципів толерантності ЮНЕСКО (1995р.). Як відмічає юрист-міжнародник О. Карцов, «толерантність трактується в них як принцип, що дозволяє знизити міжконфесійну й межетнічну напруженість, стабілізувати міжгрупові відносини» [167, с.120].

Важливість наведених застережень зумовлюється не лише остаточною невизначеністю терміну демократія як стану, але й суперечливістю зв'язку між демократичністю та ризиками розв'язання/відновлення громадянських конфліктів. За спостереженнями Т. Еллінгсена, за умов стабільного авторитарного режиму здійснення спротиву/повстання видається ірраціональним через високі «видатки» та незначний шанс «виграшу», тоді як у демократіях результати мирних переговорів перевищують будь-який виграш від конфлікту; отже, саме в напівдемократичних режимах внутрішній конфлікт видаватиметься оптимальним вибором [168, р.237]. Вважаємо, що виграш у цьому випадку можна розуміти як «прибуток» символічного капіталу (за П. Бурдьйо), який визначається різницею між досягнутим результатом та витраченими ресурсами на його забезпечення, що цілком відповідає стратегії раціонального вибору з максимізації вигоди та мінімізації видатків.

На наш погляд, розповсюджений висновок з теорії раціонального вибору про те, що громадяни братимуть участь у збройних міжетнічних конфліктах тільки за відсутності інших можливостей впливу на владу, є вірним (якщо не враховувати ірраціональні чинники) за одночасних умов: «захоплення» держави однією із сторін протистояння (1) та повного контролю держави над власними кордонами (2), адже інакше високу вірогідність (саме з точки зору раціонального вибору) матиме функціональний «вихід» (за С. Фінером) у вигляді міграції. Зрозуміло, що таким функціональним «виходом» з багатьох причин може скористатися лише частина сегмента суспільства, ідентичність якого піддана утиску, проте фактичне зменшення кількості «прихильників» одного табору у

протистоянні об'єктивно впливатиме на «баланс сил» у розглядуваній політії, а відтак – на тактику та стратегію подальшого розгортання конфліктного сценарію.

Розкриємо цю тезу трансформації вимушеної «лояльності» тимчасово підкореної частини етнічної групи та функціонального «виходу» іншої частини цієї меншини в силове протистояння територіального «виходу». У ході аналізу кейсів ЕТА та ІРА, цілком вірогідним виглядає сценарій паралельних процесів: зменшення кількості етнічної групи через міграцію її членів «демотивує» частину залишку цієї етнічної групи від продовження/участі в протистоянні шляхом обрання стратегії «примусової лояльності» (1) із латентним збереженням власної ідентичності чи асиміляції (2) до сегмента-«переможця» з відмовою від власної ідентичності; однак, збереження дискримінаційних практик з боку домінуючого сегмента за таких умов може призвести до «асиметричної» реакції радикалізованої меншини міноритарного сегмента (3) – терористичних актів. «Інтуїтивно» припускаємо, що розподіл стратегій варіантів поведінки «асиміляція з відмовою від попередньої ідентичності», «примусова лояльність із латентним збереженням первісної ідентичності» та «радикалізація до вчинення або виправдання/підтримки терористичних актів» відповідатиме закону нормального/стандартного розподілу Гаусса¹⁴⁶.

Утім, безвідносно до вказаних застережень вбачаємо взаємозв'язок висновку Т. Еллінгсена про вплив форми режиму політії на конфлікт у соціумі із досліджуваною вище в межах концепції А. Хіршмана «атрофією голосу».

Відмічаючи висновки деяких дослідників про більшу схильність до поновлення насилля (війни) саме у постконфліктних демократіях (62%) порівняно із цією вірогідністю для жорсткого авторитарного режиму (24,6%) [169, p.10], наполягаємо, що цей результат не спростовує нашого розуміння вимог до демократичності засобів розв'язання конфлікту, адже:

- по-перше, слідуючи Р. Далю, певну фактичну демократію як таку не слід сприймати як універсальний стан-шаблон з огляду на те, що вона являє собою

¹⁴⁶ https://uk.wikipedia.org/wiki/Нормальний_розподіл

перманентний процес наближення до недосяжного ідеалу, який відбувається із дотриманням певних принципів. Це справедливе застереження піддає сумніву не тільки релевантність та порівнюваність постконфліктних демократій, але й обґрунтованість кваліфікації відповідних режимів як демократичних з точки зору наявності/відсутності визначеної в пункті 1.4 цієї роботи причини політизації етнічності. Дотримуємося думки, що для дискримінації, як і будь-якого іншого динамічного феномена, який можна описувати кількісно-якісними характеристиками (масовість, інтенсивність, тривалість тощо), цілком коректним є врахування ефекту інерції: якщо навіть відповідні політичні практики не набули державно-правової інституалізації, патерни учасників соціальної взаємодії з різних етнічних таборів деякий час перебуватимуть під «тиском» конфліктних установок;

- по-друге, авторитарність постконфліктного режиму як жорсткий порядок «під керівництвом» одного з сегментів протистояння (або тимчасової коаліції етнічних груп), який застосовується до переможеного сегмента, свідчить лише усунення зовнішніх ознак конфлікту (до моменту зміни балансу сил або знищення «внутрішнього ворога»), тоді як нас цікавлять саме рецепти стійкого громадянського миру гетерогенного соціуму.

Серед представлених у політологічній літературі концепцій розв'язання конфліктів у розколотому суспільстві та принципів постконфліктного інституційного регулювання демократичної спрямованості у вказаному вище розумінні можна виокремити такі основні течії: правозахисну сецесію (remedial secession), поділ влади (power dividing) або множинну більшість (multiple-majorities) та розподілене правління (power sharing).

Концепція правозахисної сецесії пов'язується із фахівцем з міжнародного права Л. Бакхайтом, який розглядав її у якості останньої форми захисту прав групи від утиску та пригнічення з боку держави [170, р.222]. Цей підхід ґрунтується на зворотному тлумаченні компонентів принципів рівноправності й самовизначення народів, закріпленого Декларацією про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами

відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970. Так у межах вказаного принципу ГА ООН сформульовано загальну заборону «санкціонування або заохочення будь-яких дії, які вели б до розчленовування або до часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав». Водночас, атрибутами-вимогами останніх визначено «дотримання в своїх діях принципу рівноправності й самовизначення народів, у тому розумінні, яке наведено вище, та, внаслідок цього мають уряди, які представляють незалежно від раси, віросповідання чи кольору шкіри весь народ, що проживає на даній території» [171]. Таким чином, держава, яка нехтує рівноправністю і чий уряд не представляє інтереси всього народу відповідної території, «виводиться» з-під захисту принципу територіальної цілісності.

Розвиток цієї концепції у політологічній літературі значною мірою пов'язаний з ім'ям А. Б'юкенена, який у своїй праці «Сецесія: Право на відділення, права людини й територіальна цілісність держави» у межах теорії виправданого права на сецесію виклав своє бачення морального обґрунтування одностороннього позаконституційного та неконсенсусного територіального відокремлення групи від держави як виключного права у ситуаціях: «постійного порушення індивідуальних прав людини» (1), «незаконного захоплення території незалежної держави» (2), попереднього «надання державою групі автономії (самоврядування, але не повної незалежності), але в подальшому в односторонньому порядку порушує основні умови угоди та ліквідує автономію» (3), краху і розпаду держави, яка вже «не може забезпечити елементарний правопорядок» на фоні «виникнення загроз широкомасштабних порушень прав людини, коли політична влада зникає, і у групи, сконцентрованої на певній частині території держави, виникає право створити для захисту від жахів анархії власне політичне утворення» (4) [172].

В іншій своїй праці дослідник узагальнено сформулював основний аргумент свого підходу наступним чином: «Якщо держава наполегливо продовжує здійснювати серйозну несправедливість по відношенню до окремої групи й формування групою власної незалежної політичної одиниці виступає

останнім можливим засобом захисту, то міжнародне співтовариство має визнати її право відмовитися бути під владою держави та спробувати створити свою власну незалежну політичну одиницю» [173, р. 335].

А. Доунс акцентує увагу на перевагах розділу (вчений використовує термін *partition*) та створення групою самостійної держави як альтернативи наданню автономії в межах концепції розподіленого правління через ефективність розв'язання дилеми безпеки, зумовленої природньою взаємною недовірою антагоністів гострого міжетнічного конфлікту та ризиками його відновлення через недотримання домовленостей. Дослідник відмічає, що «розділ не вимагає, щоб групи роззброїлися та зробили себе вразливими до руйнівних зрад», вони «не повинні співпрацювати та ділити владу в спільних установах». Наразі таке рішення «також задовольняє націоналістичні бажання державності та заповнює потребу в безпеці» [174, р.50].

Поділяючи означену точку зору на ефективний спосіб убезпечення ризику відновлення конфлікту, Ч. Кауфман формулює її більш категорично, адже, на відміну від А. Доусона, не обумовлює застосування територіального відокремлення конфліктуючої групи у самостійне політичне утворення ситуацією гострого міжетнічного конфлікту та неможливістю узгодження сумісного буття сторін протистояння в спільній та єдиній політії. Ч. Кауфман вважає, що ніякі спроби вирішення конфлікту не будуть ефективними без розділу за етнічним принципом, тоді як «розділ (*partition*) без відділення (*separation*) тільки посилює конфлікти» [175, р. 123]. Підхід політолога пояснюється доволі дискусійним визначенням ним умови завершення етнічної війни – втратою стимулів для боротьби групами-супротивниками лише у разі фактичного утворення ними «гомогенних етнічних анклавів». У цьому контексті повернення біженців після закінчення етнічної війни на території, зайняті під час військових дій іншою етнічною групою, порушить досягнутий стан гомогенності, а отже знову відновить дилему безпеки та відтворить умови для відновлення війни [*ibid.*, р. 156].

Аналіз наведених точок зору дає підстави для висновку, що прибічники врегулювання конфлікту процедурою сецесії концентруються здебільшого на наслідках і перевагах її запровадження, тоді як навіть обрання самого способу конструювання самовизначення національної одиниці являє собою складну проблему. Так, розглядаючи приклад Югославії, Р. Брубейкер наголошує на істотній різниці в результатах визначення національного утворення (його меж і контурів) у залежності від обрання належного суб'єкта ухвалення рішення: більшість населення асоційованої з конкретною етнічною групою адміністративно-територіальної одиниці (відповідні республіки у складі Югославії) або всі члени однієї етнокультурної нації (у термінології нашого дослідження – однієї етнічної групи) попри місце свого мешкання (тобто з урахуванням тих, хто проживає поза межами «своїх» території) [176, с.72].

На наш погляд, якщо навіть не брати до уваги проблему визначення територіальних меж політичних утворень, застосовування концепції правозахисної сецесії як засобу врегулювання, що зосереджується на цінності набуття¹⁴⁷ етнічно однорідними групами у громадянському конфлікті статусу самостійних політичних утворень (націй), знецінює далеко не очевидну вірогідність оперативного припинення протистояння закладанням інституційних підвалин для розгортання подальших ризиків запровадження в таких політичних утвореннях несумісних із демократичними засадами практик. Це узгоджується із хрестоматійними тезами полеміки другої половини XIX століття лорда Актона із Дж. Міллем відносно принципів побудови національності. Актон, засуджуючи дії Ковура, Мадзіні, Гарібальді із створення мононації, наголошував: «Співіснування різних націй у одній державі є критерієм, а також кращою безпекою її свободи. ... Там, де політичні й національні кордони збігаються, суспільство перестає рухатися вперед, і нації опиняються в положенні людей, які відмовляються від будь-якого спілкування зі своїми братами – такими ж людьми». Така позиція побудована на сформульованій політико-філософській

---

¹⁴⁷Варто пам'ятати, що етнічна «гомогенізація» території такого політичного утворення атрибутивно передбачає активне використання дискримінаційних практик до меншин іншої ідентичності, які (практики) розглядаються нами у якості первинної причини конфлікту у гетерогенному суспільстві, що слід врегулювати.

дихотомії – теорія національної єдності VS теорія «національної свободи»: «У той час, коли теорія єдності робить націю джерелом деспотизму й революції, теорія свободи розглядає її у якості об'єкта самоврядування і найголовнішого обмеження надмірної влади держави» [177, с.30-31].

Висловлені на початку епохи виникнення національних держав застереження щодо принципів побудови нації актуалізуються і класиками сучасності. Так авторитетний послідовник ліберальної традиції К. Поппер вказує, що «Принцип національної держави, тобто політична вимога, згідно з яким територія кожної держави повинна збігатися з територією, населеною однією нацією, ні в якому разі не є самоочевидним, як це представляється сьогодні багатьом» та далі відмічає, що цей принцип «є не тільки абсолютно непридатним, але він ніколи й не був ясно сформульованим. Це – міф, ірраціональна, романтична й утопічна мрія, це – мрія натуралізму та племінного колективізму». Безпосередньо пов'язуючи цей принцип з націоналізмом, дослідник відмічає, що націоналізм на короткий проміжок часу «перейшов до табору свободи¹⁴⁸», але у подальшому Гегель знову повернув його «до тоталітарного табору, до якого націоналізм належав відтоді, як Платон уперше заявив, що співвідношення між греками та варварами таке саме, як між панами та рабами» [178, с.63].

Переконані, що «вирощування» на уламках гетерогенної системи «соціум-політія», сегменти якої перебувають у стані гострого громадянського конфлікту, ймовірно (чи навіть запрограмованих) недемократичних гомогенних політичних утворень з історією ворожнечі між покладеними в їх основу груповими ідентичностями є сумнівним способом забезпечення довготривалого миру та добросусідського співіснування (особливо, з урахуванням неминучих взаємних територіальних претензій за наслідками поділу території колись спільної держави). Зважаючи на ситуацією із сербською етнічною групою, яка стала меншиною на території самопроголошеного Косово [179], поділяємо слухні

---

¹⁴⁸Дослідник має на увазі історію створення німецької нації як реакції на вторгнення в німецькі князівства французької армії під командуванням Наполеона.

побоюваннями Д. Горовіца, що сецесія не тільки не вирішує проблему конфлікту, насильства або пригнічення меншин, але може погіршити її [180, с. 189].

У будь-якому разі врегулювання громадянського конфлікту у поліетнічній/кофесійній/мовній державі рецептами правозахисної сецесія або територіальної сепарації безвідносно до коротко- та довгострокових результатів за критерієм припинення насилля та надійних умов подальшого розвитку суперечить завданню консолідації розколотого гетерогенного суспільства в межах єдиної політії.

Концепція поділу влади (power dividing), запропонована Ф. Рьодером, ґрунтується на сформованій на підставі презюмованого як наявного національного почуття (a sense of nationhood) коаліції «за інтересами» на багатьох і чітко не фіксованих рівнях урядування та спрямована на руйнацію вертикальних перегородок і розвиток громадянських свобод. Науковець вважає, що уряду слід мінімізувати кількість суперечливих питань, які вирішуватимуться на центральному рівні. Пріоритетом має бути розбудова місцевих інститутів; до узгодження майбутнього державного устрою мають залучатися не лише представники конкретних етнічних груп, але й інші учасники. Важливим аспектом є наполягання на необхідності перерозподілу влади на користь прямого управління міжнародного співтовариства [181, р. 62–63].

У іншій праці політолог акцентує увагу на провідній функції громадянського суспільства та інститутів у врегулюванні конфлікту та постконфліктній розбудові, що здатні обмежити «привілейоване представництво окремих культурних спільнот та заохочують політичне представництво якомога більшого числа культурних і соціально-економічних інтересів» [182].

На нашу думку, імпліцитні «позаетатичні» інтенції дослідника, які логічно впливають із закладеної у якості теоретичної основи ліберальної та плюралістичної філософії, можна розглядати як спробу запровадити «запобіжник» розгортання сценарію, описаного концепцією «захопленої держави» та антитезою згадуваної вище моделі контролю Я. Лустика. Водночас,

важливо зауважити, що в якості однієї з умов ефективного запровадження моделі power dividing Ф. Рьодер та з Г. Філіп вказують на віднесення питання імплементації дизайну політичних інститутів до повноважень окупаційної влади [183, р.71]. Тобто, замість держави, «захопленої» зсередини відповідною партикулярною групою, яка найчастіше є однією із сторін міжетнічного конфлікту, фактично передбачається «захоплення» ззовні.

Акцентування на поза/надсистемному активному акторі (-ах), що значною мірою вирішує подальшу долю гетерогенної системи «соціум-політія», зближує інструментальний підхід цієї моделі із концепцією правозахисної сецесії в їх діалектичній єдності протилежностей. Послугуючись одним і тим же принципом захисту прав осіб, що потерпають від міжетнічного конфлікту, ними пропонується кон'юнктурне обрання як примусовий розділ політії між сегментами або примусове утриманням сегментів у межах однієї політії. Обґрунтованість такого порівняння цих моделей та, більш того, здатність трансформації концепції спільної та єдиної (для ворогуючих етнічних груп) держави під контролем і гарантіями міжнародних сил у концепцію «правозахисної» сецесії знаходить своє підтвердження знову ж таки в кейсі Косово.

Зі змісту резолюції РБ ООН 1244 (1999), ухваленої 10.06.1999р., слідувало, що запровадження міжнародної безпекової та цивільної присутності у Косово задля забезпечення створення тимчасової адміністрації, під керівництвом якої населення краю (з урахуванням повернення всіх біженців та переміщених осіб до своїх домів) могло б користуватися істотною автономією в межах Союзної Республіки Югославія, здійснювалося на засадах визнання суверенітету й територіальної цілісності останньої [184]. Однак, така міжнародна присутність не забезпечила відновлення доконфліктного етнічного складу населення Косово, а призвела до збільшення питомої ваги представників албанського етносу, через те, що майже 60% населення сербського походження (близько 170.000 людей) втекли, обґрунтовано побоюючись репресій з боку албанських косоварів, або були змушені покинути країну [185, с.133].

Утім, попри очевидну нерепрезентативність утворених Тимчасових Інститутів самоуправління в Косово та необхідність визначення остаточного статусу останнього виключно за результатами переговорів із Югославією (адже саме остання розглядалась як держава, чий суверенітет і територіальна цілісність ґрунтувались на Статуті ООН), Асамблея Косово в односторонньому порядку 17.02.2008р. оголосила про незалежність, яку в порушення досі діючої резолюції РБ ООН 1244 (1999) станом на травень 2019 визнали 100 із 193 держав -членів ООН, з яких 12 у подальшому відкликали своє визнання.¹⁴⁹

Однак, і без врахування косовського прецеденту, значущість зовнішнього примусу для будь-якого подальшого варіанту оформлення політичного виміру буття гетерогенного суспільства, яку допускає підхід Ф. Рьодера, очевидно контрастує із хрестоматійним визначенням нації, запропонованим Е. Ренаном у 1882 році: «існування нації – це щоденне волевиявлення народу», «ясно висловлене бажання продовжувати спільне життя» [186].

Існують й інші сумніви відносно наслідків запровадження концепції power dividing. Так, розпорошення політичних функцій серед багатьох громадських державних та міжнародних інституцій за необхідністю призведе до непослідовності та неузгодженості політичних практик, зниження ефективності управління публічними справами, а через це – і до збільшення витрат ресурсів, які можна було використати на різноманітні форми економічних компенсацій відмови від відцентрових політичних вимог¹⁵⁰. Особливо це стосується випадків наявності кількох сегментів гетерогенного суспільства із «сильною» ідентичністю, представники яких не погоджуються на щось менше, ніж на квоту у всіх владних органах. Керованість політики в таких умовах може бути досягнута координацією між різними органами, що, найчастіше передбачає формування більшості, яка домінуватиме у всіх сферах. Очевидно, що така внутрішня трансформація поліархічної за ідеєю моделі межує з інституційною

¹⁴⁹ https://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародне_визнання_Республіки_Косово

¹⁵⁰ Стимулювання міжрегіональної економічної кооперації та інвестування в інфраструктуру окремих територій держави, що «прив'язує»/зшиває їх населення з відцентровими поглядами до інших територій цієї держави зрозумілими і відчутними для широкого загалу (а не лише для місцевих етнічних еліт) аргументами вигідності/доцільності перебування в єдиному спільному політичному просторі.

перемогою певної партикулярної групи (або коаліції відповідних сегментів), яка контролюватиме таку більшість, та несе ризики усунення її головної переваги. Тим не менш пропозиція Ф. Рьодера щодо делегування повноважень з вирішення максимальної кількості спірних питань з центрального урядового на місцевий самоврядний рівень, на наш погляд, заслуговує на увагу та є еквівалентом нашого бачення потреби в децентралізації.

Концепція розподіленого правління значною мірою пов'язана із ґрунтовною та тривалою полемікою між А. Лейпхартом та Д. Горовіцем довкола сформульованих першим ще в 1977р. засад особливої форми співсуспільної (consociational) демократії, на противагу якій останній запропонував інтегративну або «доцентрову» (centripetalism) модель.

Ключові параметри консоціоналізму, фундаментом якого виступає кооперація еліт сегментів з метою управління конфліктом, полягають у чотирьох структурних елементах, за допомогою яких політолог пояснює стабільність низки невеликих європейських демократій (Австрія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди) [187, с.218].

Першим, який А. Лейпхарт вважав найважливім, є «здійснення влади «великою коаліцією» політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства» [188, с.86]. Автором підкреслюється різноманітність можливих форм такої коаліції: «кабінет великої коаліції в парламентській системі, «велика рада» або комітет з важливими дорадчими функціями, або велика коаліція президента з іншими найважливішими посадовими особами в президентській системі» [ibid., с.86]. Цей тип коаліції протиставляється британській моделі демократії більшості, характерної, згідно Г. Алмонду, для гомогенної політичної культури, у якій реалізується змагальний принцип відносин між елітами сегментів суспільства «уряд проти опозиції». Обґрунтовуючи спосіб розв'язання дилеми безпеки, політолог відмічає, що одночасна присутність партій, які неповною мірою довіряють одна одній, надає їм «важливу гарантію політичної безпеки. Для цього, зрозуміло, необхідно бути

в уряді одночасно, а не брати участь в ротаційній коаліції, склад якої змінюється» [ibid., с.89].

Наступним елементом співсуспільної демократії, покликаним посилити інституційні гарантії міноритарних сегментів неоднорідного суспільства, є принцип взаємного вето, який науковцем визначений як «правління меншості методом заперечення». А. Лейпхарт відмічає, що сама по собі участь сегмента у великій коаліції не убезпечує від ймовірності ухвалення більшістю такої коаліції неприйняттого для цього сегмента суспільства рішення, що зачіпатиме його життєві інтереси. Зрозуміло, що неможливість протистояти ухваленню такого рішення через недостатність власної частки у великій коаліції позбавляє сенсу продовження співпраці етнічних еліт. Способом запобігання такого розвитку подій автор вважає запровадження механізм захисту інтересів меншин шляхом «співпадаючої більшості» або «взаємного заперечення», запропонованого Дж. Калхоуном, що наділяє кожен сегмент «правом на самозахист і віддає права та безпеку кожного в єдині руки, які можуть їх надійно забезпечити, - в його власні руки. Без цього не може бути сталої, мирної та ефективної протидії природній для кожного тенденції входити в конфлікт з іншими» [189, р. 28].

Третім елементом консоціоналізму (згідно з А. Лейпхартом) є пропорційність як головний принцип політичного представництва, покликаний виконувати дві функції:

- по-перше, виступати методом розподілу між різними сегментами постів у системі державної служби а також обмежених фінансових ресурсів у формі урядових субсидій, і в цьому сенсі він протилежним принципу «переможець отримує все»;
- по-друге, процесуального забезпечення функціонування великої коаліції, адже автор залучає визначення пропорційної моделі Ю. Штайнером через правила, згідно з якими вплив усіх груп на напрацювання рішення прямо пропорційний їх чисельності і такі рішення узгоджуються за участю всіх груп [190, р. 63].

Автор концепції розкриває своє бачення принципу пропорційності як способу ще більшого відхилення від влади більшості та додаткового захисту

меншин через свідомо завищене представництво останніх, у тому числі й мірою, що забезпечить паритет з більшістю або найбільшою групою. Консоціалізм, тією мірою, якою його А. Лейпхарт протиставляє британській мажоритарній моделі, передбачає наявність багатопартійності та пропорційну виборчу систему у якості практичної імплементації принципу пропорційності [191, с.136].

Четвертим елементом своєї моделі дослідник визначає автономність сегментів, що у загальному розумінні являє собою владу меншини над собою в сфері її виключних інтересів [188, с.93]. Вчений визнає, що автономність сегментів посилює неоднорідність суспільства, і парадоксально, на наш погляд, наголошує, що її сенс полягає «не в усуненні й послабленні протиріч між сегментами, а у відкритому визнанні їх та перетворенні сегментів в конструктивні елементи стабільної демократії» [ibid., с.94].

Політологом вказується, що його розуміння елемента автономності є сумісним як з нетериторіальним, так і з територіальним федералізмом. Утім, аналіз викладених ним доводів щодо зручності «делегування урядових та адміністративних повноважень територіально-компактним сегментам», віднесення «географічної компактності сегментів» до переваг, що «надають можливість скористатися федералізмом як співсуспільним засобом та розділом у якості крайньої міри» в порівнянні з географічною перемішаністю сегментів, яка «обмежує вибір менш дієвими формами автономії» [ibid., с.94, 95], однозначно свідчить про прихильність дослідника саме до територіального способу організації федерації.

Звертає на себе увагу значний збіг описаних складових елементів співсуспільної демократії з результатами дослідження А. Ліджфарта інституційних механізмів побудови альтернативи мажоритарній (вестмінстерській або британській) моделі демократії. Цей американський політолог запропонував розрізняти дві основні моделі демократії за критерієм інституційної відповіді на принципове питання: хто та в чийх інтересах має здійснювати управління, якщо в суспільстві немає згоди? Варіанту «більшість народу» відповідатиме мажоритарна демократія, тоді як з відповіддю «якогого

більша кількість людей» співвідноситься консенсусна¹⁵¹ форма. Вирішуючи питання інститутів, що сприяють концентрації влади в руках більшості, А. Ліджфарт сформулював дев'ять ключових характеристик ідеал-типових форм мажоритарної демократії та логічно-протилежних ним для консенсусної моделі [192], які для наочності викладені у порівняльній таблиці (див. Табл.2.1)

Інтегративна модель Д. Горовіца, яку Т. Сиск позиціонує основним конкурентом-альтернативою консоціалізму в межах напрямку «розподіленого правління» [193, р.33-34], ґрунтується на забезпеченні включення сегментів поліетнічного суспільства в політичні процеси у спосіб, який має наслідком не посилення, а послаблення групових ідентичностей. Вчений акцентує увагу на необхідності стимулювання міжгрупової взаємодії, для чого пропонує зосередитися не на групових/колективних, а на індивідуальних правах і свободах, політиці підтримки надсегментних об'єднань; і не тільки уникати збігу адміністративно-територіальних кордонів з етнічними, але й цілеспрямовано «розпорошувати» як етнічні групи по різних територіально-адміністративних одиницях задля унеможливлення їх інкапсуляції в собі, так і владу з єдиного центру через створення кількох таких центрів для зниження ризиків політичного протистояння за контроль такого єдиного центру; вибудовувати електоральні механізми, які сприятимуть міжсегментним угодам та зумовлюють пошуки політиками голосів підтримки не лише серед виборців «свого ідентичного сегменту», на кшталт а) преференціальної системи альтернативного голосу, б) змішаних листів зі спільним переліком виборців, в) одномандатних округів з етнічно гетерогенним складом виборців [194, р.595-600].

Спираючись на викладені раніше границі досліджуваного об'єкту та деякі висловлені міркування, окреслимо загальні критерії оцінки прийнятності (КОП) концептуальних підходів вже серед наведених демократичних політико-інституційних способів консолідації розколотого суспільства, пам'ятаючи, що

---

¹⁵¹У згадуваній праці [191] А. Лейпхарт використовує визначення консенсусна демократія як синонім спів-суспільної.

моделі контролю та правозахисної секесії залишаються поза межами наших вимог до джерела потрібних інституційних механізмів.

З огляду на те, що увага нашого дослідження сфокусована на чинниках дестабілізації/стабілізації соціуму, які локалізовані або діють переважно в межах розглядуваної гетерогенної системи «соціум-політія» і через це перебувають у сфері потенційного контролю такої системи, один з критеріїв можна визначати як суверенність (1). У даному контексті цю дефініцію пропонуємо розуміти як відповідність концепції консолідації суспільства вимогам не тільки збереження домінування суб'єктності гетерогенної системи¹⁵² на всіх етапах врегулювання конфлікту, але й необхідності в своїх заходах спиратися переважно на ресурси такої системи. Належною підставою цього критерію вважаємо положення ст.2 Статуту ООН [195].

Пам'ятаючи про тісний зв'язок між економіко-соціальними чинниками дестабілізації суспільства, які можуть активізувати/загострити міжетнічні відносини в поліетнічній державі, на що ми звертали увагу в пункті 1.2 цього дослідження, іншим вагомим КОП належного політико-інституційного механізму консолідації розколотого суспільства слід визначити економічність (2). О. Харитонова, розглядаючи питання структурних чинників громадянських та етнічних війн за результатами аналізу досліджень Т. Гурра, П. Кольє, Х. Хегре та інших, справедливо акцентує увагу на тому, що відсутність економічного розвитку, низький рівень доходів, низький рівень освіти у чоловіків значною мірою посилюють ризики громадянських конфліктів [67, с. 42-44]. Чим менше видатків вимагатиме імплементація консолідуючих інститутів, тим більше ресурсів держава може дозволити собі витратити на економічний розвиток, який у разі залучення в сферу свого впливу на засадах взаємовигідної кооперації представників різних етнічних груп сприяє утворенню раціонального спільного простору безконфліктного функціонування поліетнічного соціуму.

---

¹⁵²Акцентуємо увагу, що мова йде про необхідність забезпечення суб'єктності саме для цілісної гетерогенної політії, а не лише для її певної частини безвідносно до її розміру та обґрунтованості претензій на континуїтет.

Вимога економічності має безпосередній зв'язок із критерієм суверенності, «адже розгортання стратегії розвитку як способу покращення життя всіх сегментів гетерогенного соціуму та зниження через це напруги в їх конкурентній боротьби за розподіл ресурсів переважно з опорою на зовнішню (насамперед, фінансову) допомогу загострює ризики втрати спроможності самостійної побудови й тих напрямків політики, що впливають прямо чи опосередковано на сутність та характер відносин у перехресті осей «держава – суспільство» і «сегментів суспільства між собою»»[196, с.78]. Мова йде про практику узалежнення програм фінансування з боку МВФ та Всесвітнього банку від виконання комплексу заходів у межах так званого Вашингтонського консенсусу (як первісної, так і його «покращеної» версії), попри доволі сумнівні підсумки для держав-реципієнтів допомоги згідно результатів дослідження Heritage Foundation[197].

Останній КОП представляє собою комплексний взаємозв'язок трьох аспектів:

- по-перше, оперативність (3а), адже визначена в пункті 1.4. дисертації ймовірність та ризики стрімкої ескалації конфлікту через ефект автосинхронізації зумовлює перевагу в запровадженні тих інституційних заходів, які і за механізмом імплементації, і за очікуваними наслідками відповідатимуть максимальній швидкості. Чим довше сегменти розколотого суспільства перебувають у відносно ізольованих один від одного інформаційно-ціннісних просторах, у межах яких формуються й функціонують механізми забезпечення життєдіяльності таких спільнот, соціалізації нового покоління та його цілепокладання, тим більше слід докласти зусиль із меншою вірогідністю успіху на відновлення єдності такого простору. Тривала інкапсуляція й консолідація людей у межах кожного табору протистояння зменшує кількість спільних «точок перетинання» (родинні зв'язки, робота, навчання тощо) і для свого подолання потребуватиме більш широкого компромісу в новій суспільній угоді про відновлення спільного буття;

- по-друге, іншою стороною оперативності вважаємо ефективність (Зб), оскільки швидкість запровадження тих чи інших інституційних механізмів сама по собі без прив'язки до бажаних наслідків їх функціонування була б підміною змісту формою. Заходи, що за своєю сутністю чи фактичними умовами функціонування не здатні забезпечити консолідацію розколотого суспільства, не можуть розглядатися в такій якості попри будь-які декларації їх прибічників;
- по-третє, характер вирішуваної проблеми (розв'язання конфлікту) та ризики через накопичені взаємні претензії сторін конфлікту і приведені в підрозділі 1.4. цієї роботи іманентні особливості міжетнічної взаємодії щодо повернення до активної фази протистояння через навіть незначний привід вимагають, щоб ефективність запроваджених заходів була стійкою (Зв), тобто, довготривалою та самовідновною мірою, що забезпечить формування стабільних доцентрових патернів. Потрібно відмітити, що взаємозв'язок і взаємообумовленість ефективності та легітимності режиму як корелята використаного нами параметру (Зв) аргументовано доведені С. Ліпсетом [39, с.26].

На нашу думку, аналіз конкретних заходів за всіма аспектами КОП(3) узгоджується із умовами можливого запровадження у відповідності до положень глави VII Статуту ООН колективних дій міжнародною спільнотою в контексті оцінки спроможності держави, де розгортається внутрішній конфлікт, забезпечити захист всього свого населення (безвідносно до належності/лояльності до певного табору протистояння) від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності у відповідності до позицій п.п.138, 139 Підсумкового документу Всесвітнього саміту 2005 року [198].

Рекомендації напрямку power dividing апеляцією до активної діяльності окупаційної влади вочевидь не сумісні із вказаним вище критерієм суверенності (особливо, коли мова йде про так звані «гуманітарні інтервенції» поза санкціонування РБ ООН), а наявні результати довготривалих спроб забезпечити громадянській спокій, економічний добробут та демократичний політичний розвиток гетерогенного за етнічністю, лінгвістичною й конфесійною належністю

суспільства в Іраку¹⁵³ та Афганістані¹⁵⁴ шляхом безпосереднього й визначального впливу на ключові сфери життєдіяльності цих країн окупаційної зовнішньої влади очолюваних США коаліцій вторгнення дають підстави для обґрунтованих сумнівів у можливості в сучасних геополітичних реаліях¹⁵⁵ на прикладі цих кейсів дотриматися й інших визначених нами критеріїв – принаймні без спроб попереднього застосування ресурсів самої гетерогенної системи «соціум-політія» на врегулювання кризи.

Не менш красномовним прикладом «ефективного» врегулювання внутрішньодержавної кризи у поліетнічному суспільстві силовими засобами зовнішніх інтересантів є кейс Лівії[199], з урахуванням якого слід погодитися із запропонованими Бразилією (за винятком неоднозначної пропозиції допустити санкціонування застосування сили Генеральною Асамблеєю ООН) [200] та КНР [201] запобіжниками зловживанню концепцією Responsibility to protect задля виправдовування «гуманітарних інтервенцій» в інтересах самих інтервентів.

Зважаючи на висловлені застереження, подальша наукова розвідка в межах цього дослідження має зосередитися на рекомендаціях і теоретичних засадах напрямку «розподіленого правління», що не виключає використання при формулюванні власної моделі сумісних із КОП слушних рекомендацій інших розглянутих концепцій.

2.2 Концепція розподіленого правління: моделі та їх функціонування

Співвідношення та ключові розбіжності консоціональної моделі А. Лейпхарта та інтегративної Д. Горовіца є об'єктом уваги як самих авторів у межах тривалої полеміки між ними, так і дослідників, чий аналіз та власна позиція щодо рекомендацій кожного з підходів надають можливість сформулювати

¹⁵³ Офіційні новини та відомості ООН по Іраку за посиланням <https://news.un.org/ru/tags/irak>

¹⁵⁴ Офіційні новини та відомості ООН по Афганістану за посиланням <https://news.un.org/ru/tags/afghanistan>

¹⁵⁵ Заради об'єктивності слід згадати приклади зовнішніх інтервенцій, які відбулися з дійсно гуманних причин та забезпечили припинення масової загибелі населення: припинення Індією в 1971р. громадянської війни в Східному Пакистані, ліквідація В'єтнамом у 1978р. кривавого режиму Пол Пота в Кампуджі, звалення диктатури Іді Аміна в Уганді інтервенцією Танзанії у 1979р. тощо.

незаангажований погляд на останні та більш адекватну оцінку їх прийнятності при напрацюванні рішень у конкретному випадку.

Серед таких досліджень звертає на себе увагу продуктивна систематизація інституційних заходів кожної з моделей, запропонована С. Вольфом. У якості порівняльних критеріїв цим вченим виокремлено три ключових проблемних виміри: територіальний устрій (1), композиція влади (2) та співвідношення індивідуальних і групових прав (3), за якими вдається доволі чітко з'ясувати сутність кожного з підходів концепції «розподіленого правління»[202, р.172] (див. Табл. 2.2)

Розмірковуючи над запровадженням ефективних консенсусних механізмів у розколотому суспільстві із застосуванням розглядуваної Аналогії III, можна сказати, що мова йде про напрацювання та імплементацію нової суспільної угоди між сегментами, яка за своєю сутністю в термінології теорії контрактів еквівалентна визначенню неокласичного неповного контракту, що має забезпечити стійку рівновагу. Необхідність припинення конфлікту (усунення загрози його ескалації) зумовлює віднесення до елементів такого міжсегментного пакту узгодження/проведення нової вісі симетрії й точки біфуркації, яка очікувано буде відхиленою в бік «полюсу розпаду» порівняно із віссю в доконфліктному стані системи, через що сама гетерогенна система в цьому новому стані характеризуватиметься більшою децентралізованістю.

На наш погляд, ступінь відхилення нової/стійкої можливої вісі від своєї попередньої локації як маркер глибини децентралізації системи перебуватиме в прямій пропорційній залежності від періоду тривалості зволікання з запровадженням адекватного механізму консолідації. Вказане кореспондується із висновком А. Доунса: чим довше війна, тим більша ймовірність появи вимог політичної незалежності [174, р. 54], що підкреслює важливість визначеного вище КОП (3а).

У світлі висловлених застережень та приведених вище міркувань А. Ліджфарта відносно параметрів консенсусної моделі у найближчому вигляді загальний підхід кожної з концепцій «розподіленого правління» (а також моделі

Ф. Рьодера) у визнанні об'єктивної потреби в децентралізації територіального устрою слід визнати обґрунтованим. Разом із тим, конкретні пропозиції з цього приводу Д. Горовіца, спрямовані на уникнення збігу між адміністративно-територіальними одиницями та локацією певної етнічної групи, більшою мірою сприятимуть зниженню політизації етнічності, ніж бачення А. Лейпхарта. Дійсно, «розпорошення» кожної етнічної групи (принаймні значної кількості її членів) по територіях різних адміністративних одиниць, яке в дійсності скоріше відповідає фактичним умовам буття поліетнічної держави (змішані сім'ї, трудова міграція в межах єдиної держави, історична специфіка розселення у доконфліктному періоді тощо) об'єктивно запобігає інкапсуляції сегментів та створює простір для взаємодії між членами різних етнічних груп у межах таких адміністративно-територіальних одиниць. Своєю чергою, паралельні зв'язки людей (окрім інших чинників) за своїми «етнічними лініями» крізь границі адміністративно-територіальних одиниць сприятимуть утриманню останніх в межах спільної держави.

«Вимушена» (через мешкання поруч) побутово-рутинна взаємодія членів різних сегментів, окрім напрацювання патернів кооперації, виконуватиме й функцію інгібітора розгортання етнічного повстання. Так П. Кольє, розглядаючи в своєму дослідженні проблематику політичної економіки етнічності на прикладі кейсів африканських країн із застосуванням методології теорії раціонального вибору, звертає увагу на високі (порівняно із суспільством з двома етнічними групами) координаційні витрати для забезпечення взаємодії повстанців у суспільстві з великою кількістю етнічних груп [203, с.186].

Забезпечення і збереження гетерогенності адміністративно-територіальних одиниць за кожною з трьох визначених в пункті 1.2 цього дослідження ідентифікаційних ознак у разі зміни форми устрою поліетнічної держави як елементу плану заходів з подолання її розколу є прикладом «множинної належності» (за Д. Труменом [204, р.168]) чи «пересічних розбіжностей» С. Ліпсета [205, р.88-89], тобто, умов, які сприяють поміркованості політики лідерів організацій та політичній стабільності.

Парадоксально, що хоча вказані концепції цих авторитетних вчених наводяться за змістом дослідження А. Лейпхарта [187, с.90] у контексті їх сумісності зі спів-суспільною демократією, тяжіння в межах останньої надати кожній етнічній групі власну територіальну одиницю навряд чи сприятиме збереженню територіальної цілісності та/або демократичності режиму за підсумками приборкання суспільного конфлікту.

На наш погляд, офіційне визначення (хоча б у спосіб використання критерію «нарізання» територіальних автономій) у якості титульної певної етнічної групи через її чисельне домінування в конкретній територіальній одиниці у розколотому суспільстві держави створює «тепличні умови» для реалізації сценарію внутрішньої сегментної консолідації, у якому місцеві еліти, спираючись на локальну мажоритарність свого сегмента, вирішуватимуть дилему безпеки за рахунок ексклюзії представників інших сегментів. Це тотожно стратегії «націоналізації» та «захоплення» держави, але на субдержавному рівні відповідної територіальної автономії. Такий розвиток подій, на думку Ч. Кауфмана, призведе до тяжіння етнічних груп, не впевнених у здатності неупередженої центральної влади запобігти громадянському конфлікту (а в розглядуваному нами випадку суспільного розколу такий конфлікт вже існує), розпочати мобілізацію з метою оборони. Своєю чергою, логіка останньої іманентно містить небезпечні наслідки, адже «складно прийняти ефективні оборонні заходи без превентивного наступу», і поки групи наступають і проводять етнічні чистки, жодна з них не може довірити свою безпеку іншій [175, р. 122].

Ця мобілізаційна політика ексклюзії (а, фактично, дискримінації) по відношенню до представників нетитульного сегмента в одній автономній одиниці з великою вірогідністю дзеркально буде відтворена в іншій територіальній автономії, де вже інша етнічна група матиме статус мажоритарної (титульної), та водночас наочно «підтвердить» в очах кожного сегмента на фоні атмосфери взаємної недовіри, характерної для стану суспільного розколу, виправданість вжитих заходів. Отже, етнічно-

територіальна федералізація з інституційної гарантії забезпечення прав та інтересів відповідних сегментів в умовах нової соціально-політичної угоди про збереження спільної держави скоріше за все створить умови для полегшеного «територіального виходу» зацікавленої етнічної групи при черговому (дійсному або штучному) приводі.

Навіть якщо припускати, що передбачені консоціальною моделлю у вимірі композиції влади умови про гарантованість участі сегментів в урядовій та законодавчій владі можна було б розглядати¹⁵⁶ у якості запобіжників розгортання описаного вище сценарію регіональної «націоналізації й захоплення» територіальної одиниці, великий сумнів викликає оцінка співмірності їх балансуєчого потенціалу на фоні інституалізації владно-територіальних амбіцій сегмента (його зацікавлених елітних угруповань). Обґрунтованість такого сумніву підтверджується прикладом розпаду Югославії, точніше – аналізом політики його уникнення, запроваджених в її межах заходів та їх фактичних наслідків. Зокрема, як відмічає в цьому контексті О. Мелешкіна: «На периферії виявляється більшою мірою розвинений етнічний націоналізм як засіб уніфікації та формування солідарності, часто відтворюється імперська модель національних відносин у вигляді домінування однієї етнічної групи над іншою» [206, с.86].

Цей феномен не є унікальним лише для балканських подій новітньої політичної історії. За твердженням Лінца і Степана, націоналізм, який має територіальну базу, обов'язково стає сецесіоністським і в кінцевому підсумку вимагає незалежності [207]. Розмірковуючи над висновком А. Степана про слабку вірогідність становлення демократії в багатонаціональному суспільстві, що характеризується «високоінтенсивною політичною активізацією множинних територіально сконцентрованих, соціокультурних національних ідентичностей» [208, р. 3], О. Харитонova визначає у якості альтернативних результатів набуття

---

¹⁵⁶А. Лейпхарт мав на увазі гарантії «етнічних квот» в органах влади саме на загальнодержавному (федеральному) рівні, «віддаючи» таким чином, місцевий/регіональний рівень в сферу повного контролю відповідного сегмента.

активними сегментами політико-територіального статусу в перебігу вирішення націоналістичного конфлікту «сецесію й відкат до авторитаризму» [209, с.204].

Спробуємо відшукати логіку такого підходу консоціоналістів до формату децентралізації держави крізь призму висновків фахівців у межах теорії конфліктів. Так, Т. Еллінгсен [168] та Дж. Фіарон [210] відмічають, що статистичні дослідження демонструють відносини між фрагментацією і конфліктами у вигляді зворотного U-вигину, тобто, високий і низький рівень фрагментації знижує рівень конфліктів.

Але й в цьому ракурсі пропозиція створити територіально-автономні етнічні одиниці як спосіб знизити рівень конфлікту в спільному політичному просторі єдиної держави через підвищення інституалізації фрагментації у територіальному аспекті з одночасним зменшенням різноманітності в таких територіальних утвореннях видається непереконливою, адже:

- по-перше, означена закономірність є застосовною як певна статистична умова для території всієї держави в цілому, а не як мета для її окремих територій, адже, якщо відкинути випадок примушення до зовнішньої міграції (вигнання), зменшення «розпорошення» членів різних ідентичносних належностей через їх концентрацію у «відведених» локаціях (внутрішня міграція) не впливає на зниження фрагментованості соціуму в цілому (кількість сегментів залишатиметься незмінною);
- по-друге, зменшення етнічної неоднорідності в кожній конкретній адміністративно-територіальній одиниці як процес сам по собі через відповідні заходи слід розглядати як самостійну причину для створення конфліктних ситуацій на відповідному локальному рівні;
- по-третє, кінцевий результат імплементації такої політики – перетворення державного простору на сукупність територіальних етнічно гомогенних анклавів є «вдалим» шляхом до посилення розглядуваного в межах Аналогії І атрибуту «незмішуваності» через наближення до етноцентричних ідеалів здійсненої ексклюзії-диференціації.

Не випадково, що однією із сприятливих умов запровадження співсуспільної моделі на прикладі європейських країн (за А. Лейпхартом) є невеликий розмір держави та незначна кількість її населення. Вчений пояснює таке емпіричне спостереження наступним: невеликий розмір безпосередньо підсилює дух співпраці та пристосування серед сегментарних еліт, а опосередковано тягне за собою більші шанси на консоціональну демократію, оскільки менші країни мають менш обтяжливий механізм ухвалення рішень і, таким чином, ними легше управляти в силу їх розміру; малі країни частіше відчують загрозу від зовнішніх факторів, а отже вразливість та незахищеність можуть призвести до посилення внутрішньої солідарності [211]. Однак ми схилиємося до думки, що не останню роль запобіжника (доволі ненадійного)¹⁵⁷ розгортання сецесійного сценарію відіграє зумовлена розмірністю фактична неспроможність етнічної адміністративно-територіальної автономії забезпечити своє самостійне існування через ресурсні обмеження.

Таким чином, підхід інтегративної моделі Д. Горовіца до формули територіального устрою держави слід вважати більш адекватним та універсальним за визначеними нами КОП (1) та (3), тоді як прогнозовані наслідки запровадження формату етнічних федеративних територіальних утворень несумісні або з вимогами збереження цілісності держави (імпліцитне тяжіння до відхиленої нами моделі врегулювання конфлікту шляхом розділу-відділення), або з умовою демократичності заходів консолідації, що узгоджується із висновком Д. Растоу: якщо «лінія розколу точно збігається з регіональними межами, результатом, швидше за все, буде не демократія, а сецесія» [212, с. 9].

Натомість позиція А. Лейпхарта відносно форми правління, що допускає як парламентську, так і президентську модель, на перший погляд видається більш гнучкою, ніж бачення Д. Горовіца, який схилиється до останнього

---

¹⁵⁷Окрім суто економіко-географічних умов, специфічних для кожної територіально-автономної одиниці (наприклад, вихід до моря та/або розташування покладів цінних корисних копалин тощо), важко недооцінити роль сусідніх споріднених (етнічно, лінгвістично чи релігійно) до відповідного сегмента автономії держав в контексті ірредентичних намірів.

варіанту. Разом із тим, цей параметр співсуспільної концепції безпосередньо пов'язаний із ключовим елементом консоціоналізму – «великою коаліцією». Як елемент, існування якого ґрунтується на далеко не очевидній з точки зору наявності умові здатності й схильності сегментарних еліт до кооперації між собою, конструкція коаліції «президент - дорадчий орган при ньому» через очевидну несумірність легальних статусів елементів останньої перебуватиме під постійним ризиком деградації коаліції. Як зазначає С. Вольф, стійкість інституційних угод, покликаних врегулювати конфлікти, зберігається до тих пір, поки залучені в них актори мають стимули (влада, статус, безпеку, економічні переваги і ін.) їх дотримуватися і тим самим відтворювати [213, р. 2]. Відтак, або «дорадчий орган», що представляє інтереси іншої, порівняно із ідентичнісною належністю президента, етнічної групи (або груп), забезпечуватиме свій авторитет та здатність впливати на політику президентської вертикалі (значущість/спроможність як члена коаліції) через постійний «напівмобілізований стан» своєї етнічної групи (гарантія через спроможність оперативного розгортання опору ймовірного утиску інтересів сегмента чи, скоріше, його еліт), або придатність такого органу бути ефективним стримувачем/балансиром президентської влади має бути гарантована законодавчо.

У першому випадку крихка рівновага розколотої суспільства іманентно передбачає збереження й підтримання політизації етнічності, а отже – не усуває визначених нами причин розгортання конфлікту, а покладає його виникнення у залежність від непрогнозованого й мінливого набору чинників, що не відповідає необхідності формування стійких коопераційних патернів між представниками різних сегментів на рівні звичайних (неполітичних) відносин. Цими чинниками може бути черговий локальний прояв насильства, у якому зацікавлена (у тому числі й серед зовнішніх до цієї держави гравців) особа «роздивиться» етнічно-дискримінаційне забарвлення, суб'єктивні інтенції/якості конкретних представників у коаліційному утворенні, які не можуть бути відтворені їх наступниками у разі ротації тощо.

У другому випадку орган перестає бути «дорадчим», але тоді важко казати про збереження президентської форми правління з притаманною їй концентрацією виконавчої влади. Певно, що статус належного/сумірного балансиру природньо покласти в такому випадку на парламент.

На наш погляд, атрибутивність переваги президентського режиму, яка полягає у прагненні конституювати інститут влади, що має бути над політикумом і через свою рівновіддаленість від еліт сегментів, безсторонність у міжсегментних конфліктах та здатність їх подолати за допомогою ресурсів підконтрольної виконавчої вертикалі гарантувати єдність і стабільність гетерогенної системи «соціум-політія», видається дещо переоціненою, принаймні, на етапі запровадження такої моделі в період гострої фази суспільного конфлікту.

По-перше, не слід забувати, що особа, яка займатиме посаду президента із значними повноваженнями, сама по собі належить до певного сегмента розколотого суспільства та/або безвідносно від ступеню поміркованості артикульованих чи навіть дійсних її політичних поглядів, буде асоційована із таким сегментом в очах інших. Варто враховувати слушну думку Доунса про те, що постконфліктні вибори відіграють роль етнічного перепису населення (адже конфлікт між групами підсилює внутрішню групову солідарність) та не сприяють компромісам й довірі протилежної групи [174, р. 53]. Таким чином, цілком очікувана атмосфера взаємної недовіри між сегментами у стані конфлікту зумовлює виправдані побоювання щодо ймовірного використання владного ресурсу інституту президенства у разі зайняття цієї посади представником «не своєї» ідентичносної групи.

Отже, оскільки обраний президент за принципом відносної більшості або за мажоритарним принципом представлятиме або більшість (що вірогідно), або меншість, остільки неасоційований з його представництвом сегмент, якщо він являє собою один з таборів протистояння у громадянському конфлікті, перебуватиме під загрозою реалізації всіх наслідків згадуваної вище моделі «захопленої держави». У світлі такого застереження чи не єдиним варіантом,

коли президентська форма правління буде сприйматися адекватним елементом «миротворчого» інституційного дизайну є ситуація, яка б виключала виведену/пояснену Дж. Фіароном за допомогою методології теорії ігор на матеріалі сербсько-хорватського конфлікту 1992р. умову сплеску етнічного насильства – відсутність третьої сторони, яка б могла бути гарантом дотримання угод між двома конфліктуючими політичними групами [214, р.6]. За цією логікою президентом має бути представник групи, що не втягнута (є нейтральною) в протистояння інших груп поліетнічної держави, а тому як «незалежна третя сила» потенційно придатний виконувати функцію арбітра-гаранта.

Водночас, гарантія є ефективною та переконливою для кожного з «таборів» протистояння, коли вона спирається на силу примусу, щонайменші вимоги до розмірності якої (насамперед, чисельність представників такої нейтральної колективної ідентичності) відповідатиме правилу «золотої акції» - перехід на бік або підтримка цієї гарантійною силою одного з таборів очевидно визначатиме переможця збройного конфлікту. На наш погляд, такий мінімальний поріг достатньої силової забезпеченості нейтральної гарантії імпліцитно передбачає й обмеження щодо розміру самих сегментів, які перебувають в стані конфлікту, у порівнянні із загальною кількістю населення країни та особливостями їх територіального розселення. Якщо мова йде про більш-менш рівні за кількістю ворожі чисельні групи, кожна з яких здатна створити на підконтрольній території умови для самостійного існування/ефективного опору, проста арифметична калькуляція чисельності табору опонента у разі коаліції з нейтральною групою може видатися недостатнім запобіжником ескалації.

Відтак, «ідеальною» умовою запровадження президентської форми правління як засобу приборкання міжетнічного конфлікту в поліетнічній державі вважаємо очевидне істотне домінування нейтральної етнічної групи (з якою всіма сегментами насамперед буде асоціюватися президент) над всіма таборами протистояння в їх сукупності. Прийнятним визначенням сумірності такої

нейтральної групи-гаранта у поліетнічній державі з чисельністю етнічних таборів у протистоянні є порівняння з історичними прикладами співвідношення й функціональної ролі державоутворюючого (стрижневого) народу континентальних імперій та етносів їх провінцій відповідно.

По-друге, оскільки одноосібний обраний президент, незалежно від ступеню поміркованості/центричності його політики, об'єктивно не може втілювати у собі принцип пропорційного представництва всіх сегментів гетерогенного соціуму, природно, що певна компенсація для таких сегментів може відбуватися за рахунок контролю або значного впливу на парламент через присутність своїх партій. Такий інституційний баланс розподілу політичної влади між всіма сегментами суспільства за рахунок механізму «стримування й протидії» є теоретично можливим у випадку забезпечення адекватного суб'єктивного уявлення сегментів про справедливий/прийнятний розподіл політичної влади між ними за рахунок посади президента та розміру фракцій парламенту. Вважаємо, що внаслідок підпорядкування виконавчої влади у президентській моделі очільнику держави позиції/посади в цій вертикалі навряд чи можна враховувати у якості прийнятних «компенсаційних квот» для інших сегментів, адже можливість реалізації окремого від президентського політичного курсу на таких посадах вкрай обмежена.

Разом з тим, оскільки значні повноваження президента вимагають більшої легітимності, і, як наслідок, переважно всенародного обрання, важко уявити ситуацію, у якій певний сегмент гетерогенного соціуму, з яким асоціюється переможець президентської кампанії, не буде мати відповідного представництва і в парламенті. Таким чином, кадрові «компенсаторні» можливості президентської моделі для інших сегментів розколотого суспільства обмежені лише частиною мандатів у легіслатурі, що будуть «не зайняті» пропрезидентськими парламентарями, а тому можуть виявитися недостатніми для забезпечення пропорційного розподілу політичної влади. Водночас, не виключається ситуація, коли парламент і президент уособлюють опозиційні один до одного сили, що можна було спостерігати в США на прикладі стосунків

нижньої палати парламенту, контрольованої демократичною партією, і президента-республіканця Д. Трампа та переважно пропрезидентського Сенату впродовж усієї його каденції.

У такому разі президентська модель у розколотому суспільстві, що не має авторитетних і дієвих інституційних механізмів врегулювання кризи через фіксовані терміни повноважень президента й парламенту, поділ виконавчої та законодавчої влади, що виражається у відсутності у парламента права висловлювати недовіру уряду, а у президента – права розпуску парламенту, здатна перетворити кризи між двома гілками влади у нерозв'язні й створити ситуації взаємоблокування, несумісні із вимогами КОП (3).

По-третє, якщо навіть припустити, що для функціонування президентського режиму існує необхідне співвідношення чисельності конфліктуючих та нейтральної етнічних груп, про яке ми вказували в першому застереженні, та/або вдалося забезпечити баланс між достатністю «компенсаційних квот» політичних посад для належного представництва конфліктуючих сегментів і недопущенням ризиків взаємоблокування гілок влади, зазначених в межах другого застереження, то президентська модель зустрінеться з наступним істотним викликом. Ми вважаємо, що переслідуючи мету ефективності функціонування політичної системи, з одного боку, та усунення ризиків відновлення й ескалації громадянського конфлікту, з іншого, президентський режим з великою вірогідністю трансформується у розглядувану вище модель контролю Я. Лустика. Подальший антидемократичний тренд перетворень цієї моделі визначається сучасними дослідженнями М. Коппіджа, який виділив поступову концентрацію повноважень у виконавчій владі як ключову сучасну модель автократизації поряд із тією, що він називає більш «класичною», тобто шляхом посилення репресій [215].

Сформульовані нами загальні застереження щодо прийнятності президентської моделі у якості одного з елементів інституційного механізму консолідації розколотого суспільства перегукуються із результатами порівняльного аналізу систем парламентаризму та президентського правління,

представленими Х. Лінцем ще у 1989р. Так, в статті «Небезпеки президентства» професором були визначені певні «слабкі місця» президентської форми.

По-перше, парадокс суміщення спрямованості системи на утворення сильної й стабільної виконавчої влади та одночасне визнання загроз її персоніфікації та концентрації через встановлення заборони переобрання. Очевидно, що зворотною стороною існування такого виправданого запобіжника є унеможливлення безперервного продовження каденції популярного й ефективного політика, а відтак – виникнення загрози наступництва збалансованого політичного курсу, який витримав перевірку часом та асоціюється з конкретною особистістю на посаді очільника держави;

По-друге, система реалізує принцип «переможець отримує все», адже, на думку Х. Лінца, «переконаність у володінні незалежної владою й підтримкою народу може дати президенту відчуття сили, навіть коли він представляє інтереси незначного числа політичних партій», а тому посилює ризики протистояння з опозиційним парламентом. І це додатково загострюється жорсткими строками каденції президента, упродовж якої політичні сили чітко розподілені на переможців і переможених;

По-третє, взаємовиключність політичної природи інституту президента: голова держави та представник всього народу, з одного боку, але й представник і провідник певного політичного курсу – з іншого. Вчений наголошує, що така подвійність може призвести до «виникнення хибних уявлень і підміні «народу» в цілому групою своїх прихильників. При цьому є небезпека, що він (*президент – Д.П.*) буде розглядати свою політику як відображення народної волі, а політику своїх опонентів – як злі підступи, спрямовані на захист вузьких інтересів. Звичайно, подібне ототожнення лідера й народу має деякий популістський відтінок і може навіть стати джерелом сили. Разом з тим це також може призвести до відмови визнати обмеження свого мандата, на який явна більшість, не кажучи вже про простій більшості, може спиратися як на демократичну основу проведення в життя своєї програми»;

По-четверте, відсутність гнучкості в постійно змінюваних умовах, що дослідником пов'язується із складністю дочасної зміни президента у випадку втрати ним довіри своєї партії чи народу через складний, невизначений і тривалий процес імпічменту. Політолог вказує на ризикованість застосування цього законного методу відсторонення президента від влади у разі його «войовничої налаштованості», оскільки це призведе до мобілізації прихильників таборів протистояння та загострення кризи, яку політичні лідери навряд чи зможуть вирішити самостійно. Вчений вважає, що у такому разі сторони «змушені будуть звернутися до народу (або зробити вигляд, що звертаються до народу) або до таких недемократичних установ, як суди, або в самому крайньому випадку вдатися до допомоги військових. І те, що при парламентській системі правління вилилося б в чергову урядову кризу, при президентській системі вільно може перетворитися у загальну кризу режиму» [216].

Не погоджуючись із наведеною оцінкою президентської моделі як менш ефективного інституційного механізму консолідації розколотого суспільства у порівнянні з парламентською системою, Д. Горовіц висловив низку критичних зауваження до аналізу Х. Лінца: обмежена універсальність тверджень, оскільки «вони ґрунтуються на ретельно відібраних практичних прикладах, що мають відношення до окремих регіонів, в основному до Латинської Америки»; в основу покладений «механістичні, мало не карикатурні погляди на президентську владу»; припущення наявності «певної процедури обрання президента, яка не обов'язково є кращою»; ігнорування функцій, «які президент, який обирається через окремі вибори, може виконувати в розділеному суспільстві» [217].

Втім, заперечуючи всеосяжність узагальнення свого опонента, Д. Горовіц так само наводить «ретельно відібрані практичні приклади» - досвід Нігерії та Шрі-Ланки. При цьому, в обох випадках певна стабілізація політиї та неостаточне врегулювання громадянського конфлікту базувалась на військовій перемозі проурядових сил над повсталими етнічними озброєними угрупованнями в ході тривалої кривавої війни. Фактично можна казати про позадемократичне

подолання конфлікту й запровадження у кращому випадку постконфліктного¹⁵⁸ «режиму контролю» з надією на його поступову трансформацію демократичної спрямованості.

Також вважаємо неприйнятним у запропонованому Д. Горовіцем контексті порівняння/співставлення президентських режимів Чілі та США: досвід функціонування президентської моделі в останньому випадку виправдано відкинутий Х. Лінцем як «виключення», адже у розглядуваний вченими період США не можна віднести до прикладу розколотого суспільства у контексті нашого дисертаційного дослідження.

І хоча не можна не відмітити влучність аргументу автора інтегративної підходу про несумісність тез Х. Лінца про побудову президентської моделі за принципом «переможець отримує все», з одного боку, і «суперечність між виконавчої та законодавчою владою, коли ці дві гілки у контролюються різними партіями», вважаємо спробу Д. Горовіца у такий спосіб обґрунтувати внутрішню логічну суперечність в позиції прибічників парламентської системи дещо маніпулятивною. Так, повертаючись до сформульованих нами вище другого та третього власних загальних застережень відносно прийнятності президентської моделі, можна побачити, що сценарії «взаємного блокування гілок влади» та «переможець отримує все» у розколотому суспільстві слід розглядати як альтернативні та здатні перетворюватись один в одного без фіксації на збалансованому/поміркоvanому варіанті за відсутністю ідеальної умови імплементації, визначеної у першому застереженні – домінування в державі нейтральної до сторін протистояння етнічної групи, представником якої й обирається президент.

Водночас важко не погодитися із зауваженням Д. Горовіца про неприйнятність «засудження будь-якого окремого державного інституту» поза «аналізом всієї сукупності інститутів, що пропонуються для тієї чи іншої

---

¹⁵⁸Сепаратистські політичні рухи, жорсткість придушення опозиційних до центрального уряду сил та теракти, що досі мають місце в цих країнах, свідчать скоріше, про прогрес за «кількісними» ознаками порівняно із попередньою військовою фазою, аніж про «якісні» зміни способу забезпечення консолідації суспільства та єдності політиї.

країни», маючи на увазі відмічений вченим взаємозв'язок партійної системи США та процедури обрання президента в цій державі з федералізмом. Узагальнюючи продемонстрований політологом на прикладі США підхід, повністю поділяємо погляд про необхідність комплексного врахування взаємодії та взаємозалежності у функціонуванні таких параметрів політичної системи як форма правління, територіальний устрій та виборча система при формулюванні рецептів запровадження політико-інституційних механізмів консолідації розколотого суспільства.

Слушним є і висновок Д. Горовіца про те, що переважна більшість критичних зауважень Х. Лінча відносно президентської форми правління зумовлена гіпотезою про обов'язковість обрання президента «за принципом відносної більшості (перший, хто дістався фінішу) або мажоритарним принципом, який передбачає, у разі необхідності, можливість другого туру». Вчений наполягає, що «у розділеному суспільстві президентів слід обирати за іншим принципом – таким, що може забезпечити широку розподілену підтримку обраного президента», адже «становище, у якому переможець отримує все, є похідним від типу виборчої системи, а не абстрактного інституту президенства». Відмітимо, що прихильники співсуспільного підходу у розподіленому правлінні в питаннях побудови електоральних механізмів концентрують свою увагу на формуванні легіслатури, тоді як інтегративний підхід містить рекомендації й щодо правил обрання президента.

На нашу думку, комплексний погляд на проблематику конституювання інституту президента у розколотому суспільстві має враховувати справедливе зауваження К. Поппера про те, що на місце запитання «*Хто має керувати?*» слід поставити інше запитання: «*Як нам слід організувати політичні установи, щоб погані або некомпетентні правителі не завдали занадто великої шкоди?*»[218, с.162]. Розвиваючи під таким кутом зору підхід Д. Горовіца, фактично спрямований на деполітизацію етнічного виміру у функціонуванні інституту президента за допомогою способу його обрання з урахуванням сутності наведених вище чотирьох «слабких місць» президентської моделі, виокремлених

нами з аналізу Х. Лінца, вважаємо, що вагомим кроком на забезпечення здатності обраного президента гарантувати дотримання інституційних міжетнічних угод та громадянського миру є подолання дуалістичності президентської влади.

Тією мірою, якою президент наділяється певними функціями в сфері управління й поточної політики (участь у формуванні органів виконавчої влади, наявність подвійної підзвітності/підпорядкованості уряду як перед президентом, так і перед парламентом, декларування й втілення конкретного внутрішньополітичного курсу, асоційованого з певною партією чи навіть коаліцією партій тощо) він стає активним учасником/гравцем на політичному полі разом з іншими акторами, що артикують і інтереси сторін суспільного конфлікту. Очевидно, що гравець не може бути одночасно арбітром гри, а сторона із певним власним інтересом – суддею у спорі інших зацікавлених сторін. Арбітр або суддя є фігурою, яка стоїть над інтересами сторін, переслідуючи лише одну мету – справедливе вирішення конфлікту. Для нього природна його нейтральність. Звертаючись до історичних паралелей з огляду на походження одноосібної верховної влади, адекватно оцінюючи символічний статус президента, варто пам'ятати справедливе зауваження К. Шмітта про те, що в умовах поділу влади король «стає нейтральною владою, *pouvoir neutre*, невидимим, що дозволяє всі суперечності і тертя різних державних дій і функцій, регулюючим і модеруючим моментом, *invisible modérateur*» [219, с.164].

У сучасних умовах виборної й тимчасової, а тому завжди кон'юнктурної постаті президента, на відміну від спадкової та довічної влади монарха, посилення позиції президента за рахунок збільшення його фактичних (наприклад, за рахунок контролю уряду й урядової політики через пропрезидентську коаліцію в парламенті) чи юридичних (через безпосереднє конституційне закріплення) повноважень у виконавчій гілці влади не тільки підвищує згадані вище ризики «вождізму» (претензія на квазісимволізм короля), але й автоматично зменшує спроможність президента позиціонувати себе та реально бути гарантом дотримання прав і інтересів (інституційних міжсегментних угод) для всього населення розколотої країни.

На наш погляд, інститут президента дійсно здатен виконувати позитивну функцію ефективного гаранта соціального миру у державі лише за одночасних вимог обрання на цю посаду за правилом максимальної розподіленої підтримки та наділення цієї посади повноваженнями лише й виключно голови держави – особи, що символізує єдність політичної нації безвідносно до етнічної належності своїх громадян, оскільки опікуватиметься тільки питаннями суверенітету ззовні держави та дотримання конституційного ладу всередині. Зрозуміло, що належне виконання цих функцій передбачає надання президенту ефективних інструментів, конкретний перелік яких (конституційні повноваження) може бути різним в залежності від специфіки ситуації у розглядуваній державі та існуючих політичних традицій, але, поза всякого сумніву, обов'язковим елементом має бути повний контроль та підпорядкованість всіх збройних сил (у тому числі, тих формувань, які за усталеною світовою практикою можуть застосовуватися в середині держави і без запровадження військового стану – на кшталт національної гвардії чи внутрішніх військ). Така силова складова нейтрального інституту влади, який за своєю природою являтиме собою самостійну охоронювальну гілку поза класичного розподілу на законодавчу, виконавчу й судову, дозволить відігравати функцію внутрішнього миротворця, надаючи гарантії безпеки сторонами протистояння через свій позаполітичний статус. У цій тезі ми можемо спиратися на приклади виконання військовими ролі стабілізатора політичної системи у разі виходу політичної боротьби, у тому числі – і під впливом зовнішніх сил, за межі механізмів її легального здійснення в Єгипті у 2011р., у Тайланді у 2014р., у Лівані - з 1991р.

Ненадійність і ризики забезпечення військової гарантії стійкого громадянського миру полягають саме у активному долученні керівництва збройних сил до політичного процесу у якості самостійного інтересанта. Конституювання окремої охоронювальної гілки влади, символізованої президентом, який чітко відокремлений від поточного політичного управління, вважаємо запобіжником перетворення військових у гравця із самостійними

амбіціями на отримання та утримання виконавчої чи законодавчої влади у позадемократичний спосіб. Якоюсь мірою це нагадує підхід power dividing Ф. Рьодера, але замість гарантій від окупаційної влади передбачає збереження суверенітету та використання внутрішніх ресурсів політії.

У найширшому розумінні президент має бути сконцентрованим на неухильному дотриманні досягнутої й втіленої в конституції держави суспільної угоди про правила спільного проживання в її межах всіх етнічних, лінгвістичних та конфесійних колективних ідентичностей, і, виконуючи роль «суперконсерватора», не повинен мати ніяких активних повноважень з ініціації змін чи їх проведення до конституції, у тому числі – і права законодавчої ініціативи. Принциповим вважаємо підкреслити, що об'єктом охоронювальної влади президента в середині політичної системи держави є саме суспільна угода, а не конкретна політична сила чи ідеологія безвідносно до кількості її прибічників. Дотримуємося думки, що цілком достатніми та адекватними повноваженнями президента – гаранта «статус-кво» у законодавчій сфері - має бути право вето та ініціації перевірки конституційності законів.

Наша позиція підтверджуються емпіричними даними, отриманими М. Шугартом і Дж. Кері. За результатами аналізу законодавчих та незаконодавчих повноважень президента у президентській системі правління політологи зробили висновок про те, що демократії, у яких президенти мають великі законодавчі повноваження, можуть зі значною вірогідністю потерпіти крах: імовірність розпаду демократії зі слабким президентом становила 23,5% (чотири з 17), з сильним президентом – 40% (шість з 15). Науковці наголошують, що не інститут президентства сам по собі, а сильне президентство ставить під загрозу виживання демократії, адже стимулює конфлікт між президентами й парламентами [220].

Зважаючи на висловлені нами застереження відносно сутності й меж повноважень президента у розколотому суспільстві, користуючись підходом М. Шугарта відносно розмежування парламентських та президентських систем за критеріями витоків виконавчої влади (електорат або парламент) і

відповідальності її голови перед парламентом [221, р. 326], маємо визнати, що рекомендація Д. Горовіца з приводу запровадження президентської форми правління видається неприйнятною, але це жодною мірою не знецінює рекомендацій цього політолога стосовно способу обрання президента.

Наведені міркування комплексно пов'язані з іншим виокремленим елементом моделей в межах концепції розподіленого правління – потребою в легальному закріпленні композиції влади, відносно якого прихильники інтегративного та консоціонального підходів дотримуються спільного погляду. Підтримуючи цю позицію, зі свого боку вважаємо за необхідне уточнити, що статус гілок влади опосередковує не тільки механізм гарантій дотримання суспільної угоди, але й сам являє собою складову такої угоди, а тому забезпечення вимог КОП (Зв) зумовлюють визнання потреби саме в конституційному закріпленні, зважаючи на підвищений захист і стабільність положень «жорсткого» основного закону у порівнянні із звичайними законами від коливань політичної кон'юнктури.

Цього ж підходу ми послідовно дотримуємося й щодо гарантій індивідуальних та групових прав. Деякі розбіжності у ставленні консоціоналістів і прихильників інтегративної моделі до виокремлення корпусу групових прав слід вважати несуттєвими, оскільки значною мірою розмежування підходів залежить від формальних (застосованої юридичної техніки та інтерпретації взаємозв'язку прав особистості та групи), а не сутнісних причин.

Так, з одного боку, можливість громадянина держави без будь-якої дискримінації вільно обирати й користуватися рідною мовою своєї етнічної групи чи підтримувати її культурні традиції, сповідувати певну релігію або не належати до будь-якої конфесії становлять загально визнані складові індивідуальних прав і свобод людини, що визначені змістом ст.ст.18, 27 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966р.[222]. З іншого боку, очевидно, що використання означених індивідуальних прав передбачає, насамперед, наявність доволі чітко виокремленої на рівні соціальної взаємодії групи осіб відповідної ідентичносної належності.

Тонка межа перетворення індивідуального права у колективне (чи групове за термінологією С. Вольфа) є об'єктом спорів науковців довкола сформульованої чеським юристом-міжнародником К. Вассаком у 1977р. концепції поколінь прав людини. На думку цього фахівця, визнання міжнародною спільнотою потреби у солідарній реалізації певних прав (на розвиток, на здорове та екологічно збалансоване навколишнє середовище, на мир і право власності на спільну спадщину людства) зумовлює появу прав третього покоління [223, р.29]. При цьому відносно корпусу культурних прав автор концепції вказує на «курйозність» визначення їх статусу в багатьох міжнародних документах як «негативних» чи «позитивних» або в обох цих категоріях, але завжди юридично «визначених як індивідуальних, тоді як культура по суті має колективний характер, оскільки вона повинна бути доступною для всієї спільноти» [ibid., р.32].

Використання в концепції терміну «покоління», яке, окрім поступовості виникнення, передбачає й певну ієрархію прав, обумовило її несприйняття міжнародною спільнотою, що вбачається із вказівкою на «універсальність, неподільність, взаємозалежність та взаємопов'язаність» усіх прав людини [224, п.5] на Всесвітній конференції з прав людини 1993р. Утім, вказані застереження, хоча й підкреслюють невід'ємність та природність прав людини, пов'язаних з його етнічністю, мовною та релігійною належністю, не усувають фактичної потреби в безпечному існуванні та можливості гарантованого державою функціонування певної ідентичносної групи для здійснення таких прав.

Оцінюючи рекомендації консоціональної та інтегративної моделей у сфері фіксації індивідуальних та групових прав з урахуванням викладених підходів до цього питання з позиції міжнародного права, вважаємо, що у ракурсі аксіології цього дисертаційного дослідження окрема (додаткова до звичайних індивідуальних прав) законодавча фіксація специфічних прав колективних ідентичностей більшою мірою відповідає вимогам КОП (3), ніж сподівання на їх імпліцитну присутність в індивідуальних правах особистості. Адекватним та універсальним (для будь-якої поліетнічної держави у стані суспільного розколу)

заходом в цьому напрямку пропонуємо розглядати імплементацію в корпус конституційних норм положень, визначених Декларацією про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992р [225].

Поділяючи спільну позицію розглядуваних альтернатив у межах концепції розподіленого правління щодо принципової важливості для консолідації розколотого суспільства незалежної судової влади, вважаємо за необхідне звернути увагу на неочевидний взаємозв'язок цього елементу інституційного дизайну з однією з п'яти арен – верховенством права, виокремленим у межах розробленої Х. Лінцем та А. Степаном концепції консолідованої демократії [226, р.17]. Так, зважаючи на описані в п.1.4 цієї роботи іманентні властивості Категорії II, що впливають на ескалацію та характер протікання суспільного конфлікту, основний аргумент на користь забезпечення існування системи незалежних судів в контексті цього дослідження ми пов'язуємо із висновками Р. Жирара про раціоналізацію кровної помсти.

Вчений, досліджуючи проблематику «нестерпної небезпеки» кровної помсти через її інтенцію «поширитися й заволодіти всім соціальним організмом», відмічає, що «коли кров пролита, то єдиною прийнятною помстою буде пролиття крові винуватця. Між дією, яку помста карає, й самої помстою немає чітких відмінностей. Помста вважає себе карою, а будь-яка кара вимагає нових кар. Але й сам злочин, який помста карає, майже ніколи не усвідомлює себе першим: він вважає себе помстою за більш ранній злочин». Таким чином, продовжує дослідник, «помста – це нескінченний, вічний процес», і саме судова система покликана усунути загрозу помсти, але не через її пригнічення, а шляхом «чіткого обмеження її єдиним покаранням, виконання якого покладається на спеціально призначену для цього верховну владу. Рішення судової влади завжди виносяться в якості останнього слова помсти»[131, с.4].

Послідовно дотримуючись принципу максимальної деполітизації етнічності як способу усунення причин конфлікту та враховуючи означений взаємозв'язок між діяльністю судової системи та механізмом запобігання

поширення кровної помсти як складової «гарячої фази» конфлікту у розколотому суспільстві, вважаємо рекомендації співсуспільної моделі додатково до незалежності судової системи забезпечити й її репрезентативність, що слід розуміти як гарантовану квотами представленість у кадровому складі суддів всіх сегментів соціуму, не тільки зайвою, але й шкідливою. Так, як показують результати дослідження діяльності Верховного суду США, за підсумками якого було сформульовано й доведено атитюдну теорію суддівської поведінки, «ідеологія та переконання суддів є найбільш важливою змінною, що впливає на рішення суду» [227, р.1010]. Схожий феномен згодом був відмічений і за результатами досліджень європейських систем правосуддя та увійшов до політологічної літератури під терміном юридизація - як зустрічні процеси більш активної участі суддів у політиці і звернення політиків до правових засобів досягнення політичних цілей [228, р. 91].

Отже, якщо навіть консолідовані стабільні західні демократії фіксують відхилення у функціонуванні незалежної судової влади від презюмованого консенсусною концепцією верховенства права [229, п.55] легалістського підходу¹⁵⁹, то як може сприяти забезпеченню справедливого судочинства вимога щодо репрезентативності судової влади у стані суспільного розколу? Вочевидь не слід очікувати ефективного виконання гарантій судового захисту прав у разі спроб одночасної імплементації взаємовиключних засад безсторонності (нейтральності) і етнічних квот для судової влади у питаннях, фреймованих етнічним чинником (дискримінаційні практики, міжрелігійна чи міжетнічна ворожнеча тощо), адже імпліцитні ідеологічні уподобання суддів набуватимуть легального виміру, а судівництво перетворюватиметься не на формалізований процес змагання доказів і правових позицій, а на інструмент зведення міжгрупових рахунків.

Варто пояснити, що заперечення обов'язкової репрезентативності сегментів суспільства у суддівському корпусі не слід сприймати як заборону

---

¹⁵⁹Його сутність полягає в ствердженні, що, приймаючи рішення за судовими позовами, судді керуються виключно турботою про те, щоб якомога точніше трактувати закон.

представників певних колективних ідентичностей до набуття статусу суддів. Критерії набуття такого статусу мають бути однаковими для всіх громадян держави безвідносно до їх ідентичності належності. Таким чином, підхід інтегративної моделі до формулювання вимог щодо судової влади як елементу інституційного дизайну, покликано забезпечити консолідацію розколотого суспільства, вважаємо більш виваженим.

2.3 Вимоги до консенсусно-орієнтованої виборчої системи формування представницьких органів влади

У світлі обґрунтованої вище схильності до парламентської моделі, а також враховуючи визначальний вплив електоральної системи на формування й функціонування політичної системи в цілому (повністю поділяємо точку зору Р. Таагепера про те, що особливості електоральної системи здатні викликати значні політичні наслідки, навіть розпад країни [230]), вважаємо за необхідне проаналізувати ці елементи композиції влади та сформулювати власне бачення проблеми. Наразі саме виборча система визначатиме справедливість для тієї чи іншої держави твердження про те, що «кожен народ заслуговує на своїх правителів».

Ґрунтуючись на власному висновку проте те, «що для завдань консолідації розколотого суспільства (стабілізації політиї) безумовний пріоритет має здатність виборчої системи забезпечити саме легітимність, адже «збільшення» легальності влади тією мірою, що визначається тільки встановлюваними (а отже, і потенційно кон'юнктурно змінюваними) державою (в особі домінуючого суспільного сегмента) нормами, може мати нейтральний або протилежний ефект»[231, с.90], перед оцінкою рекомендацій розглядуваних підходів у розподіленому правлінні спробуємо з'ясувати засади функціонування електоральної системи під кутом зору вимог КОП.

Виборча система задля її «діагностики» та подальшого «налагодження/побудови» у напрямку збільшення ефективності в контексті будь-якого визначеного критерію оцінки вимагає, насамперед, цільового

нормативного визначення – меж застосування категорії та принципу її сприйняття. У цій частині дослідження під виборчою системою ми розуміємо інституційно оформлений механізм комплектації представницьких органів влади (легіслатур), що певною мірою кореспондується із підходом, який пропонує Д. Фаррелл [232, р.4]. При цьому, «під інституційністю механізму комплектації представницьких органів мається на увазі не лише нормативна (юридична) фіксація, яка через певну декларативність та зазвичай неосязність усіх наявних практик законодавчими приписами, схожа на філософську категорію «ідеї/належного», тоді як дійсність тяжіє до «факту/існуючого»» [140, с.71-72], а весь комплекс усталених практик політичних акторів та інших учасників виборчого процесу.

Політична сутність основного призначення будь-якої виборчої системи влучно й зрозуміло висловлена Ю. Веденєєвим: зібрати окремі частки народного суверенітету, носієм якого є кожен громадянин окремо, і в концентрованому вигляді делегувати його законно обраним представникам [233, с. 685]. Ця формула дозволяє встановити зв'язок між легітимністю влади та суверенітетом народу, тоді як ми визначаємо кризу легітимності у якості однієї з ознак розколу [65, с. 109].

Послідовно застосовуючи принципи системного аналізу для з'ясування природи політичного процесу збирання-делегування часток народного суверенітету звернемося до аналогічних явищ у юриспруденції, а саме – правовідносин представництва (Аналогія V). Доцільність такого порівняння зумовлена тим, що принцип подібності дозволяє здійснити не тільки порівняльне дослідження схожих явищ, але й запропонувати підходи до вирішення аналогічної проблематики, якщо такі підходи довели свою ефективність. У такому випадку, застосування навіть міждисциплінарної аналогії (за умов її коректності) дозволить реконструювати на базі більш зрозумілої (через емпіричність) моделі логіку закономірностей досліджуваного явища.

Необхідний для коректності аналогії ізоморфізм відносин і зв'язків запропонованої до порівняння моделі (інститут представництва у праві) та

досліджуваного прототипу (представництво інтересів виборців/делегування депутатів у політології) обґрунтовується відсиланнями до уявлень про сутність представницької демократії у розумінні засновника цієї теорії Ш. Монтеск'є. Цей класик політології та права вказував на необхідність наявності у державному апараті представників народу, обраних на певний термін, та відмічав, що за допомогою регулярних виборів народ може впливати на роботу представницького органу [234]. Використання терміну «представництво» у вказаному контексті не є випадковим.

Відомий ще у Давньому Єгипті, Римі та Греції [235, с. 81], сучасний інститут представництва в юриспруденції у широкому розумінні охоплює правовідносини між довірительом та представником на певній підставі (законі, угоді, довіреності тощо), внаслідок яких останній управлений діяти від імені довірителя перед третіми особами.

Інститути представництва так чи інакше завжди супроводжували й публічну політичну організацію суспільства, що дозволило ще Г. Еллінеку саму ідею представництва віднести до числа первинних правових поглядів людини [236, с. 418]. Представницько-опосередковані форми управління простежуються вже в умовах громадського самоврядування первісного суспільства, у якому певні розпорядчі й юрисдикційні повноваження визнавалися за окремими членами колективу (провідниками племен) в силу традиції та довіри. Здійснюючі функції з організації спільної життєдіяльності в племені ці особи діяли в якості наділених публічним авторитетом представників цієї спільності. Навіть в умовах класичної афінської демократії інститути прямої демократії не лише доповнювалися, підтримувалися, але й певною мірою обмежувалися організаційними структурами публічного представництва. Наприклад, перегляд законів в Афінах, згідно із авторитетним дослідженням В. Бузескула, здійснювався не за випадковим настроєм або свавіллям народного зібрання, а лише у визначений термін, і вирішальний голос належав особливій комісії з осіб поважнішого віку, пов'язаних присягою [237, с. 133].

У науковій літературі представлена позиція деяких вчених про некоректність ототожнення публічного представництва, до якого відноситься й формування на виборах парламенту, із приватноправовим представництвом, зокрема через фіктивну наявність двох суб'єктів (адже народ формує парламент для себе і як свою складову) або різницю у цілях (утворення правосуб'єктного органу та підтвердження повноважень перед третьою особою відповідно) [238]. Однак, беручи до уваги, що, по-перше, принцип аналогії не є ототожненням, а ґрунтується на спорідненості, а, по-друге, сформульовані нами зауваження щодо таких заперечень [239, с.50], наполягаємо на прийнятності Аналогії V для цілей цього дослідження.

У вказаній аналогії виборча система опосередковує механізм виявлення представника, а вибори, відповідно, являють собою «політичну угоду» між довірителем-електоратом та представником-депутатом. «Первинна» легітимність кожного депутата та парламенту в цілому перебуває у залежності від легітимності таких угод (якщо мова іде про виборчі округи й мажоритарну виборчу систему), або такої угоди (для пропорційної виборчої системи з єдиним загальнодержавним округом). Під «первинною» легітимністю у відповідності до об'єктивістському підходу до визначення цієї категорії [231, с.88, 89], ми розуміємо сприйняття суспільством результатів виборів як таких, що справедливо відображають побажання щодо особи обранця.

Зрозуміло, що за умов існування альтернативи на виборах у розколотому суспільстві забезпечення збігу між вибором у бюлетені та оголошеним переможцем є неможливим для усіх окремих виборців-довірителів незалежно від ступеня дотримання процедур та правил підрахунку. Абсолютна легітимність представницького органу у цьому сенсі є недосяжною, разом з тим можна констатувати лише її певний відносний рівень, адже слід також враховувати випадки ігнорування виборцем з певних причин своєї власної волі в момент заповнення бюлетеня або спотворення такої волі через маніпулятивні політичні технології. Таким чином, мова йде про перманентний процес тяжіння до абсолютної легітимності, який і має забезпечити виборча система. Рух у напрямку

максимізації легітимності потребує усунення «програмування» появи саме через особливості побудови виборчої системи чинників, які можуть змушувати виборця спотворювати власну волю невідповідним їй волевиявленням.

Визначення прийнятності фактичного рівня легітимності вимагає: 1) «перенесення» функції довірителя частини народної влади з індивідуального її утримувача-виборця на їх сукупність, що визначається межами відповідного виборчого округу; 2) агрегування та артикуляцію таким колективним суб'єктом єдиною волі, яка охоплює позицію кожного з виборців. Цій єдиній волі колективного суб'єкта-довірителя і має відповідати підсумок виборів.

Потрібно відмітити, що відшукування єдиного колективного довірителя узгоджується із забезпеченням більш суворим вимогам прийнятності Аналогії V, оскільки відносини представництва в юриспруденції передбачають єдність суб'єкту-довірителя та допускають множинність суб'єктів-представників. Розповсюдження цього підходу на вибори, у межах яких існує множинність волей індивідуальних довірителів-виборців, об'єктивно зумовлює залучення конструкції трансформації множини індивідуальностей в колективну єдність, наділену окремою правосуб'єктністю.

Уявлення про здійснення такої трансформації узгоджується із фундаментальними засадами сучасної представницької демократії, що підтверджується думкою американського дослідника Х. Піткіна: «передбачається, що наші держави демократичні і, отже, народ у них керує сам собою. Але оскільки народ це не Бог (*causa sui*), а кінцевий суб'єкт, то керує він не безпосередньо (інакше не було б проблеми: народ сам захотів і сам зробив), а опосередковано: через посередництво репрезентації, яка, ґрунтуючись на системі фіктивних ототожнень, «збирає» народ воєдино в політичному тілі парламенту» [240, с. 82].

Залучення концепту колективного суб'єкту дозволяє зняти дихотомію «переможці-переможені» стосовно ставлення кожного виборця до результатів голосування за умови визначення колективної волі певної кількості електорату не як механічної суми кожної індивідуальної волі (очікувано, протилежних у

розколотому суспільстві) виборця відносно свого персонального фаворита, а як результату узгодження/консенсусу таких індивідуальних воľ.

Нами були визначені наступні умови відповідності певного рішення колективній волі, «а отже, і легітимності цього рішення для сприйняття спільнотою, від імені якого воно ухвалюється:

- (1) участі всіх членів колективу (звісно, враховуючи загальновизнані вимоги щодо правосуб'єктності за віком та станом психічного здоров'я) у виробленні рішення;
- (2) об'єктивне охоплення й включення у підсумковий результат всіх індивідуальних точок зору – персональних воľ виборців» [241, с. 40].

Елемент (1) не тільки кореспондується із вказаною Р. Далем умовою існування поліархії у вигляді широкого залучення населення до політичного життя [242, с.21] та з визначеними Ю. Хабермасом вимогами до демократичних процедур для продукування ними легітимних рішень [243, р. 413], але й опосередковує у міжетнічній взаємодії протилежну до визначеної в п. 1.4 цього дослідження конфліктну стратегії «інтенсивної ексклюзії» - інклюзивність.

У якості певного корелята суб'єктивного виборчого права така інклюзивність має включати в себе активний і пасивний аспекти. Активний передбачає відсутність будь-яких фізичних та юридичних бар'єрів у можливості кожного дорослого (правосуб'єктного) громадянина незалежно від його приналежності до примордіальних групових ідентичностей взяти участь у голосуванні за кандидата. Наявність пасивного аспекту можна констатувати у разі відсутності понад звичайні процедурні формальності для такого громадянина можливості брати участь у виборах уже в якості кандидата.

Ми виділяємо також змішаний (активно-пасивний) аспект інклюзивності, який полягає у забезпеченні присутності серед переліку допущених (за умов дотримання загальних формальних процедур) до обрання кандидатів всіх висунутих у встановленому порядку незалежно від маргінальності проголошуваних ними ідей. Звісно, що право кандидатів просувати будь-які політичні ідеї виправдано (у тому числі й для досягнення мети консолідації)

обмежується загальновизнаними та охоплюваними кримінальною відповідальністю заборонами закликів до війни або міжнаціональної/релігійної ворожнечі, тероризму. Неприпустимим є ідеологічно забарвлене цензурування та «зачищення» владою домінуючого сегмента політичного простору від легальної опозиційної присутності міноритарних сегментів.

І хоча змішаний аспект інклюзивності послідовно впливає із забезпечення власне активної й пасивної її складових, «але, на відміну від них, спрямований не на самостійний статус учасника виборчого процесу (виборця чи кандидата), а на конкурентність виборів, тобто, існування широкої (необхідної та достатньої) альтернативи для волевиявлення громадян, яке має бути врахованим при з'ясуванні колективної волі територіальної спільноти, до якої ці громадяни належать» [241, с. 40]. Забезпечення виборчою системою високого рівня змішаного аспекту інклюзивності фактично покликано попереджувати «вихід» через запобігання «атрофії голосу» у розумінні використаної нами пояснювальної моделі А. Хіршмана, адже політично (ідеологічно) мотивоване вилучення (недопущення) певного кандидата є не лише порушенням його особистих суб'єктивних політичних прав, але й значною мірою знецінює участь у виборах частини електорату, яка поділяє асоційовані з таким кандидатом ідеї. Очікуваними наслідками такого штучного звуження «асортименту» в бюлетені є зниження «первинної» легітимності представницького органу влади через абсентеїзм або голосування не за справжніми власними уподобаннями, варіантом чого є «стратегічне голосування».

Принциповим вважаємо відмежування виокремленого нами змішаного аспекту інклюзивності від принципу пропорційності за А. Лейпхартом. Наш концепт розуміється не як кінцева мета комплектації складу органів влади (представленість в ньому всіх сегментів), а саме як процедурна умова з'ясування узгодженого колективного волевиявлення спільноти виборців як єдиного суб'єкта (без сегментних розподілів).

Якщо інклюзивність, як (1) умова легітимності ухваленого колективного рішення, спрямована на процедурне забезпечення привабливості «голосу» у

порівнянні з «виходом», то (2) складова відповідає за субстантивну перевагу «голосу». Вона являє собою механізм конвертації індивідуальних волей у єдиний консенсус, консолідуюча сила якого полягає у розумінні причетності кожного саме до результату, а не лише до участі, що дозволяє її визначати як загальну (універсальну) репрезентативність.

Присутність індивідуальної точки зору у консенсусному рішенні передбачає відмову від негативної (виключної) методики пошуку підсумку, коли протилежні позиції взаємознищуються, адже таке мажоритаристське тлумачення загальної волі, запропоноване Ж.-Ж. Руссо [244, с. 219], втілює несумісний із консенсусним підходом принцип «переможець отримує все» та прямо заперечує виведену із концепції агонізму Ш. Муффа заборону знищення «конституюючого зовнішнього». Сама по собі можливість висловлювання у конфліктному середовищі (яким є розколоте суспільство у розумінні цього дослідження) антагоністів за допомогою системи «за – проти» у кращому випадку тільки фіксує цей антагонізм (а, скоріше за все, поглиблює): кожне своє «за» є одночасно «проти» позиції опонента.

У такому випадку кінцевий підсумок, що визначатиметься лише кількісною перевагою одного табору-сегмента в цьому виборчому окрузі над іншим/іншими сегментами, не може вважатися консолідованою думкою всієї спільноти, а залишатиметься нелегітимним в сприйнятті меншості диктатом локальної більшості домінуючого сегмента.

Вірогідність голосування кожного із сегментів за своїх представників та водночас за логікою дихотомічного програмного коду виборчої системи, проти представників інших сегментів у розколотому суспільстві можна інтерпретувати як наслідок відміченого А. Лейпхартом [187, с. 218] структурування: «політичні партії, групи захисту інтересів, засоби комунікації, школи, добровільні об'єднання мають тенденції до організації за лініями, що повторюють існуючі всередині суспільства границі». На таке структурування вказує і Д. Горовіц, відмічаючи, що там, де сильною є етнічна прихильність, партії частіше за все зорганізуються за етнічним принципом. Слідуючи висновкам цього автора,

можна виділити ефект, подібний до процесу кристалізації льоду у воді, а саме% варто лише одній партії зорганізуватися на цьому підґрунті, то інші почнуть повторювати цей приклад [194, р.293-306]. Схожі спостереження відносно впливу релігійного аспекту та етнічного складу суспільства як чинників, що визначають сутність і своєрідність партійних систем, висловлював за результатами аналізу прикладів з політичної історії західних країн і М. Дюверже [245, с. 264].

Емпіричним підтвердженням означеного структурування електоральної підтримки навіть у постконфліктному, але досі (з 21.11.1995р. – запровадження конституційного дизайну на базі Дейтонських угод) не консолідованому суспільстві є досвід функціонування партіями та політичної системи Боснії і Герцеговини [246, с.24-26].

Якщо виборча система сприятиме розгортанню логіки політичного підтвердження самоідентифікації з конкретним табором у міжсегментному протистоянні через голосування за «своїх» та проти «чужих», то вона не забезпечить ані консолідації суспільства, ані з'ясування колективного волевиявлення певної спільноти як єдиного суб'єкта. Індивідуальна нелегітимність кожного обраного кандидата як представника всієї спільноти виборчого округу, а не лише його «спів-сегментних» прихильників, піддає сумніву сукупну «первинну» легітимність парламенту, що складається з таких депутатів, і сформованого таким парламентом уряду в очах «переможених» виборців міноритарного сегмента.

Вважаємо, що стимулювання виборчою системою формування кроссегментної електоральної підтримки, а отже, і широкої первинної легітимності представницьких органів влади, вимагає уникнення програмування алгоритмів функціонування такої системи принципом, сформульованим Д. Булем: «Заперечення не існує без твердження, і навпаки, у всякому твердженні міститься заперечення» [247, с. 354]. Конституювання своєї точки зору в умовах, коли межі здійснюваного вибору дозволяють одночасно артикулювати лише одну із ймовірних альтернатив, передбачає виключення

іншої точки зору. Але таке виключення є індивідуальним запереченням права іншої позиції бути врахованою у кінцевому підсумку, що опосередковує й відокремлення носія відповідної думки через негативну ідентифікацію. Тією мірою, якою індивідуальний вибір детермінований груповою належністю, голосування в такій системі підкреслюватиме протиставлення та поглиблення міжсегментного розколу: виключивши точку зору свого опонента та проігнорувавши у такий спосіб опосередкований цією точкою зору індивідуальний інтерес, виборець має очікувати на симетричну взаємність. Його інтереси за необхідністю будуть ігноруватися опонентом, який також поставлений перед вибором підтримки лише одного варіанту.

Бінарна логіка протиставлення «істинність – хибність», яка символічно відтворює еквівалентні за своєю несумісністю пари конфліктного протистояння «свій – чужий» для етноцентруму або «ворог – друг» у розумінні політичного за К. Шміттом, влучно названа О. Горюновим авторитарною [248, с. 143]. Сутнісна непридатність такої логіки функціонування виборчої системи для досягнення консолідації неоднорідного соціуму підтверджується висновками синергетичного аналізу А. Назаретяна: «...авторитарні регулятори мають щонайменше дві істотні вади, які роблять їх дисфункційними у змінених умовах. Іманентно дихотомічний характер не дозволяє обійтися без образу ворога та неодмінно обмежує застосовність моральних норм. Настільки ж іманентно притаманна їм статичність виключає оперативне орієнтування у якісно збільшеному за «розмірністю» просторі можливостей і життєво важливих завдань» [249].

На противагу такому деструктивному іманентному коду виборчої системи основний принцип консенсусу має підкорятися плюралістичній логіці для визнання на умовах взаємності чужих інтересів як гарантії забезпечення власних. Водночас, за умов притаманної для суспільного розколу поляризації поглядів і уподобань, запровадження такої взаємності не повинно ґрунтуватися лише на очікуваннях доброї волі всіх членів суспільства, адже сама по собі її наявність свідчитиме про відсутність (пом'якшення) міжсегментного протистояння. Саме

сподівання на таку «добру волю» на рівні кооперації еліт колективних ідентичносних таборів дало підставу А. Лейпхарту конституювати «велику коаліцію» у якості основного елемента його моделі, «слабкість» якого має не тільки якісний (чому така кооперація взагалі має виникнути і набути статусу усталеного правила?), але й кількісний вимір. Політолог акцентує увагу тільки на взаємодії еліт сегментів між собою, тоді як для громадянського конфлікту притаманне залучення широких верств кожного з таборів. Припущення безумовного підкоряння будь-якого з членів відповідної ідентичносної спільноти значною мірою кулуарним і складним домовленостям еліт сегментів було б невиправданим спрощенням проблематики.

Треба відмітити, що, піддаючи критиці співсуспільну модель, Д. Горовіц деякою мірою фактично відтворює покладену в основу «великої коаліції» презумпцію міжелітної кооперації. Прикладом такого твердження слугує аналіз рекомендації вченого відносно засобів закріплення помірності у реформованій демократичній виборчій системі Північної Африки, здійснений Ф. Слєббертом – колишнім парламентарем та директором з питань планування й політики в Інституті демократичної альтернативи для Північної Африки. Так, розглядаючи визначені Д. Горовіцем рецепти спонукання партій виборювати прихильність виборців, що коливаються, задля уникнення їх автоматичного віддання на користь асоційованих з етнічною групою таких виборців партій, через «пул голосів», який вимагає трьох умов: зростання кількості партій, різномірний склад їх прихильників та наявність спонукальних мотивів в електоральній системі – експерт влучно констатує тавтологічність міркувань автора інтегративної моделі: «Видається, що для того, щоб створити здорові стимули під час проведення виборів, потрібно відразу мати здорові стимули для проведення виборів»[250].

Відтак, забезпечення неконфліктної взаємності має бути експліцитною іманентною властивістю виборчого механізму (принципом його програмування). Перефразовуючи формулу Р. Даля відносно свободи вираження [251, с. 96], стверджуємо, що вільна участь у напрацюванні

консенсусного рішення означає не тільки те, що учасник має право бути почутим, але й те, що він зобов'язаний почути те, що висловлюють інші. Вимога експліцитності у даному випадку у повній мірі узгоджується з відміченим Г. Алмондом впливом громадянської культури на стабільності демократії: «Так, наприклад, складні формальні й неформальні правила етикету в законодавчих органах США та Великобританії заохочують і навіть вимагають дружніх відносин (або хоча б доброзичливих слів) між прихильниками партій, які перебувають в опозиції одна до одної. І це пом'якшує їх явну орієнтацію тільки на своїх прихильників. Звичайно, це не означає, що прихильність «своїм» перестає бути важливою силою, просто вона утримується в допустимих рамках за допомогою більш загальних норм людських відносин»[252]. Інституційну вимогу виборчої системи враховувати висловлену позицію кожного виборця шляхом її включення до підсумкового рішення щодо обраного представника можна вважати способом підвищення і усвідомлення відповідальності кожного громадянина за наслідки власних рішень у політичному просторі, а через це – і шляхом більш бажаного (згідно К. Поппера) привнесення моралі «середнього громадянина» в політику, а не «політизації моралі» [218, с.152] очікуваними діями учасників «великої коаліції».

Можливість висловлення кожним виборцем власного уподобання щодо прийнятності певного кандидата («свого» для відповідного сегменту) з одночасною оцінкою ступеня прийнятності всіх інших кандидатів у бюлетені (асоційованих з іншими сегментами) для цілей порівняння й подальшої обробки при формулюванні підсумкового рішення колективного суб'єкту-довірителя вимагає наявності таких умов:

- кількість наявних у кожного виборця можливостей висловлювання визначається кількістю кандидатів у бюлетені;
- усі висловлювання-оцінки прийнятності мають опосередковуватися однорідними показниками, прийнятними до математичної калькуляції;
- кожне висловлювання-оцінка повинно мати різну «вагу» як у відносному за ступенем індивідуальної прийнятності відповідного кандидату в межах одного

бюлетеня, так і в абсолютному значенні задля порівняння й поєднання з результатами висловлювань у інших бюлетенях (можливість висловлювання більшої підтримки «своїх» та меншої підтримки «інших» власне як суть вибору).

Зауважимо, що саме сфера всіх менших підтримок інших кандидатів (ніж індивідуальний фаворит), яка відсутня у дихотомічній виборчій системі «за»-«проти», формує простір утворення консенсусу та постає джерелом первинної кроссегментної легітимності кожного обранця до представницького органу влади. Поява такого простору консенсусу пояснюється ідеєю синтезу/подолання протилежностей Гегеля в інтерпретації Д. Жовтуна: дійсний синтез-боротьба «передбачає з'єднання принципу протиріччя і принципу віддзеркалення, включення віддзеркалення в структуру суперечливого процесу як його внутрішньо необхідного моменту, без якого здійснення протиріччя взагалі неможливе» [253, с. 9].

Необхідність оцінювання на ступінь прийнятності кандидатів, що асоціюються з іншою сегментною належністю, сама по собі є формою міжсегментних комунікацій та примушує до інших взаємодій, які зміцнюють зв'язки між сегментами соціуму, що процедурно консолідує суспільство павутинням таких комунікацій. Звертаємо увагу саме на взаємодії (а не на односторонні дії виборців з висловлення ступеня прийнятності по відношенню до інших кандидатів) у двох вимірах:

- 1) сегмент – кандидат (від іншого сегмента): зумовлена залежністю ймовірності обрання кандидата не лише від уподобань прихильників свого сегмента, але й від рівня підтримки виборців іншої ідентичнісної належності, раціонально має породжувати зацікавленість в отриманні таким кандидатом якомога більшого рівня цієї підтримки.
- 2) сегменти – сегмент: прагнення перемоги «своїх» кандидатів, яке залежить й від прихильності виборців з інших сегментів, утворює підстави для своєрідних конклюдентних угод між виборцями різних сегментів з «обміну підтримок» найбільш прийнятних (після «свого») кандидатів від інших сегментів, а саме: «стихійна» полісегментна коаліція виборців, тимчасовістю якої не слід

нехтувати, адже все, що є протилежністю «інтенсивної ексклюзії» громадянського конфлікту етноцентрумів має принципове значення для відновлення множини «народ».

Тією мірою, якою виборці, що належать до одного із сегментів розколотого суспільства, пов'язують кандидата з належністю до іншого сегмента, цього політика (артикульовані ним інтереси своєї ідентичносної групи) і таких виборців можна розглядати у якості «протилежностей». Однак зацікавленість за раціональними міркуваннями отримати більшу підтримку поза межами своїх безпосередніх прихильників (адже всі виборці мають надати селективний рівень підтримки кожному з пулу кандидатів окремо) за допомогою врахування кандидатом інтересів інших сегментів (чи, щонайменше, зниженням ворожості до інших сегментів в артикуляції інтересів своєї ідентичносної належності) віддзеркалює останні та за необхідністю змінює первісний стан кандидата до набуття певної протилежності до свого сегмента. Наслідком циклів таких відображень-змін є встановлення певної рівноваги, коли вони припиняються й виходять за межу протиріч через втрату їх антагоністичності стосовно предмета (у цьому випадку саме примордіальної персоніфікації політичної влади, що є проявом політизації етнічності). Разом з тим, чим більше кандидатів, які асоціюються з домінуючим сегментом суспільства, балотуються на певному виборчому окрузі, тим гостріше має розгортатися між ними конкуренція за більш високий рівень підтримки від виборців міноритарного (дискримінованого) сегмента. Як наслідок, перед претендентами на посаду у легіслатуру відповідного рівня постає завдання віднайти баланс між просуванням інтересів сегмента своєї ідентичності та інтересами сегментів інших. Розрахунок виключно на рівень підтримки мажоритарної частини виборців, до яких апелюватимуть і кандидати – конкуренти зі свого ж сегмента, зумовить меншу вірогідність перемоги. Відзначимо, що в цьому простежується системний зв'язок різних виокремлених нами елементів моделі виборчої системи: рівень конкуренції (кількість висунутих кандидатів) перебуває у залежності від розглянутого вище пасивного і змішаного аспектів інклюзивності.

Вказані висновки за результатами логіко-діалектичного аналізу узгоджуються із результатами дослідження американським політологом Р. Аксельродом розширеної версії моделі «дилема в'язня» - дилема в'язня, що повторюється¹⁶⁰. Експериментальна перевірка моделі кооперації здійснена науковцем шляхом аналізу матеріалів міжнародного змагання комп'ютерних програм, розроблених на основі певних стратегій поведінки в умовах досліджуваної дилеми. За підсумками змагань було встановлено, що «егоїстичні» програми показували гірші результати, ніж «альтруїстичні»: переможцем турніру взагалі стала найпростіша стратегія «око за око» канадського вченого А. Рапопорта, за якою першим кроком завжди обиралося співробітництво, а після тільки копіювалися дії суперника. Політологом відмічається, що в довгостроковій перспективі більш альтруїстичні стратегії є ефективнішими з точки зору задоволення власного ж інтересу. У взаємодії, що повторюється неодноразово, виграє той, хто ініціює та, у разі взаємності, підтримує у подальшому кооперацію. Сама повторювана взаємодія дає можливість для виникнення кооперативної поведінки із механізмів, які первинно мають егоїстичний характер. [254, р. 1391]. На наш погляд, регулярність виборів, а отже, і повторюваність електоральних ходів гравців-виборців дозволяє припускати застосовність висновків Р. Аксельрода, тоді як умова розширеної «дилеми в'язня» про здійснення ходів багато разів поспіль для більшої адекватності врахування наслідків попередніх ходів підказує ще один параметр підвищення консенсусного потенціалу електоральної системи: уникнення занадто тривалих каденцій.

Сформульовані загальні вимоги дозволять у розколотому суспільстві за допомогою організації виборчої системи кожному виборцю взяти участь у формуванні помірного центру в особі конкретного кандидата, який через найбільш прийнятну для різних соціальних груп політичну орієнтацію здобуватиме міжсегментну легітимність. На противагу концепту медіанного

---

¹⁶⁰Особливість цієї дилеми полягає у тому, що учасники гри роблять вибір багато разів поспіль, але при цьому враховують результати попередніх ходів.

виборця, який передбачає значну уніфікованість політичної культури та ціннісних орієнтирів, чого важко очікувати від суспільства у стані розколу, ми пропонуємо відбір медіанних/поміrkованих політиків, кожен з яких особисто забезпечуватиме пропорційність представництва інтересів різних груп при прийнятті будь-якого політичного рішення. У такому випадку пропорційність врахування інтересів стає незалежною від вірогідності досягнення компромісної угоди між парламентарями, що матимуть лише (або переважно) моносегментну легітимність, яка (вірогідність угоди) залежить від кількісної переваги відповідної «фракції».

Пропорційність складу представницького органу з моносегментною легітимністю кожної окремої групи може не перетворитись у стійку пропорційність відтворення різних групових інтересів прийнятими політичними рішеннями через відсутність чи слабкість коаліційних домовленостей. Ризик недосягнення або деградації таких коаліційних домовленостей існує як у випадку істотної кількісної переваги у представницькому органі однієї групи депутатів з моносегментною легітимністю над іншою (іншими) такими ж групами за умови достатньої кількості мандатів для ухвалення рішень без «голосів» від інших «фракцій» (відсутність у монобільшості потреби ділити владу), так і у разі певної співмірності розміру «фракцій» різних примордіальних ідентичностей, коли жодна з них не здатна без залучення інших самотійно забезпечити прийняття легіслатурою будь-якого рішення чи формування уряду (адже ми схиляємося саме до парламентської моделі). Справді, у залежності від вигідності для відповідного сегменту поточного статус-кво, на зміну якого (незалежно від справедливості й необхідності такої зміни в інтересах загального суспільного буття з точки зору дієвості «голосу» та припинення «виходу» згідно з моделлю Хіршмана-Фінера) спрямоване політичне рішення. «Фракція», що представляє такий сегмент, може вдатися до:

- ветування ініціативи, можливість якого сформульована в концепції спів-суспільної демократії як обов'язкова складова,

- або, якщо право такого вето навіть інституційно не закріплено, до способу незабезпечення необхідного кворуму засідання чи його блокування.

Надійність та обґрунтованість сподівань на обов'язковість формування життєздатної коаліції «фракцій», членство в яких ґрунтується на моносегментній легітимності, виявляється доволі примарною, оскільки вимагає утворення досить «вузького коридору» прийнятного співвідношення кількісного складу кожного групового учасника коаліції. У випадку, «коли принципи формування .....» представницького органу влади «не передбачають обов'язкового (автоматичного) «вбирання у себе» консолідованої легітимності всіх сегментів суспільства, а тільки відтворює статус-кво, за якого відбувся й поглибився розкол, то незалежно від декларування «прозорості», «відповідності міжнародним стандартам» та «об'єктивного визначення волевиявлення виборців», імовірність прийняття консенсусного умиротворюючого рішення зменшується так само, як і вірогідність сприйняття легітимності цього рішення (незалежно навіть від його якості), адже сегментом суспільства, який відчуває утиск, утворений орган буде ототожнюватися із домінуючим сегментом, так само, як і будь-які рішення такого органу. Такий причинно-наслідковий зв'язок має своє філософське обґрунтування в загально відомій теологічній формулі: «кожне творіння несе печатку свого творця», що у світлі досліджуваного питання можна перефразувати таким чином: обраний не консолідуючим способом колективний представницький орган в силу своєї сутності обмежений у можливості приймати консенсусні рішення» [255, с.77].

Наведені міркування надають нам підстави говорити лише про потенційну пропорційність (збалансованість у контексті «склеювання» ліній суспільного розколу) політики влади, сформованої виборчою системою з дихотомічним принципом індивідуального волевиявлення, навіть за умов фактичної пропорційності структури органів влади. На противагу цьому сформульовані нами загальні вимоги до виборчої системи через надання полісегментної легітимності обранцю здатні зменшувати політичне значення його примордіальної ідентифікації, наділяючи статусом якщо не множинної

належності, то принаймні множинної залежності. Остання дозволяє констатувати імпліцитну пропорційність врахування інтересів сегментів – «донорів» персональної легітимності при прийнятті політичних рішень за участю такого обранця. На нашу думку, імпліцитна пропорційність політичних рішень у розколотому суспільстві значно привабливіша (за критерієм ефективності) за потенційну пропорційність таких рішень на фоні експліцитної пропорційності самої структури представницького органу влади.

Важливим аспектом у розрізі всіх визначених нами елементів КОП (3) є проблематика актуальної або поточної легітимності як обранців персонально, так всього сформованого представницького органу влади. Так виборчі системи та наукові дослідження нюансів їх функціонування переважно концентруються довкола забезпечення саме первинної легітимності – належного відображення результатами виборів політичних уподобань виборців, взятих «у моменті». Необхідність, але недостатність цієї складової забезпечення переваги «голосу» над «виходом» стає зрозумілою у разі формулювання та оцінки адекватності здоровому глузду й звичайному життєвому досвіду тих «соціально-політичних презумпцій», які фактично зводять легітимність влади у міжвиборчій період на рівень рейтингів популярності у соціологічних дослідженнях. На нашу думку, такі «презумпції» полягають у наступному:

- єдиного розуміння виборцями-прихильниками та обраного за допомогою їх голосів кандидата чи партії змісту та практичного значення сформульованих останніми передвиборчих обіцянок (програмних засад)(1);
- повної тотожності передвиборчих обіцянок та дійсних намірів вже обраних депутатів (2);
- незмінності оголошеного кандидатами політичного курсу/поглядів через їх ревізію у світлі отриманої інформації, нових обставин, політичної кон'юнктури чи з інших підстав упродовж усієї каденції (3);
- незмінності політичних уподобань самих виборців упродовж усієї каденції легіслатури, втілювати які взявся обранець чи відповідна політична сила під впливом тих чи інших обставин (4).

З огляду на Аналогію V слід відзначити, що перші дві «презумпції» безпідставно виключають вірогідність помилки довірителя в угоді або омани представника, що в політологічних еквівалентах повною мірою співвідноситься з маніпулятивними ефектами політтехнологій, присутніх у будь-якій виборчій кампанії. Третя «презумпція» не тільки виключає персональну суб'єктність депутатів, але обмежує об'єктивну гнучкість/адаптивні здібності, потреба в яких у досягненні визначеної (і навіть підтримуваної як виборцями, так і обраними депутатами) спільної мети диктується змінюваними зовнішніми обставинами, ресурсними обмеженнями тощо. Наразі четверта «презумпція», окрім вад, відмічених для попередньої, фактично обмежує безперервність суверенітету народу в особі відповідного корпусу виборців упродовж каденції легіслатури процедурно-дозволеними «хронологічними вікнами» виборчих кампаній.

На наш погляд, найбільшу небезпеку становить саме презумпція (4), оскільки майже повністю виключає переваги «голосу» над «виходом» або іншими позасистемними заходами політичного тиску невдоволених сегментів суспільства на владу на доволі значний проміжок часу (каденцію), цілком достатній для ескалації громадянського конфлікту. За таких обставин механізм дострокових виборів не можна розглядати у якості належного засобу нівелювання цієї проблеми з таких міркувань:

- запровадження механізму дострокових виборів, як правило, вимагає наявності відповідної формальної підстави з вичерпного переліку (формально-процедурні обмеження придатності);
- наявність легального приводу для проголошення розпуску представницького органу влади не свідчить про автоматичну можливість прийняття відповідного політичного рішення уповноваженим органом, якщо результати таких майбутніх виборів погіршать політичний розклад у порівнянні з існуючим на користь певного сегмента розколотого суспільства чи, скоріше, асоційованих з ним політичних сил (політично-кон'юнктурні обмеження);
- дострокові загальнодержавні вибори не тільки підвищують політичну турбулентність, яка сама по собі є викликом для політичної системи й до

моменту входження у русло звичайного режиму діяльності, остання, скоріше за все, не буде ефективно продукувати довгострокові програмні рішення чи виконувати стратегічні завдання, майбутні результати яких важко буде «привласнити»/представити поточним можновладцям у якості досягнень у проголошеній достроковій виборчій кампанії, але й банально вимагають значних фінансових видатків (несумісність з КОП (2));

- маючи наслідком припинення повноважень всього представницького органу, дострокові вибори фактично запроваджують колективну політичну відповідальність як для тих депутатів/партій, до діяльності яких у корпусі виборців немає претензій (відсутній брак легітимності), так і для тих політичних сил (як правило, провладних), з діяльністю/бездіяльністю яких пов'язується масове невдоволення народу. Загальні дострокові вибори, вимагаючи домірності із обсягом та глибиною кризи легітимності, фактично парадоксально закладають необхідність масштабування ризиків «виходу» для того, щоб спрацював «голос». Натомість у розколотому суспільстві має реалізовуватися лінія максимальної локалізації несистемних проявів зворотного зв'язку між сегментами соціуму та владою саме через доступність і ефективність «голосу» як дієвого та більш привабливого перед «виходом» інструментарію досягнення чи забезпечення справедливого балансу міжсегментних інтересів.

Теоретичне моделювання функціонування представницького органу в парадигмі постійної пропорційності врахування у політичних рішеннях інтересів різних сегментів гетерогенного суспільства через статус множинної залежності кожного депутату раціонально підказує можливість забезпечення такого стану виключно у разі існування постійної залежності представника від виборців впродовж всієї каденції. І хоча питання ефективної діяльності кожного парламентаря у міжвиборчій період здійснення своїх повноважень є проблематикою більш широкої множини (політичної системи в цілому), вважаємо, що принаймні частину вирішення може віднайти в межах електорального інжинірингу.

Подальший розвиток цієї тези вимагає застосування термінологічного концепту поточної або актуальної персональної легітимності депутата та, відповідно, і всієї легіслатури. На відміну від первинної легітимності як певного зафіксованого параметру, що визначається рівнем відповідності наданої кожним виборцем підтримки кожному кандидату рівню сукупної підтримки цього кандидата за колективним рішенням корпусу виборців відповідного округу, «поточна легітимність уособлює динамічну складову та відображає трансформацію рівня підтримки обраного депутата в залежності від його діяльності (її відповідності очікуванням та обіцянкам) або зміни прагнень/уподобань (волі у порівнянні з волею на момент голосування) самого виборця за тих чи інших підстав» [256, с.82]. У цьому контексті актуальна легітимність є характеристикою влади, яка визначається кількістю «лояльності» (у відповідності до концепції А. Хіршмана) з боку підвладних. Іншими словами, високий рівень актуальної легітимності можна вважати показником очікувань «громадян стосовно діяльності влади, які справдились», та в результаті «формують їхню соціальну та політичну активність, спрямовану на підтримку панування, і створюють легітимний соціальний порядок» [257, с.201].

Очевидним і позбавленим якщо не всіх, то принаймні більшості відмічених вище вад загальних дострокових виборів способом ефективного забезпечення постійної відповідності діяльності кожного обранця (а відтак і всього депутатського корпусу) консенсусній волі колективного суб'єкта – усіх виборців відповідного округу – вважаємо запровадження залежності збереження набутого статусу представника від його поточної персональної легітимності через можливість процедури індивідуального імпічменту. Оперативна здатність виборців припинити повноваження тих своїх представників у владі, які скомпрометували себе практичними діями/бездіяльністю, які не сумісні із інтересами таких виборців, є набагато кращою альтернативою як масовим заворушенням, спрямованим на повалення режиму через неприйнятність очікування чергових виборів, так і призначенню позачергових виборів всього складу легіслатури, якщо претензії виборців стосуються лише її окремої

частини. Саме такий підхід забезпечуватиме привабливість «голосу» над «виходом».

Відмітимо, що наша підтримка права виборців на відкликання свого представника, що, згідно із Г. Шмавоняном, у якості імперативного мандата асоціюється з руссоїстським баченням радикально-демократичного представництва [258, с. 185], не охоплює погодження з іншими складовими такої концепції у вигляді автоматичного ототожнення із волею народу будь-якого рішення парламенту та неприпустимість піддання сумніву його законності чи існування обмеження у компетенції представницького органу. Такі постулати «суперечать очевидній змінюваності поточної легітимності, заперечення якої тією ж мірою неспроможні, як і заперечення фактів переворотів і революцій в історії людства»[256, с.82].

Аналізуючи сформульовану нами пропозицію запровадження ефективного запобіжника розгортання протистояння між владою та сегментами суспільства, який був би дієвим легальним інструментом відновлення й підтримки легітимності представницьких органів влади, не можна залишити поза увагою панівну в науковій літературі думку про архаїчність та неприйнятність для сучасної демократії концепції імперативного мандата та переваги вільного мандата. Австрійський правознавець Ф. Койя наполягав на тому, що принцип вільного мандату є основою сучасної представницької демократії, а положення про можливу пов'язаність депутата й виборців неприпустимо та є антиконституційним [259]. Актуальність такої позиції підтверджують і сучасні зарубіжні автори [260, р. 205], а багатьма європейськими державами використана навіть модель прямої заборони імперативного мандата в конституції (наприклад, у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та ін.[261; 262].

Переконані, що само по собі наділення того чи іншого штучного соціального механізму балансування у політичній системі епітетом фундаментального принципу її демократичного характеру не повинно розглядатися у якості захисту від критичного аналізу, адже сама вірогідність піднесення тих чи інших категорій над критикою та раціональною оцінкою не

сумісна із демократичністю та притаманна скоріше середньовічним догматам. Досліджуючи питання певного табування наукою об'єктивної оцінки переваг цього інституту дострокового припинення виборцями повноважень свого представника, припадає на думку, що однією з причин цього мейнстріму є стійка асоціація імперативного мандата з соціалістичними режимами. Зокрема, у В. Леніна можна знайти твердження, що «будь-яка виборна установа або збори представників можуть вважатися істинно демократичними та такими, що дійсно представляють волю народу, тільки за умов визнання й застосування права відкликання виборцями своїх обранців» [263, с.106]. Очікувано, що панівна парадигма демократичного транзиту за необхідністю передбачає заперечення будь-яких подібних запозичень, які за «мовчазною згодою» автоматично пов'язуються з анахронізмом та тоталітаризмом.

Оскільки емоційно забарвленні судження не сумісні із раціональним аналізом, звертає на себе увагу висловлене Е. Алімовим спостереження, що саме політичний фактор зіграв вирішальну роль в ухваленні рішення про відмову від використання концепції імперативного мандата. Буржуазія, яка домоглася своєї мети за допомогою Великої французької революції, певно дійшла висновку, що імперативний мандат був відмінним засобом акумулювання потреб та інтересів громадян для повалення старого порядку. Однак подальше слідування волі виборців було визнано недоцільним [264, с. 41].

Продовжуючи логіку цієї тези, вважаємо, що заперечення права на відкликання депутата через «оновлюючий» вплив на персональний склад представницького органу є вигідним саме для поточних еліт, які у такий спосіб утворюють додаткову перешкоду їх м'якої заміни (мирної циркуляції у розумінні В. Парето). І проблема навіть не в тому, що уникнути циркуляції згідно теорії еліт в принципі є неможливим, а у тому, що лєвова частка причин існування розколу у суспільстві справедливо належить владі (тобто правлячій еліті). Сама по собі наявність розколу в соціумі вказує на нездатність (некомпетентність чи зацікавленість саме у такому розвитку подій) владних еліт консолідувати суспільство й притаманна цьому стану криза легітимності не тільки не

розв'язується побудовою перешкод легітимному локальному, але постійно діючому способу «випуску соціальної пари», але навпаки загострюється підвищенням «соціального тиску в політичній системі». Пояснюване прагненням акторів до влади у політичному конкурентному середовищі всіляко «затягувати» з її переданням іншим навіть під загрозою громадянського конфлікту розцінюємо як ухилення від відповідальності, яке катастрофічно високо з точки зору збереження цілісності політиї підіймає ціну чергового циркуляційного циклу.

На фоні переважно ціннісно-емоційних заперечень інституту індивідуального імпічменту виборцями діючого депутата звертає на себе увагу аргумент французького державознавця М. Прело, що депутат не може бути носієм волі будь-якого виборчого округу, він є носієм волі всієї нації, підпорядковується лише своїй совісті, а тому не може бути пов'язаний наказами виборців [265, с. 436].

На наш погляд, твердження про причинно-наслідковий зв'язок між обранням депутата в межах конкретного виборчого округу й постулатом про його представництво всього народу, що унеможливорює подальше відкликання (імпічменту) цього депутата виглядає непереконливо: якщо при наданні мандата зафіксоване за результатами виборів рішення електорального корпусу округу асоціюється з волею народу, то чому такий асоціативний зв'язок зникає при вирішенні цими ж виборцями питання про імпічмент такого депутата? Навряд чи єдиною підставою утворення такого уособлення виборцями округу волі народу є оголошена чергова чи позачергова виборча кампанія, адже в такому разі маємо дійти абсурдного висновку, що правосуб'єктність народу в особі відповідного корпусу виборців перебуває у залежності від формальних рішень органів влади.

Інший вагомий аргумент проти універсалізації концепції вільного мандата як способу правової регламентації відносин між депутатом та його виборцями підказує застосована нами для дослідження Аналогія V: для конституювання правовідносин потрібне існування взаємних прав і обов'язків. Відсутність дієвої та оперативної за своїм впливом відповідальності перед виборцями впродовж

всієї каденції не замінюється нормативним закріпленням періодичності зустрічей в окрузі чи загрозами майбутнього непереобрання «та вказує не тільки на відсутність зв'язку між народом та його представником (а це є фундаментальна аксіома легітимності представницької демократії), але й на відчуження виборців від державної влади шляхом підміни «одноразовим» їх використанням для чергової легітимації режиму. Виконання політичних обіцянок – обов'язків без дієвої відповідальності за їх порушення не може бути гарантованим.

За всіма ознаками право на відкликання обраного представника може бути віднесено до інститутів прямої демократії, і, якщо логіка заперечення можливості вирішення референдумом питання оподаткування чи амністій зрозуміла, то надання юридичного захисту збереженню депутатом своєї посади від волі тих, хто його обрав, ні на що інше за своєю сутністю, як на обмеження демократії, не схоже» [256, с.83]. Така оцінка узгоджується із висновком Г. Алмонда та С. Верба про те, що «підтримка належної рівноваги між урядовою владою та урядовою відповідальністю (responsiveness) одна з найбільш важливих і складних завдань демократії. Якщо немає якоїсь форми контролю за урядовими елітами з боку нееліт, то політичну систему навряд чи можна назвати демократичною.» [252, с. 2].

Заперечення можливості відклику виборцями обраного депутата вважаємо за можливе ототожнювати з констатацією факту втрати (принаймні, операційно) влади тими, хто обрав, через її передання у формі відчуження на користь свого представника, а відтак – і набуття всієї влади народу та замість нього - представницьким органом влади. Для більш наочної демонстрації абсурдності ерозії владної правосуб'єктності народу через заперечення індивідуального імпічменту народних обранців в парадигмі декларованої демократичності сучасних розвинених політій знову звернемося до моделі досліджуваних відносин з Аналогії V. Так у відносинах юридичного представництва довіритель не тільки не позбавляється можливості у повному обсязі діяти самостійно, попри наявність представника, й здатен у будь-який момент припинити таке

представництво, але й втрата довірителем правосуб'єктності розглядається як підстава припинення представництва. Відтак, у політичному вимірі заперечення відклику і припущення про відчуження влади народом на користь обраного ним органу (як єдине прийнятна з точки зору логіки обґрунтування цього заперечення його прихильниками) є нівелюванням фундаменту сучасних держав (принаймні, республік) – суверенітету народу, адже передбачає його недієздатність, про що ще на початку минулого століття вказував В. Гессен [266, с.141].

Постулат про невідчужуваність влади народом у межах концепції його суверенітету є загальновизнаним на доктринальному рівні. Наприклад, В. Комарова пише, що «визнання народу як верховного носія державної влади є вираженням народного суверенітету. Це означає, що народ, ні з ким не поділяючи свою владу, здійснює її самостійно й незалежно від будь-яких сил, використовує виключно в своїх інтересах» [267, с.18]. О. Клименко, досліджуючи витоки формальної природи права у філософії сучасників Х. Томазія в контексті гегелівського розуміння суб'єкта як абстрактної особи, відмічає, що суверенітет має бути змістом для самого народу як єдиного джерела, та повністю формальним для будь-якого іншого індивідуального чи колективного зовнішнього суб'єкту. «Ставити суверенітет народу в залежність від мінливого за самим своїм принципом процесу комунікації (тим більше в сучасних умовах відпрацьованих механізмів маніпулювання комунікативними й інформаційними процесами) вже означає піддавати його сумніву» [268, с. 174].

Закріплення в ч.3 ст.21 Загальної декларації прав людини формули про те, що «воля народу має бути основою влади урядів»[269] на найвищому міжнародному рівні інституціоналізує принцип народного суверенітету, який не може обмежуватися лише періодичним проведенням виборів. Переконані, що вибори у розрізі вказаної норми слід сприймати лише одним з проявів такого суверенітету – його мінімальним гарантованим стандартом, але не єдиною формою, яка визначає зміст концепту.

У ієрархічній послідовності владної правосуб'єктності більш прийнятною, на наш погляд, для цілей консолідації розколотого суспільства парламентській

моделі від народу-суверену до представницьких і далі - утворюваних ними виконавчих органів влади (включаючи всіх посадовців цих органів), останні завжди мають вторинний/похідний характер конституювання. Така послідовність зумовлює застосовність логіки причинно-наслідкових зв'язків. Так само, як наслідок не може впливати на свою причину (тим більше – її заперечувати), «маючи єдиною дійсною підставою свого утворення та існування волевиявлення народу, представницькі органи влади безвідносно до свого законодавчого статусу принципово як множина (сукупність обраних депутатів) не можуть заперечувати постійність залежності свого буття від джерела його походження, обмежуючи таку залежність лише електоральними циклами. Оскільки воля (у розглядуваному контексті – легітимність) є атрибутом суб'єкта, остільки ототожнення її існування лише з проявами волевиявлення (є процесом зовнішньої об'єктивізації) несумісне із безперервністю існування народу»[256, с.85].

Підсумовуючи, наполягаємо, що припущення про принципову неможливість запровадження у демократичній державі права виборців відкликати свого обраного ними депутата є ідеологічним спотворенням через помилковість тлумачення теоретичних принципів демократії. «Просування» й підтримання такої інтерпретації у політичній практиці веде до руйнівних для демократії наслідків у вигляді позиціонуванні носіями влади себе як народу, з підміною суверенітету народу своєю авторитарною владою: «Оголосити, що влада належить народові, значить, створити реальну небезпеку заміни народу його представниками, що вважають себе легітимними носіями влади. А оскільки народ мовчить і нічого не вирішує, то ці представники стають носіями необмеженої влади, що приводить до появи автократичних режимів.» [270, с.117].

Запобіжником сценарію маніпуляції демократією є запровадження постійно діючих (оперативних, доступних та прозорих) легальних механізмів для висловлення народом свого «голосу». Наразі інститут індивідуального імпічменту обраного до представницького органу депутата в перебігу його

каденції не тільки забезпечує необхідну відповідність між легальністю (наявним чинним статусом із відповідними владними повноваженнями) та поточною легітимністю, але й, за логікою згаданого вище дослідження Р. Аксельрода, сприяє виникненню та поглибленню коопераційної стратегії між гравцями-виборцями відповідного виборчого округу через додаткову (відносно із звичайної виборчою кампанії) можливість зробити черговий «хід».

2.4 Ефекти функціонування партіями у розколотому суспільстві

Багатопартійність, право вільно формувати та бути (або не бути) членом партії як ознака політичного плюралізму [271, р.6], а також специфічність активно виконуваних партіями функцій у демократіях [272, с.3] набули надійного асоціативного зв'язку з демократичністю як такою. Поряд із цим інформаційний простір довкола майже кожної виборчої кампанії у представницькі органи влади (визначення політичних «переможця» й «аутсайдерів», очікування на відповідні «ротації» в органах влади та управління, прогнозування змін курсу зовнішньої та внутрішньої політики тощо) закріплює «партійне забарвлення» політичної активності в масовій свідомості як норматив.

Маємо констатувати подальший розвиток сформульованої ще у 80-ті роки минулого століття тези про неможливість існування політичних установок і практик, які складають суть демократичного правління, без політичних партій [273]. Партійність¹⁶¹ як умова наявності стабільної демократії відмічається С. Ліпсетом [274], а Р. Даль вважає її одним «з основоположних і найпомітніших інститутів сучасної демократії» [251, с.88].

Ще у 1789р. одним з видатних діячів Великої французької революції Оноре Мірабо була озвучена ідея ототожнення парламенту з картою держави. Як на мапі, що відбиває в зменшеному масштабі всі особливості рельєфу країни, у парламенті повинні бути представлені неоднакові погляди й інтереси різних верств населення відповідно до їх поширення і підтримки в народі [275, р.196].

¹⁶¹Цю дефініцію ми використовуємо не в сенсі позначення належності до конкретної політичної сили, а у якості фіксації феномену існування та важливості значення функціонування партій у політичній системі як монопольного легального агрегатора та артикулятора політичних інтересів і вимог різних сегментів соціуму.

На практиці цю ідею у вигляді виборів до парламенту за пропорційною системою (далі – ПС) почали реалізовувати лише в кінці XIX століття у Бельгії та деяких кантонах Швейцарії.

Водночас у науковій літературі загально визнаною точкою зору довкола сутності ПС є акцентування саме на партійному контексті. Так М. Уоллерстайн визначав суть системи пропорційного представництва у тому, що «партіям необхідно створювати коаліції, здатні керувати, а для цього потрібне вміння домовлятися один з одним, знаходити компроміси, чи, якщо йде мова про склад кабінету міністрів або про політичну програму» [276, с. 5]. Аналогічну позицію щодо атрибутивності партійної участі у пропорційних виборчих системах займають й інші сучасні дослідники [277, с. 222; 278, с. 176].

На перший погляд видається, що зосередження на з'ясуванні «притаманності» партійного аспекту у ПС є зайвим, адже її наявність є очевидною. Однак розглядуваний вище принцип пропорційності А. Лейпхарта, розкритий автором через дві його взаємопов'язані виконувані функції, безпосередньо не вказує на обов'язкову партійну складову. «Утім, опис іншої складової його моделі – великої коаліції - дає підстави для висновку, що його принцип пропорційності іманентно передбачає засобом реалізації саме пропорційну виборчу систему в партійному вимірі. Нами відмічалось, що на застереження критиків запропонованої А. Лейпхартом концепції співсуспільного режиму відносно ризиків переростання незадоволення урядом у незадоволення режимом, які, на відміну від схеми британської демократії більшості «уряд проти опозиції», у консоціональній демократії співпадають, політолог вважав, що невдоволенням виборців скористуються інші політичні партії. І оскільки типова виборча система співсуспільної демократії побудована на пропорційному представництві, то таким новим партіям буде неважко завоювати голос у політичному процесі.[279, р.151, 152].

Треба відмітити, що і в межах інтегративної моделі Д. Горовіц, розглядаючи, зокрема, кейс Північної Африки, також акцентує увагу на потребі в зростанні кількості партій як умові для формування «пулу голосів» та

подальшого домінування центристської коаліції кількох великих партій з кроссегментною належністю прихильників [280].

Зазначені обставини, а також об'єктивно важлива роль запровадження багатопартійності у демонтажі монополії комуністичних партій в державах колишнього Варшавського договору, призвели до «нормативності» у політологічній літературі такого підходу, за якого ефективність функціонування парламентаризму для демократичного розвитку високодиференційованих суспільств вимагає розвинутої та сильної партіоми, що й зумовлює потребу у її всілякій підтримці та розвитку.

На наш погляд, цей підхід перетворив функціонування партіоми з одного з технологічних інструментів, адекватних до застосування за певних історико-політичних умов, в універсальну самоціль, цінність якої перебуває поза критичним аналізом. Спробуємо здійснити такий аналіз в телеологічному векторі консолідації розколотого суспільства, пам'ятаючи, при цьому, що і Д. Горовіц, і А. Лейпхарт одногolosно відмічають тяжіння структурування партійної системи в такому суспільстві за лініями розмежувань.

Відмічена нами у пункті 1.2. цього дослідження трійця «першоелементів» колективної ідентичності становить за часом формування культурний код премодерну, який зберігається в масовій свідомості та, щонайменше, здійснює відчутний вплив на широку «номенклатуру» ціннісних установок людини та відповідні соціальні патерни. Водночас означені ідентифікаційні ознаки групової належності співвідносяться із поширеним у літературі виокремленням примордільних ознак концепту «нація», який при цьому є феноменом модерну.

Наведемо історичні приклади розгортання конфліктогенної політичної мотивації через примордiальну концептуалізацію нації. Так, розглядаючи ідеологію німецького націонал-соціалізму, вітчизняний дослідник С. Дмитрашко підкреслює вагомість расового імперативу та ірраціональних асоціацій масової підсвідомості німців у становленні «нової реальності» [281]. Апеляції до расового аспекту можна побачити й в працях ідеолога сіонізму В. Жаботинського [282], хоча в своєму дослідженні, присвяченому націоналізму

та єврейству, німецькомовний письменник єврейського походження Л. Фейхтвангер категорично заперечував зв'язок єврейського націоналізму й расової теорії, однак відзначав месіанський духовний характер такого націоналізму [283], що дозволяє його розглядати у вимірі елементу (4) Категорії II.

Іншими прикладами формування політико-конфліктного відокремлення сегментів у межах однієї держави з використанням аскриптивних маркерів є ідеології каталонського та баскського націоналізмів у Іспанії: засновник каталонського націоналізму Прат де ла Ріба визначав каталонську націю через мову [284, р.82]; тоді як Сабіно Арана – ідеолог баскського націоналізму – підставою його формулювання первісно обрав не мову, а расу, визначаючи її не як «набір певних фізичних рис, а як релігійно-моральну спільність» [285, с.53]. В іспанському контексті «протистояння» єдиної політії та регіональних етнічних груп з історичними претензіями на самостійне політичне буття етнічний націоналізм можна розглядати як реакцію на націоналізм політичний, що опосередковує колективну стратегію збереження групової ідентичності в умовах загрози її втрати. Слідуючи хронологічній послідовності (ієрархії) набуття груповою ідентичністю політичної суб'єктності у ланцюгу «рід - плем'я – етнос – нація», накладеній на парадигмальну еволюцію (традиція (Премодерн) – Модерн – Постмодерн)), у більш широкому узагальненні вказане «протистояння» метафорично опосередковує діалектичну взаємодію традиції та сучасності, що включає в себе як інтенцію до взаємного заперечення (деконструкції), так і намагання використати/підкорити одна одну.

Для відшукування партійного аспекту цієї діалектичної взаємодії приведемо визначені Г. Солдатовою особливості етнічної ідентичності: 1) «родом з минулого», навіть якщо в значній мірі формується елітами й мало зважає на «природні» чинники; 2) міфологічна й квазіраціональна, що дозволяє їй мобілізувати нових прихильників; 3) залежна змінна – відданість етнічним ідеалам здатна зростати або спадати в залежності від зовнішніх обставин; 4) має «подвійне дно», так як етнічна культура, що лежить в її основі, розділяється на

культуру для «зовнішнього» та «внутрішнього» користування; 5) вона пов'язує й солідаризує на основі групового членства; 6) є функцією відносин з іншими етнічними групами, які складаються за принципом опозиції; 7) це категорія «емоційно-нормативна», оскільки гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільністю й моральні зобов'язання по відношенню до неї, що формуються в процесі соціалізації індивіда [286, с.191-192].

На нашу думку, наведені атрибути етнічної ідентичності можна розглядати як кореляти – еквіваленти функцій політичних партій, адже: формування партійної ідеології як способу побудови «бажаної реальності», інструкції по її «впровадженню» та критеріїв ставлення до подій та інших політичних акторів можна порівняти із значенням міфу для етносу; мінливість популярності та засоби її підтримання на належному рівні для партії та мобілізація електорату схожі на падіння й піднесення етнічної свідомості; опікування питаннями інтеграції своїх членів, агрегації та артикуляції їх спільних політичних інтересів, ставлення до інших політичних акторів як конкурентів, супротивників чи союзників так само, як і для етнічної самосвідомості притаманні опозиції «ми – вони», «свої – чужі» чи «інші свої».

Така спорідненість функціоналу етнічної самосвідомості із сферою діяльності партій як суб'єктів об'єктивно не може залишитися поза увагою останніх з точки зору потенціалу використання у якості інструменту для посилення власного політичного позиціонування. З іншого боку, етнічні архетипи як колективна підсвідомість, що програмує поведінкові та етичні моделі як для побутового, так і для соціального рівня взаємодій, не могли не знайти відповідної власної проекції у політичному вимірі. Відтак можемо стверджувати, що тією мірою, якою концепт модерну «політична нація» етимологічно пов'язаний із традиційним етносом (розглядається як наступний рівень його політичного розвитку), партія як форма групової ідентичності і

складовий елемент політичної системи нації перебуває у взаємозв'язку із етнічною належністю її членів та прихильників [287, с.157].

Користуючись системною методологією для оцінки політичного виміру архетипів, можна провести у світлі картезіанської раціональності аналогію, за якою модерновий конструкт політичної нації порівняти із свідомістю особи, а етнічну самосвідомість поставити на позицію підсвідомості, що, відповідно, корелює із «Я» і «Воно» за фрейдівською моделлю суб'єктивності. Своєю чергою, з «Над-Я/Супер-Его» як морально-етичною силою в структурі особистості в політичній системі можуть асоціюватися ідея верховенства права та зумовлені ним нормативні регулятори (Аналогія VI).

Вочевидь, через «вікові переваги» ще додержавного існування етнічна самосвідомість має й більш укорінену інституційність у порівнянні з феноменом партій, а отже - і більшу інертність та соціальну «масивність». Ізоморфізм закону інерції, відомий з механічних систем, дає підстави стверджувати, що і в соціальних взаємодіях активізація етнічної самосвідомості певного сегменту розколотого суспільства як більш «важкий» аспект його ідентичності «підкорить» етнічно нейтральну політичну (цивільну) ідентичність такої групи в сфері її мотивації та логіки стосунків з іншими сегментами цього суспільства.

Висока вірогідність такого «підкорення» етнічною підсвідомістю політичної сфери відповідного сегменту суспільства підтверджується оцінками Д. Горовіца: «етнічність втілює в собі елемент потужної емоційної напруженості, яка може бути реактивована, якщо групами усвідомлюється загроза власним інтересам, що призводить до етніфікації, етнічної інтолерантності, конкуренції та в кінцевому підсумку – насильницького етнічного конфлікту» [288, р.9].

У запропонованій Аналогії VI свідомість є сферою політики, а тому дії «підсвідомих» акторів в цій царині безпосередньо орієнтовані на владу (її утриманням чи отриманням). Доповнюючи мотиваційну складову описаної нами моделі соціального розколу, відмітимо, що прагнення певної етнічної групи «захопити» змістовне наповнення концепту «політичної нації» в окремій державі

тією мірою, якою цей концепт можна буде ототожнити виключно із цим етносом, виглядає абсолютно індивідуально раціональним. Дійсно, таке прагнення повною мірою відповідає «рентоорієнтовній» стратегії максимізації політичної вигоди: «захоплення» політичної сфери дозволяє здійснити перерозподіл обмежених ресурсів всього соціуму на користь лише своєї етнічної групи під гаслами «державного інтересу». Прикладом такої безпосередньої максимізації зиску може бути згадувана К. Оффе широка підтримка в Латвії підходу з обмеження національних меншин у праві на участь в приватизації [289, с. 16] або відмічена на рівні ООН проблема втрати корінними народами Канади прав на землю та власність [290, с.7].

Виникає питання: хто може виступити в ролі акторів, які здатні ефективно в мирне співіснування та конструктивну чи хоча б нейтральну взаємодію різних етнічних груп гетерогенного суспільства впустити реальність конфліктних архетипів колективного підсвідомого? Хоча з історичної точки зору суб'єктність етносу є достатньою, ми вважаємо, що його інертність через розмірність є надмірною для оперативних активних дій упродовж відносно невеликих проміжків часу («перед» точкою біфуркації, яка додає конфліктної складової у соціальний поділ) – тією самою мірою, як відносно історичних епох правильно визначати народ творцем власної долі, але у разі «наближення» й зменшення масштабів охоплення можна чітко відмічати ключові дії конкретних історичних постатей та груп.

На роль агентів дій, або, у розглядуваному контексті, за висловленням Р. Брубейкера, «практикуючих фахівців» - «ділків на ниві етнополітики, які....можуть жити не тільки «заради» етнічності, але й «з» етнічності» шляхом виклику до життя, виправдання, мобілізації, запалення й надання енергії відповідним групам» [145, с.27-28], якнайбільше підходять саме політичні партії. Інструменталістський підхід до використання «етнічності» у власних політичних цілях партіями, сформованими під впливом аскриптивних ліній суспільного розколу, у власних політичних цілях пояснюємо тим, що члени відповідної партії, окрім етнічної солідарності, мають організаційну єдність, яка надає

оперативності діям і масштабу відповідним акціям через потенційну кількість мобілізованих «виконавців». Швидкість і комплексність акцій і реакцій у такому випадку переважатимуть ефект індивідуальних побутових взаємодій між представниками конкуруючих етносів. Це по-перше.

По-друге, легальний статус у контексті загальноновизнаних політичних прав громадян на об'єднання в партії та напрацьовані практики їх реалізації, на відміну від менш поширеної законодавчої фіксації статусів етнічних об'єднань взагалі та окремої конкретної спільноти зокрема. Такий статус надає можливість мати й накопичувати матеріальні ресурси та без надмірних (у порівнянні з забезпеченням фінансових потоків організованої злочинності та терористичних угруповань з точки зору уникнення контрольних функцій державних органів) транзакційних втрат здійснювати фінансування власної діяльності.

По-третє, присутність у публічному дискурсі та інформаційному просторі, що сприяє напрацюванню й поширенню ідеології, яка у сукупності із асоціюванням з конкретною етнічною групою є вагомим чинником соціалізації шляхом сприйняття патернів, що підкорюються обраним інтегруючим міфам, а відтак – забезпечує ефективність мобілізації прихильників.

По-четверте, політичні цілі, пов'язані, насамперед з владою, адже інші види легальних об'єднань громадян інтегруються довкола інших інтересів (професійних, спортивних, творчих тощо), чий зв'язок із політикою є опосередкованим, оскільки забезпечення й просування таких інтересів є об'єктом впливу з боку влади, тоді як для партій сама влада є об'єктом і метою діяльності. Досягнення влади, як зазначалося вище, надає значної переваги в доступі до всіх видів значущих ресурсів для покращення/закріплення бажаного статусу етнічної групи, тоді як накопичення професійного досвіду на шляху до влади та під час перебування у владі розширює «горизонти можливого» щодо арсеналу ефективних практик.

По-п'яте, ієрархічну структуру та дисципліну, які можуть бути механізмом підготовки та джерелом кадрів для ймовірного «перехоплення» функцій управління в державі (або на окремій території, якщо мова йде про сецесійні

сценарії). Цей аспект дає підстави навіть для оперативного формування воєнізованих підрозділів – яскравими прикладами створення пов'язаного з цивільним політичним об'єднання озброєних мілітарних структур є «загони охорони» НСДАП, відомі як СС; так звані воєнізовані крила партії ХАМАС; ІРА в Північній Ірландії, що асоційована з партією Шин-Фейн тощо.

Звертаючись до дотичної до нашого дослідження проблематики співвідношення свободи й порядку для належної оцінки принципу партійності, наведемо точку зору С. Бусова: ««Маятник історії» гойдається то у бік хаосу, то у бік порядку (в термінах синергетики — це критичність, що самоорганізовується, тобто балансування між крайнощами ієрархізації та деієрархізації системи — екстремальними станами системи). Сучасний стан справ у суспільстві вказує на істотний прогрес як свободи, так і засобів її придушення. При цьому можливі варіанти, з одного боку, небезпечної ескалації свободи (анархізм та волюнтаризм як його світоглядний аналог), а з іншого — небезпечної ескалації порядку (тоталітаризм і фаталізм як його світоглядний аналог), які в крайнощах можуть збігатися (хоч би за своїми наслідками), що в умовах глобалізації ставить під загрозу існування всього людства. Отже, належить шукати міру відносності як свободи, так і порядку в їх єдності. Абсолютизація цих соціальних крайнощів небезпечна.» [290, с. 35]

Застосування висловленої С. Бусовим тези до висновків Г. Міхальнової щодо сутності партій у авторитарних і тоталітарних режимах як «квінтесенції держави» [291, с. 118], здійсненні за результатами аналізу інституту партій з посиланням на результати досліджень низки західних політологів Х. Арендта, С. Фредеріха, В. Меркель, Х. Лінц, А. Степана та Е. Нолта [292], та екстраполяція (універсалізація) логіки цих досліджень дозволяє дійти наступного висновку: принцип партійності нейтральний сам по собі, але його запровадження зумовлює відтворення та посилення існуючої тенденції у градієнтах влади тією мірою, якою у тоталітарному суспільстві він обумовлює суперетатизацію, у розколотих суспільствах – генерує подальшу хаотизацію.

Висновки до 2 розділу

У розділі представлені основні концепції політико-інституційної консолідації розколотого суспільства; розкрито змістовні характеристики рекомендацій консоціональної та інтегративної моделей розподіленого правління; визначено вимоги до консенсусно-орієнтованої виборчої системи представницьких органів влади; виявлено особливості функціонування партій в розколотому суспільстві.

Визначено демократичність у якості критерію допустимих засобів вирішення проблеми консолідації розколотого суспільства. Запропоновано кваліфікуючою ознакою демократичності вважати наявність сукупності умов, що впливають із концепту «агонізм» Ш. Муффа: взаємне визнання сторонами-ідентичностями своєї еквівалентності; відмова від мети знищення «конституюючого зовнішнього»; збереження спільного простору буття-взаємодії.

Оцінено інтенцію «підміни» недемократичних засобів (примусова асиміляція, вигнання, етноцид), які уособлюють силову перемогу певної сторони у суспільному протистоянні моделлю контролю Я. Лустика та доведено її неефективність.

Визначено основні течії в політологічній літературі концепцій розв'язання конфліктів у розколотому суспільстві та такі принципи постконфліктного інституційного регулювання демократичної спрямованості, як: правозахисна сецесія (Л. Бакхайт, А. Б'юкенен, А. Доунс, Ч. Кауфман), поділ влади (Ф. Рьодер) або множинна більшість (multiple-majorities) та розподілене правління (А. Лейпхарт, Д. Горовіц).

Розкрито сутність кожного з таких підходів та запропоновані наступні критерії оцінки (КОП) імплементації їх рекомендацій у конкретній гетерогенній системі «соціум-політія»: суверенність (1); економічність (2); комплексний взаємозв'язок трьох аспектів – оперативність (3а), ефективність (3б) і стійкість (3в). Оцінка вказаних вище концепцій та їх результативності розв'язання конфліктів на кейсах колишньої Югославії у світлі вимог КОП дозволила

сконцентрувати увагу подальшої наукової розвідки на рекомендаціях та теоретичних засадах напрямку «розподіленого правління», які значною мірою співвідносяться із побудованими А. Ліджфартом у порядку логічного протиставлення альтернативних до мажоритарної демократії дев'ятьох ключових характеристиках, спрямованих на здійснення управління у розколотому суспільстві «якомога більшою кількістю людей».

Проведено порівняльний аналіз конкуруючих у межах концепції power sharing інтегративної моделі Д. Горовіца та консоціоналізму А. Лейпхарта за систематизованими С. Вольфом трьома ключовими проблемними вимірами (територіальний устрій, композиція влади та співвідношення індивідуальних і групових прав), який показав:

- ризики й неприйнятність запровадження етнічної адміністративно-територіальної автономії;
- перевагу парламентського режиму над президентським;
- необхідність конституювання інституту президенства як специфічної охоронювальної гілки влади, спрямованої виключно на захист і збереження статус-кво втіленої в конституції угоди про правила спільного проживання в одній державі всіх сегментів гетерогенного соціуму;
- потребу в легальному закріпленні на конституційному рівні не тільки композиції влади, але й специфічних прав колективних ідентичностей як складових суспільної угоди шляхом імплементації положень, визначених Декларацією про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин;
- несумісність одночасної імплементації взаємовиключних засад безсторонності (нейтральності) і етнічних квот для судової влади у питаннях, відмічених етнічним чинником (дискримінаційні практики, міжнаціональна чи міжетнічна ворожнеча тощо) у контексті ефекту «юридизації», пояснюваного атитюдною теорією суддівської поведінки.

Зазначена необхідність здатності виборчої системи забезпечувати легітимність влади задля консолідації розколотого суспільства й стабілізації

політії. Запропоновано цільове визначення виборчої системи як інституційного механізму комплектації представницьких органів, що включає в себе не лише юридичну, а весь комплекс усталених практик політичних акторів та інших учасників виборчого процесу (Д. Фаррел).

Здійснено з'ясування природи опосередкованого виборчою системою процесу збирання-делегування часток народного суверенітету, носієм якого є кожен громадянин окремо, через порівняння з інститутом представництва у юриспруденції (Аналогія V).

Показано, що в цій аналогії виборча система є механізмом виявлення представника, а вибори, відповідно, являють собою «політичну угоду» між довірителем-електоратом та представником-депутатом. «Первинна» легітимність кожного депутата та парламенту в цілому перебуває у залежності від легітимності таких угод (якщо мова йде про виборчі округи та мажоритарну виборчу систему), або такої угоди (для пропорційної виборчої системи із єдиним загальнодержавним округом).

Доведено, що визначення прийнятності фактичного рівня легітимності вимагає: 1) «перенесення» функції довірителя частини народної влади з індивідуального її утримувача-виборця на їх сукупність, що визначається межами відповідного виборчого округу; 2) агрегування та артикуляцію таким колективним суб'єктом єдиної волі, яка охоплює позицію кожного з виборців. Цій єдиній волі колективного суб'єкта-довірителя й має відповідати підсумок виборів.

Запропоновано залучення концепту колективного суб'єкту для подолання дихотомії «переможці-переможені» стосовно ставлення кожного виборця до результатів голосування, а саме: потреба визначати колективну волю певної кількості електорату не як механічну суму кожної індивідуальної волі (очікувано, протилежних у розколотому суспільстві) виборця відносно свого персонального фаворита, а як результат узгодження/консенсусу таких індивідуальних воль.

Сформульовано умови легітимності будь-якого рішення для сприйняття спільнотою, від імені якого воно ухвалюється: інклюзивність (як противага конфліктної стратегії «інтенсивної ексклюзії»), що передбачає участь усіх членів колективу (враховуючи загальновизнані вимоги щодо правосуб'єктності за віком та станом психічного здоров'я) у виробленні рішення; універсальну репрезентативність – об'єктивне охоплення й включення у підсумковий результат всіх індивідуальних точок зору – персональних воľ виборців.

Обґрунтовано виокремлення активного та пасивного (як корелятив суб'єктивного виборчого права), а також концептуалізацію змішаного (активно-пасивний) аспекту інклюзивності. Визначено, що змішаний аспект інклюзивності спрямований на конкурентність виборів – існування широкої (необхідної і достатньої) альтернативи для волевиявлення громадян, яке має бути врахованим при з'ясуванні колективної волі територіальної спільноти, покликаний попереджувати «вихід» через запобігання «атрофії голосу» у моделі А. Хіршмана. Відмічено нетотожність концепту змішаного аспекту інклюзивності та принципу пропорційності в моделі розподіленого правління А. Лейпхарта, що полягає в розумінні запропонованого концепту не як кінцевої мети комплектації складу органів влади (представленість в ньому всіх сегментів), а саме як процедурної умови з'ясування узгодженого колективного волевиявлення спільноти виборців як єдиного суб'єкту (без сегментних розподілів).

Універсальна репрезентативність відповідає за субстантивну перевагу «голосу» над «виходом» та являє собою механізм конвертації індивідуальних воľ у єдиний консенсус, консолідуюча сила якого полягає в усвідомленні причетності кожного саме до результату, а не лише до участі.

Показано, що присутність індивідуальної точки зору у консенсусному рішенні у світлі виведеної із концепції агонізму Ш. Муффа заборони знищення «конституюючого зовнішнього» передбачає відмову від негативної (виключної) методики пошуку підсумку, коли протилежні позиції взаємознищуються – кожне своє «за» є одночасно «проти» позиції опонента. Відмічена А. Лейпхартом,

Д. Горовіцем та М. Дюверже вірогідність голосування кожного із сегментів за своїх представників та, водночас, за логікою дихотомічного програмного коду виборчої системи, проти представників інших сегментів у розколотому суспільстві емпірично підтверджується кейсом Боснії і Герцеговини.

Обґрунтовано, що стимулювання виборчою системою формування кроссегментної електоральної підтримки, а отже, і широкої первинної легітимності представницьких органів влади, вимагає відмови від бінарної логіки протиставлення «істинність – хибність», яка символічно відтворює еквівалентні за своєю несумісністю пари конфліктного протистояння «свій – чужий» для етноцентруму або «ворог – друг» у розумінні політичного за К. Шміттом, та запровадження плюралістичної логіки визнання на умовах взаємності чужих інтересів як гарантії забезпечення власних.

Забезпечення неконфліктної взаємності має бути експліцитною іманентною властивістю виборчого механізму (принципом його програмування), а інституційні вимоги виборчої системи враховувати висловлену позицію кожного виборця шляхом її включення до підсумкового рішення щодо обраного представника можна розглядати у якості способу підвищення й усвідомлення відповідальності кожного громадянина за наслідки власних рішень у політичному просторі.

Сформульовано умови плюралістичної виборчої системи:

- кількість наявних у кожного виборця можливостей висловлювання визначається кількістю кандидатів у бюлетені;
- усі висловлювання-оцінки прийнятності мають опосередковуватися однорідними показниками, прийнятними до математичної калькуляції;
- кожне висловлювання-оцінка повинно мати різну «вагу» як у відносному за ступенем індивідуальної прийнятності відповідного кандидату в межах одного бюлетеня, так і в абсолютному значенні задля порівняння й поєднання з результатами висловлювань у інших бюлетенях (можливість висловлювання більшої підтримки «своїх» та меншої підтримки «інших» власне як суть вибору).

Доведено, що саме сфера всіх менших підтримок інших кандидатів (ніж індивідуальний фаворит), яка відсутня у дихотомічній виборчій системі «за»-«проти», формує простір утворення консенсусу та постає джерелом первинної кроссегментної легітимності кожного обранця до представницького органу влади. Поява такого простору консенсусу пояснюється ідеєю синтезу/подолання протилежностей Гегеля в інтерпретації Д. Жовтуна: з'єднання принципу протиріччя й принципу віддзеркалення та включення віддзеркалення в структуру суперечливого процесу як його внутрішньо необхідного моменту.

Проведено порівняння пропорційності складу представницького органу з моносегментною легітимністю кожної окремої групи з наданням полісегментної легітимності обранцю за принципом множинної залежності, яка дозволяє констатувати імпліцитну пропорційність врахування інтересів сегментів – «донорів» персональної легітимності при прийнятті політичних рішень за участю такого обранця.

Розглянуто проблематику актуальної або поточної легітимності як обранців персонально, так і всього сформованого представницького органу влади, що невинновато перебуває на периферії уваги при дослідженнях дизайну електоральних систем через хибні «презумпції» єдиного розуміння виборцями-прихильниками та обраного за допомогою їх голосів кандидата чи партії змісту та практичного значення сформульованих останніми передвиборчих обіцянок (програмних засад)(1); повної тотожності передвиборчих обіцянок та дійсних намірів вже обраних депутатів (2); незмінності оголошеного кандидатами політичного курсу/поглядів через їх ревізію у світлі отриманої інформації, нових обставин, політичної кон'юнктури чи з інших підстав упродовж усієї каденції (3); незмінності політичних уподобань самих виборців упродовж усієї каденції легіслатури, втілювати які взявся обранець чи відповідна політична сила, під впливом тих чи інших обставин (4).

Відмічено, що у світлі Аналогії V перші дві «презумпції» безпідставно виключають вірогідність помилки довірителя в угоді або омани представника,

що в політологічних еквівалентах повною мірою співвідноситься з маніпулятивними ефектами політтехнологій, присутніх у будь-якій виборчій кампанії. «Презумпція» (3) не тільки виключає персональну суб'єктність депутатів, але обмежує об'єктивну гнучкість/адаптивні здібності, потреба в яких у досягненні визначеної (і навіть підтримуваної як виборцями, так і обраними депутатами) спільної мети диктується змінюваними зовнішніми обставинами, ресурсними обмеженнями тощо. «Презумпція» (4), окрім вад, відмічених для попередньої, фактично обмежує безперервність суверенітету народу в особі відповідного корпусу виборців упродовж каденції легіслатури процедурно-дозволеними «хронологічними вікнами» виборчих кампаній та значною мірою нівелює переваги «голосу» над «виходом» або іншими позасистемними заходами політичного тиску невдоволених сегментів суспільства на владу на доволі значний проміжок часу (каденцію), цілком достатній для ескалації громадянського конфлікту.

Проаналізовано та оцінено як недостатній інструмент належної підтримки поточної легітимності та забезпечення переваги «голосу» над «виходом» механізм дострокових виборів, належним усуненням вад якого обґрунтована необхідність запровадження інституту індивідуального імпічменту.

Показано, що поширена в науковій літературі, і навіть подекуди законодавчо закріплена заборона такого індивідуального імпічменту через заперечення демократичності імперативного мандату виглядає як емоційно забарвлена позиція відмежуватися від будь-яких асоціацій з соціалістичними режимами та є способом інкапсуляції неефективної влади поточних еліт, який через створення перешкод «випуску соціальної пари» катастрофічно високо з точки зору збереження цілісності політії, підіймає ціну чергового циркуляційного циклу еліт підвищенням «соціального тиску в політичній системі».

Розглянуто очікувану співсуспільною та інтегративною моделями та дійсну роль партіями у розколотому суспільстві та проведений аналіз «точок перетинання» партій і етнічних спільнот, який показав: спорідненість

функціоналу етнічної самосвідомості із сферою діяльності партій як суб'єктів, що розглядається останніми з точки зору потенціалу використання у якості інструменту для посилення власного політичного позиціонування та етнічні архетипи як колективну підсвідомість, що програмує поведінкові та етичні моделі як для побутового, так і для соціального рівня взаємодій, які мають власну проекцію у політичному вимірі.

Досліджено взаємодію етнічності та партіями за допомогою порівняння модернового конструкту політичної нації із свідомістю особи, а етнічної самосвідомості – з підсвідомістю, що, відповідно, корелює із «Я» і «Воно» за фрейдівською моделлю суб'єктивності. З «Над-Я/Супер-Его» як морально-етичною силою в структурі особистості в політичній системі можуть асоціюватися ідеї верховенства права та зумовлені ним нормативні регулятори (Аналогія VI). Показано, що «вікові переваги» ще додержавного існування етнічної самосвідомості так само як і «Воно» в структурі особистості зумовлює і більш вкорінену інституційність у порівнянні з феноменом партій (аспект національної політичної діяльності – належить до елемента «Я»), а отже - і більшу інертність та соціальну «масивність». Ізоморфізм закону інерції дає підстави стверджувати, що і в соціальних взаємодіях активізація етнічної самосвідомості певного сегменту розколотої суспільства як більш «важкий» аспект його ідентичності «підкорить» етнічно нейтральну політичну (цивільну) ідентичність такої групи в сфері її мотивації та логіки стосунків з іншими сегментами цього суспільства.

Доведено, що на роль акторів, які здатні ефективно в мирне співіснування та конструктивну чи хоча б нейтральну взаємодію різних етнічних груп гетерогенного суспільства впустити реальність конфліктних архетипів, як найбільше підходять саме партії. Достатність, з історичної точки зору, суб'єктності етносу нівелюється його інертністю через надмірну розмірність для оперативних активних дій упродовж відносно невеликих проміжків часу («перед» точкою біфуркації, яка додає конфліктної складової у соціальний

поділ), тоді як члени відповідної партії, окрім етнічної солідарності, мають наступні характеристики:

- 1) організаційну єдність, яка надає оперативності діям і масштабу відповідним акціям через потенційну кількість мобілізованих «виконавців»;
- 2) легальний статус, який надає можливість мати і накопичувати матеріальні ресурси та без надмірних транзакційних втрат здійснювати фінансування власної діяльності.
- 3) присутність у публічному дискурсі та інформаційному просторі, що сприяє напрацюванню й поширенню ідеології, а також забезпечує ефективність мобілізації прихильників.
- 4) політичні цілі, пов'язані, насамперед з владою, досягнення (утримання) якої надає значної переваги в доступі до всіх видів значущих ресурсів для покращення/закріплення бажаного статусу етнічної групи, тоді як накопичення професійного досвіду на шляху до влади та під час перебування у владі розширює «горизонти можливого» щодо арсеналу ефективних практик.
- 5) ієрархічну структуру та дисципліну, які можуть бути механізмом підготовки та джерелом кадрів для ймовірного «перехоплення» функцій управління в державі (або на окремій території, якщо мова йде про сецесійні сценарії), у тому числі шляхом оперативного формування воєнізованих підрозділів.

Визначено, що принцип партійності нейтральний сам по собі, але його запровадження зумовлює відтворення та посилення існуючої тенденції у градієнтах влади – тією мірою, якою у тоталітарному суспільстві він обумовлює суперетатизацію, у розколотих суспільствах – генерує подальшу хаотизацію.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [65;140; 196; 231; 239; 241; 255; 256; 279; 287].

РОЗДІЛ 3.

КОНСОЛІДАЦІЯ РОЗКОЛОТОГО СУСПІЛЬСТВА. УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

3.1 Генеза неоднорідності сучасної України

Як відомо, незалежна держава Україна в межах її міжнародно визнаних кордонів була утворена внаслідок розпаду СРСР. Ключовими подіями на шляху до набуття власної суверенності та міжнародної суб'єктності є:

- 1) прийняття Верховною Радою УРСР 16.07.1990р. Декларації про державний суверенітет України, відповідно до розділу I якої Українська РСР визначена суверенною національною державою в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Водночас в розділі II Декларації народ України, що складається з громадян УРСР усіх національностей, визнаний єдиним джерелом державної влади [293];
- 2) прийняття Верховною Радою УРСР 24.08.1991р. постанови «Про проголошення незалежності України», що передбачала подальше проведення республіканського референдуму на підтвердження акту проголошення незалежності. Своєю чергою, сам Акт опосередковував за своїм змістом реалізацію передбаченого Статутом ООН права на самовизначення та здійснення Декларації про державний суверенітет України [294];
- 3) проведення 01.12.1991р. Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності, за результатами якого 28804071 з 31891742 громадян, які брали участь у голосуванні (або 90,32%), висловили підтримку Акту [295];
- 4) укладання 08.12.1991р. Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, що фіксувала державами-підписантами Союзного Договору 1922р. припинення Союзу РСР як суб'єкту міжнародного права й геополітичної реальності та утворення СНД [296], яка була ратифікована Україною постановою Верховної Ради від 10.12.1991р. (із застереженнями) [297].

Аналіз наведених документів та подій у їх послідовності та взаємозв'язку, а також положення Закону України «Про правонаступництво України» [298],

участь УРСР у заснуванні ООН у 1945р., Статут якої ратифіковано Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22.08.1945р. [299] та наявність власного представництва в цій організації на рівні де-юре незалежної держави з моменту утворення ООН та до моменту припинення існування СРСР [300] та продовження участі в ООН після цього саме у якості держави-засновника, згідно відомостей Єдиного державного реєстру міжнародних організацій, членом яких є Україна [301, п.68], вказують на те, що сучасна Україна як правонаступник є набувачем території, населення та продовжувачем держави саме Української РСР¹⁶². Останню було проголошено на III Всеукраїнському з'їзді Рад 6-10 березня 1919р. у Харкові [302, с.145-146], а її дієздатний, з точки зору фактичного контролю над більшістю території, уряд 29-30.12.1922р. виступив співзасновником СРСР [303].

Примітно, що офіційна радянська історіографія відлік міжнародного континуїтету України пов'язує із грудневим Першим всеукраїнським з'їздом Рад 1917р. Зокрема, академік АН СРСР та видатний вітчизняний правник В. Корецький наголошував: «Міжнародно-правова суб'єктність Української РСР, тобто її право вступати у взаємні стосунки з іншими державами, укладати з ними угоди тощо, виникла разом зі створенням Української Радянської держави внаслідок Великої жовтневої соціалістичної революції. 12 (25) грудня 1917р. I Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Україну республікою Рад» [304, с. 333–336].

Варто відмітити, що співставлення території, контрольованої Українською СРР на момент заснування СРСР у 1922 році, та території України станом на 01.12.1991р. вказує на те, що найбільше в сучасній історії розширення територіальних меж нашої держави з відповідним збільшенням кількості народу за рахунок населення приєднаних/переданих територій відбулося саме у радянській період.

Так, 1 листопада 1939 року на V Позачерговій сесії Верховної Ради СРСР прийнято Закон СРСР «Про включення Західної України до складу Союзу РСР із возз'єднанням її з Українською РСР»[305, с.21] та 15 листопада цього ж

¹⁶² До 1937р. мала назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

року третя Позачергова сесія Верховної Ради УРСР постановила: «Прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки та возз'єднати тим самим великий український народ у єдиній українській державі»[306]. З урахуванням приєднаних до УРСР територій, які перебували до цього під контролем й у складі Польщі за підсумками радянсько-польської війни на підставі Ризького договору від 18.03.1921р.[307] та відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 04.12.1939р. були сформовані Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська та Тернопільська області УРСР [305, с.52-53].

За результатами військової операції 28 червня – 3 липня 1940р. та відповідно до низки ультимативних нот СРСР, визнаних румунським урядом [308, с.348-370], окуповані Румунією з січня 1918р. території колишньої Російської Імперії – Бессарабія і Північна частина Буковини – були повернуті до СРСР. У відповідності до Закону СРСР від 02.08.1940р. Північна частина Буковини, Аккерманський та Ізмаїльські уїзди Бессарабії включені до складу УРСР [305, с.22-23].

Закарпаття після виникнення у 1867р. двоєдиної Австро-Угорщини формально відійшло угорській короні. Однак після розпаду монархії у 1918р. та появи кількох нових незалежних держав, територія, яка була частково зайнята чехословацькими військами, у відповідності до положень ст.53 Сен-Женмерського договору 10.09.1919р. потрапила під владу Праги на умовах автономії [309]. Таке вирішення питання приналежності території, відносно якої учасники Всенародних зборів угорських русинів-українців¹⁶³, що відбулися 21.01.1919р. у Хусті, висловилися про приєднання до «Соборної України» [312], було зумовлене, на наш погляд, наступними міркуваннями та обставинами:

- врахуванням комісією з кордонів Чехословаччини Високої Ради Паризької мирної конференції аргументів спеціального меморандуму чехословацької

¹⁶³Через окупацію чехами Пряшівщини, Ужанського комітату й північної Земплінщини, а румунами – Тячіва, Сигіта, Рахіва й Кваси [310 с. 221] до Хуста змогли дійхати делегати лише з 175-ти (з понад 400) населених пунктів Березького, Марамороського, Угочанського й Ужанського комітатів. Таким чином, ці збори не були дійсно всенародними, оскільки делегати представляли лише частину населення Закарпаття – переважно східні й центральні райони [311, с.43-44].

делегатії щодо угорських русинів, у якому включення їх території (Закарпаття) до Чехословаччини на засадах автономії обґрунтовувалося тим, що її неможливо приєднати ані до Росії, ані до України через складну політичну ситуацію в цих країнах. Відмічалось і особливе геополітичне становище держави¹⁶⁴ в Центральній Європі, з території якої, у разі приєднання Закарпаття, можна «здійснювати безпосередній вплив на Австрію, Угорщину, Італію та Польщу, а тим самим – на Росію й Україну» та підкреслювалося значення Чехословаччини в блокуванні більшовицької загрози зі Сходу. У меморандумі наголошувалося, що рішення «залишити карпаторусинів під угорською домінацією... суперечило б усім принципам справедливості і демократії, за що ведено теперішню війну» [313, с.58];

- істотним впливом на позицію США як члена Паризької ради ставлення закарпатської заробітчанської еміграції,¹⁶⁵ у якій після більшовицького перевороту в Петрограді в жовтні 1917р., що поклав край сподіванням приєднання краю до Росії, активізувалися зв'язки з представниками чеського й словацького визвольного руху. Підкарпатські русини були прийняті до створеної в жовтні 1918р. в Філадельфії Демократичної унії Середньої Європи, а 13 листопада 1918 р. на плебісциті в усіх карпатоукраїнських церковних парафіях США за приєднання Закарпаття до ЧСР висловилося 67,2 % представників еміграції, за об'єднання краю з Україною – 28,5 %, за його повну незалежність – 2,5 %, а за залишення в складі Угорщини – лише 0,8 %. Аналогічно висловилися й міжнародна конференція русинів-емігрантів у Скрентоні (штат Пенсильванія) 12-18 листопада того ж року [311, с.41-42].

- спроба проголошеної 17.10.1918р. Угорщини утримати колишню Австро-Угорську провінцію Закарпаття за допомогою оголошеного урядом М. Карольї 9 грудня 1918 року маніфесту, у якому визнавалося право на самовизначення для немадярських народів у складі Угорщини з перетворенням її на «вільну й демократичну східну Швейцарію» [314, с.66]. На виконання цього маніфесту

¹⁶⁴Чехословацька республіка була проголошена на уламках Австро-Угорської монархії 28.10.1918р.

¹⁶⁵До початку Першої світової війни майже половина населення Закарпаття (понад 400000 людей) виїхала переважно в США в пошуках заробітку.

згодом був ухвалений Закон №10 від 21.12.1918р. «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині», яким передбачалося створення т.зв. автономної «Руської Країни» на частині Закарпаття¹⁶⁶ та надання «нації рутенів, що проживають в Угорщині», повного права «самоврядування в питаннях освіти, виховання, релігії й використання мови як у законодавстві, так і в управлінні» [315]. Зважаючи на проголошення в Харкові в березні 1919р. Української СРР та геополітичну зацікавленість держав Заходу в утворенні «санітарного кордону» на шляху розповсюдження практичного втілення комуністичної ідеології, слід погодитися з думкою американського дослідника В. Маркуся про те, що ключовим чинником унеможливлення здійснення сценарію територіальної автономії Закарпаття у складі Угорщини є «комуністичний переворот» в Угорщині [316, с.275] 21 березня 1919р.

Як відмічає в своєму дисертаційному дослідженні Н. Роман, «більшовизація центральної влади не змінила її політики щодо Руської Країни як автономії, хоча остання й була проголошена «радянською». 22-23 березня так звана «радянська влада» була встановлена на більшості території Закарпаття», однак «населення всіх національностей регіону не сприйняло... методів управління» «недемократичного режиму, який насаджувався Угорщиною на Закарпатті», та радянська влада, проіснувавши в Закарпатті лише 40 днів, а в Угорщині 133 дні, була ліквідована [317, с.181-182].

За вказівкою країн Антанти спрямовані в Угорщину війська союзних держав (16 квітня 1919р. – румунські, а 23 квітня – чехословацькі) почали захоплювати опорні пункти на Закарпатті. На початку травня союзниками була окупована вся територію краю та 19 червня 1919р. більшість делегатів обраного з'їзду Рад Угорщини прийняла ультиматум про відведення угорських революційних військ «за призначені Угорщині кордони» [318, с.264].

---

¹⁶⁶ В округах Берега, Марамароша, Угоча й Унга (Ужа), населення яких виключно складалися з русинів, тоді як питання долі районів у жупах Абадуй-Торна, Земплин, Спіш і Сарош, що мали численне українське населення й на котрі претендувала офіційна Прага, залишалося відкритим.

Отже, за згодою держав Антанти у січні-березні 1919р. питання приналежності Закарпаття було вирішено шляхом розділу краю на чотири частини: одна разом з Пряшівщиною мала утворити автономну частину Чехословаччини; східна частина з багатьма українськими селами й Сиготом відійшла до Румунії, південна частина Ниру залишалася у складі Угорщини, а західну (Пряшівщина) - приєднали до Словаччини [319, с. 264; 320, с. 627].

Втім, «чехословацький» період закарпатських земель виявився нетривалим. Згідно із «легалізованими» під тиском Німеччини доповненнями II до Мюнхенської угоди від 29.09.1938р. [321] з'явилися підстави для задоволення угорських територіальних претензій на землі Закарпаття, та вже 02.11.1938р. Угорщина за рішенням Першого Віденського арбітражу отримала південні райони Словаччини й Підкарпатської Русі з містами Ужгород, Мукачево й Берегово[322] – 1537кв.км території сучасної України. Після ліквідації федеративної Чехословаччини внаслідок проголошення 14.03.1939р. незалежності Словаччини та Карпатської України [323] війська Угорщини окупували й решту Закарпаття.

Повторне з часів Австро-Угорської монархії встановлення угорської влади над закарпатськими землями було коротше чехословацького панування - після звільнення Закарпаття від німецьких та угорських окупантів першим з'їздом народних комітетів Закарпатської України 26.11.1944р. прийнято маніфест про возз'єднання з Радянською Україною, з огляду на який за угодою між СРСР та Чехословацькою Республікою від 29.06.1945р. Закарпаття нарешті об'єдналось з Великою Україною шляхом включена до складу УРСР [324, с.67-69].

Перебування вказаних вище територій – земель сучасної України – у складі інших держав упродовж розглядуваного історичного періоду¹⁶⁷, який охопив крах континентальних імперій, революції та дві світові війни та своїми подіями пройшов крізь долі людей, які там проживали, визначальним чином вплинуло не

---

¹⁶⁷у цьому огляді ми переважно сконцентрували увагу на ключових для розкриття винесеного в назву пункту 3.1. дисертаційного дослідження подіях ХХст., починаючи з 1917-18рр. – моменту, що безпосередньо передусе побудові сучасної державності на теренах України.

тільки на світоглядні й політичні орієнтири, але й на етнічну, лінгвістичну та релігійну ідентичність населення.

Так, за умовами Ризького договору, Польщею було окуповано 125,7 тис. кв. км західноукраїнських земель із населенням 10,2 млн. осіб. Як відзначають вітчизняні дослідники питання польської анексії українських земель Ю. Пайда та Н. Куруц, «усі провідні кола міжвоєнної Польщі не визнавали прав українців на Західну Україну та різнилися між собою тільки методами боротьби проти українського населення, але не ворожим ставленням до нього. Особливість ситуації полягала в тому, що західні українці опинилися у складі Польщі всупереч своїй волі¹⁶⁸, а тому Польська держава поставала для них як окупант-загарбник»[326, с.37]. Ідеологічне коріння польської політики до вирішення проблематики національних меншин можна віднайти в теорії націй Р. Дмовського, згідно з якою всі нації поділяються на «історичні» і «неісторичні». Оскільки слов'янські народи, зокрема й українці, які мали увійти до складу Польської держави, були зараховані до категорії «неісторичних», їм відмовлялось у праві на свою державу [327, с.19].

Одним з яскравих прикладів методів впровадження такої ідеології є здійснювана Польщею у міжвоєнний період у межах аграрних перетворень політика «осадництва». Окрім вирішення проблем соціально-економічного забезпечення польського населення (зменшення аграрного перенаселення власних етнічних польських територій, освоєння зруйнованих війнами сільськогосподарських угідь та залучення їх до економічної системи країни шляхом утворення «сильних, придатних для інтенсивного виробництва селянських господарств, що існували на основі приватної власності різного типу і величини»[328, с.92]), «осадництво» спрямовувалося й на забезпечення панування польського етнічного елемента на окупованих землях колишньої Російської Імперії та посилення оборони своїх східних кордонів через

---

¹⁶⁸ Слід вказати, що у відповідності до укладених між Польщею та очолюваним С. Петлюрою урядом УНР 22 і 24 квітня 1920 р. політичного договору та військової конвенції, Річ Посполита, визнаючи право України на незалежність в межах кордонів 1772р., залишала за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся[325, с.186].

колонізацію, зважаючи на напружені стосунки з Радянською Росією. Сутність етно-політичної складової «аграрної реформи» польської влади точно сформульована польським громадсько-політичним діячем С. Гломбінським (Stanisław Głabiński): польська земля, яка є основою національної сили держави, повинна належати тільки полякам, «не можна її віддавати в непольські руки українців чи євреїв» [329, с.108].

Комплексність підходу до полонізації вбачається навіть у тому, що адміністративно-територіальний поділ Західної України був здійснений урядом Польщі у такий спосіб, щоб підкреслити її польський характер. Львівське, Тернопільське, Станіславівське, Волинське й Поліське воєводства займали 34,6% території Польської держави та тут, як відмічає у своєму дисертаційному дослідженні міграційних процесів розглядуваного періоду С. Качараба, станом на 1921р., проживало 27 % усього населення країни. Загалом у Західній Україні, згідно з переписом 1921р., налічувалося 4072116 українців, 1738283 поляки, враховуючи понад 600 тис. поляків західних повітів Львівського воєводства, 862074 євреї. Німці, чехи, росіяни, білоруси та інші народи становили 7,3 % населення регіону [330]. Аби вберегти осадників та колоністів від асиміляції з боку більш чисельної української етнічної групи окупованих земель, поряд із наданням польським переселенцям економічної підтримки (за період з 1924р. по 1929р. «осадники» отримали 33,1млн.зл. безповоротної державної допомоги і 15,5 млн. зл. довготермінової позики) влада сприяла відкриттю польських культурно-освітніх закладів та римо-католицьких костелів [331]. Економічно розвинені та культурно облаштовані поселення осадників, мали, з одного боку, заохотити поляків до колонізації українських теренів; а з іншого – засвідчити перед українцями «вищість польської культури», поширити її на т. зв. Східні креси, а також зміцнити польський «стан посідання» на прикордонних теренах [332, с.265].

Оцінюючи вплив політики «осадництва» на зміну етнографічної ситуації в Західній Україні протягом 1921-1931рр., В. Шевчук, маючи на увазі порівняння результатів двох відповідних переписів населення (1921 та 1931рр.) вказує, що

«польське населення на досліджуваній території демонструвало найвищі темпи приросту (33,5 %), і його частка в національному складі мешканців зроста з 22,9 % (1921р.) до 25,7 % (1931р.). Водночас спостерігалася тенденція до рівномірнішого розселення поляків по південно-східних воєводствах Польщі»[333, с.208]. Разом з тим О.Руда у своїй ґрунтовній монографії, присвяченій політиці урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХст., звертає увагу, що «результати цих переписів не можна вважати достовірними беззастережно, оскільки польська влада всіляко намагалася свідомо применшити відсоток етнічних груп, зокрема українців і білорусів, та в такий спосіб переконати світову громадськість у переважанні поляків. Треба враховувати, що на час перепису 1921р. ще не завершився міграційний рух населення у східних і західних воєводствах, спричинений військовими діями, а також те, що українці Галичини бойкотували його. Натомість у 1931р. при опитуванні не ставилося запитання про національність, а лише про мову.» [334, с.61].

Вагомим, поряд із «фізичними» засобами колонізації земель Західної України, вважаємо й «культурно-ментальний» аспект здійснюваної Польщею політики асиміляції національних меншин.

Так з самого початку окупації земель Західної України польська влада взяла рішучий курс на ліквідацію української школи: 1922/23 навчальному році кількість українських шкіл у Східній Галичині зменшилась порівняно з довоєнним 1911/12 навчальним роком з 2418 до 1859 [335], а вже у 1934/35 навчальному році у всій Польщі залишилось лише 457 шкіл з українською мовою навчання[336, с.54].

До того ж, у супереч положенням ст.21 і 24 ухваленого 26.09.1922р. польським парламентом Закону «Про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема, Львівського, Тернопільського й Станіславівського воєводств», який передбачав надання українцям автономії¹⁶⁹, у 1924р. був

¹⁶⁹Законодавчо закріплені наміри польської влади запровадити таку автономію для українців анексованих територій вплинули на рішення Ради Послів Ліги Націй від 15.03.1923р. про визнання суверенних прав Польщі на Східну Галичину [337].

виданий закон про заборону української мови в усіх державних та муніципальних установах, у тому числі сільських, а також в університеті [338, с.101]. Українські політики та громадські діячі – сучасники подій критикували новели «воєводського самоврядування» [339], адже українці позбавлялися можливостей політичного впливу в державі, які мали за часів Австро-Угорської монархії: через Галицький сейм та власних представників у парламенті.

Відносно значущості наслідків польської мовної політики, визнаючи, з одного боку, існування винятків (наприклад, єврейський народ, який свого часу не знав івриту), підтримуємо позицією М. Козловця. Як відмічає цей вітчизняний дослідник, у разі нівелювання ролі мови як основного чинника формування ідентичності відбувається етнічна асиміляція: втрачаючи мову, народ перестає психологічно усвідомлювати свою ідентичність, культурну самобутність, окремішність та поповнює кількісно інші, мажоритарні етноси [340, с.454]. Такий висновок є релевантним і для оцінки політики денаціоналізації населення розглядуваних українських земель з боку інших держав.

Для асиміляції українського населення й зміцнення на Західній Україні окупаційного режиму польська влада використовувала й католицьку церкву та християнське духовенство: здійснювалося не тільки широке будівництво костьолів та поступова латинізації уніатської та православної релігії [335], але й провадилась так звана «ревіндикація» - на повернення до католицизму українського населення Волині (православних і сектантів) разом із переданням католицькій церкві православних святинь¹⁷⁰.

Л. Пуцько, досліджуючи етноконфесійні відносини, звертає увагу й на такий механізм національної політики польської влади, що включав релігійну складову, «як сприяння місцевому регіоналізму – гуцульському, лемківському. Точилася боротьба за вплив на свідомість цих етнографічних груп, а тому підтримувалися усі ті чинники, що протистояли українській національній свідомості. Релігійному питанню відводилося особливе місце» [342, с.261].

---

¹⁷⁰ Згідно з архівними відомостями у Волинському воєводстві 1937р. з православ'я у римо-католицизм перейшло 1189 осіб, наступного року ця цифра зросла майже у шість разів та становила 6630 осіб [341].

Польська преса закликала «порвати з фікцією єдиного українського народу», котрого «ще немає», зміцнювати «племінні» відмінності лемків, бойків, гуцулів, протиставляти націоналістам угодово й москвофільськи налаштованих православних, старорусинів - греко-католикам на Лемківщині [343].

Зміна польських урядів у міжвоєнний період та зумовлені цим коливання політики відносно інтеграції непольських етнічних спільнот між «національною» та «державницькою» асиміляцією не змінила іманентний (відкрито декларований чи латентний) принцип побудови польсько-етноцентричної унітарної держави, що наочно проявився у відомій під назвою «пацифікація» акції уряду Ю. Пілсудського (який проголошував більш прийнятні для національних меншин ідеї федеративних відносин Польщі з українськими та білоруськими етно-територіальними спільнотами) з умиротворення українців. Акція з 21 вересня по 16 жовтня 1930р. охопила близько 500 населених пунктів у 450 гмінах Галичини [344, с.46-47], спеціальні загони армії та поліції оточували українські села, проводили там обшуки, арешти активістів культурно-освітніх організацій, нищили майно товариств та здійснювали побиття цивільного населення [332, с.269]. Складовою частиною «пацифікації» були погроми супроти українців з боку польських шовіністичних угруповань – таких, наприклад, як воєнізована організація «Стшелец»[325, с.551].

Заради справедливості слід згадати й певні спроби польських владних кіл досягти порозуміння з впливовими українськими політичними силами на тлі антидержавних виступів улітку 1930 р. та широкого міжнародного резонансу подій «пацифікації», однак «польсько-український діалог був перерваний у зв'язку з активізацією терористичної діяльності ОУН у Галичині» у період 1931-1934рр. та черговим ухилом політики щодо етнічних меншин у бік посилення репресій. Пошуки компромісу відновилися лише з парламентськими виборами 1935р., проте переформатування політикуму після смерті Ю. Пілсудського, зовнішні загрози та внутрішні виклики зумовили впровадження у 1935-1939рр. національної політики за концепцією, «що трактувала народ як етнічно-

культурну спільноту, а Річ Посполиту – як державу польського народу»[345, с.79-84].

Державне утворення під назвою Велика Румунія, яке проіснувало 22 роки (до 1940р.), сформувалося через незаконні приєднання та прямі анексії, які збільшили територію Румунії наприкінці 1918р. З 137 903 кв. км до 294 967 кв. км, а чисельність населення, відповідно, з 8 до 16 мільйонів чоловік [346, с.36]. При цьому, 28,8% від усієї кількості населення Великої Румунії складали захоплені всупереч своїй волі етнічні меншини [347, с.248]. Нові кордони Румунії були визнані європейським та світовим співтовариством за підсумками Паризької мирної конференції, хоча «незаконне включення Румунією до свого складу українських територій Бессарабії та Північної Буковини не визнавалося ані УНР, ані ЗУНР, ані Українською державою гетьмана П. Скоропадського, ані, тим більше, УРСР» [ibid, 247].

Хоча відповідні мирні угоди Паризької конференції передбачали захист прав національних меншин на приєднаних територіях, вже за кілька місяців румунський уряд, користуючись сприятливою міжнародною ситуацією, розпочав масовий наступ на права цих спільнот. Як відмітив М. Держалюк, політика Антанти стосовно інтересів української нації розвивалася й формувалася з огляду на національно-геополітичні інтереси та прагнення її союзників, зокрема Польщі, Чехії та Румунії, тоді як інтереси представників українського руху розглядались крізь можливість використання їхніх збройних сил і ресурсів для протистояння Німеччині чи для повалення більшовизму в Росії [348, с. 217].

Румунська експансія на українські землі, яка в своєму ідеологічному обґрунтуванні дуже нагадувала розглянутий вище польський підхід в аспекті об'єднання румунських «історичних провінцій» в «унітарну національну румунську державу», а українські землі північної частини Буковини та півдня Бессарабії розглядалися як частина «Великої Румунії». Окрім самої концепції асиміляції, схожими були й практичні дії з її втілення.

По-перше, це мовно-культурна політика, яка у повсякденному житті втілювалися в чисельних написах «*Vorbiți numai românește*» («Розмовляйте лише румунською мовою»), полягала також і в різкому переведенні всього діловодства в усіх органах влади та судочинства на єдину офіційну румунську мову, ліквідації україномовних ЗМІ та просвітницьких і культурних закладів, призначення румунських священиків та здійснення церковної служби тільки румунською мовою, ліквідації існуючої з часів Австро-Угорської імперії мережі українських навчальних закладів із заміною на румунські. Румунська мова набула статусу офіційної на Буковині з 01.01.1920р. [349, с.295], тоді як в Бессарабії за наказом комісару Войтяну вже з липня 1918 р. під загрозою покарання у вигляді штрафу або позбавленням волі до 3 місяців вимагалось оформлення усіх вивісок, назв вулиць та установ, складання інформаційних листків та оголошень лише румунською мовою [350, с.95].

По-друге, адміністративно-територіальна політика полягала не тільки в ліквідації автономних прав та запровадженні єдиної адміністративно-територіальної системи повітів за законом про адміністративну уніфікацію від 14 червня 1925р. [351] з їх формуванням задля забезпечення переваг румунській етнічній спільноті¹⁷¹, але й в примусовому перейменуванні згідно з спеціальним декретом румунського уряду від 21 липня 1919р. географічних назв українських населених пунктів на суто румунські під приводом повернення «давніх історичних назв» [352].

По-третє, у міжетнічних відносинах румунська влада, так само, як і польська, втілювала принцип «розділяй та володарюй». Так декрет Міністерства освіти від 24 липня 1924р., визнаючи фактично право лише угорської та німецької меншини на національну мову, щодо українців передбачав: «Громадяни румунського походження, які втратили свою материнську мову, повинні віддавати своїх дітей лише в державні або приватні школи з румунською

---

¹⁷¹Адміністративна реформа 1938р. (зберіглась до червня 1940р.), що розподіляла державу на 10 областей, очолюваних королівськими резидентами з усією повнотою виконавчої влади на місцях, ліквідувала рештки адміністративно-територіальної окремішності українських земель та стала основою тоталітаризації суспільно-політичного життя країни [349, с.300-301].

мовою навчання» [353, с. 77]. Зменшення питомої ваги українців у населенні окупованих територій за офіційною румунською статистикою здійснювалося не тільки через примусове нав'язування українцям румунських прізвищ та імен для штучної зміни етнічної структури населення [354, с.260], а й через виокремлення гуцульської національно-етнічної групи [355, р.118-119].

По-четверте, насильницька румунізація провадилась й за допомогою аграрної реформи, започаткованої на Буковині у 1921р., яка сприяла не тільки колонізації українських етнічних земель румунськими переселенцями, шляхом надання більших, ніж місцевим селянам земельних ділянок, але й примушувала українських селян записуватися румунами – така самоідентифікація визначалася однією з умов отримання землі [349, с.233-234].

Нарешті, паралелі з польською «пацифікацією» напрошуються при дослідженні специфічних заходів боротьби з інакомислячими служби «Сігуранце» та жандармського батальйону «Молдова» [ibid, с.227], а також румунських військових частин, яким сприяло уведення десятирічного (1918–1928 рр.) військового стану на Буковині та у Бессарабії.

Виступивши на боці гітлерівської Німеччини, Румунія на період 1941-1944р. тимчасово «повернула» Бессарабію й Буковину, на території яких були засновані однойменні губернаторства, та разом з цим отримала у тимчасове управління додаткову окупаційну зону – Трансністрію, яка охоплювала територію близько 40 000 км² з 2,2 млн. мешканців між Дністром і Південним Бугом до річок Лядової і Рову. Протягом вказаного періоду румунської окупації українських земель здійснювалась репресивна політика румунізації та економічної експлуатації місцевого населення й ресурсів (етнічні чистки, у тому числі й масові знищення євреїв і циган, депортації, концентраційні табори для військовополонених, нав'язування румунської мови, стимулювання переселення етнічних румун зі «Старого Королівства», залучення нерумунського населення до примусової праці тощо)[356, с.48-53].

Порівняно із комплексними та репресивними заходами асиміляції українського населення приєднаних територій урядами сусідніх Польщі й

Румунії та попереднім тривалим періодом тоталітарного етноцентризму Угорського королівства¹⁷², який за висновками дисертаційного дослідження Р. Майора призвів до практично повної мадяризації інтелігенції Закарпаття на початку ХХ ст.[358, с.179], політику влади Чехословаччини щодо етнічних спільнот краю можна назвати більш м'якою.

Серед трьох сформованих на початку 20-х років ХХст. Культурно-національних орієнтацій: русофільської, русинофільської та українофільської – чехословацька влада найбільш небезпечною для свого панування в краю вважала саме останню. Тому, легалізуючи мовний, національно-культурний та релігійний розбрат, у цілому робила ставку на русинофільський напрямок. Адже ідеологія русинофілів утверджувала замкнуту структуру закарпатських русинів та творила із них окремий народ, який відгороджувалися від українського народу, «бо мы волиме быть хоть jakim малым дробом в неруськой державі, як нуллами в вашой украинской» [359, с.11]. Утім, подібна політика підтримки етнічного партикуляризму не виправдала сподівання чеського уряду, оскільки перемога української орієнтації попри політичне та ідеологічне переслідування українства своїм результатом мала утворення в березні 1939р. Карпато-Української держави [360, с.36].

Подальші події Другої світової війни, контраверсійність світоглядного впливу яких на наступні покоління з часом лише посилилась (що не може змінити загальновизнаний факт вагомого внесок¹⁷³ українського народу в перемогу над очолюваною Німеччиною європейською нацистсько-фашистською коаліцією¹⁷⁴), а також політика післявоєнних років істотно вплинули на етнічну

¹⁷²Як відмічають вітчизняні дослідники, послідовній мадяризації краю угорськими націоналістами з 1867р. не завадила навіть здійснювана греко-католицькою церквою функція офіційної національної репрезентації русинів-українців. Церква стала слухняним знаряддям денаціоналізаційної політики Будапешта[357, с.293– 294].

¹⁷³Лише військова складова вражає: у лавах Червоної Армії протягом 1941-1945р.р. воювало понад бмлн. українців [361, с.6], а в тилу ворога на окупованих землях України під порядкуванням створеного в червні 1942р. Українського штабу партизанського руху воювали понад понад 500 тисяч (60 партизанських з'єднань, 1993 загони й диверсійно-розвідувальні групи) представників усіх народів СРСР[362]. Значущим був трудовий, продовольчий та промисловий внесок.

¹⁷⁴Варто пам'ятати, що військовими союзниками гітлерівської Німеччини (з урахуванням приєднаної Австрії) на східному фронті були Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія, Словаччина, Хорватія, а також «Блакитна дивізія» іспанських добровольців, французькі легіонери [363], помітна кількість добровольців з Голландії, Данії, Норвегії Швеції, Бельгії та колаборантів з народів СРСР.

та демографічну структуру населення територій сучасної України. Відмітимо лише найістотніші чинники трансформації й деформації такої структури.

1. Великі людські втрати України через безпосередні бойові дії серед військовослужбовців і партизан, а внаслідок свідомого і масштабного терору окупантами, і серед цивільного населення (реалізація плану «Ост» щодо слов'ян, геноцид євреїв і циган тощо) та військовополонених, які за сучасними підрахунками оцінюються на рівні 8-9млн загиблих[364].

2. Депортація на примусові роботи до Німеччини у війни 1,7-2,4млн мешканців окупованої України[365], частина яких або загинула через травматизм і нелюдські умови праці, або не повернулась до Батьківщини після Перемоги, побоюючись репресій з боку радянської влади.

3. Виїзд вглиб СРСР за межі УРСР близько 3,5млн осіб під час евакуаційних заходів щодо об'єктів промисловості, науки, культури, обладнання, сільськогосподарської техніки й худоби, розпочатих через швидкий наступ німецько-фашистських загарбників на початку війни [366].

4. Польсько-український конфлікт на Волині 1941-1943рр. як кульмінація попередньої історії міжетнічних відносин, внаслідок якого за оцінками деяких європейських дослідників біженцями стали близько 300 000 поляків, 50-60 тис з них в результаті конфлікту загинули, тоді як кількість загиблих українців за оцінками деяких дослідників становила близько 20-30 тис людей [367, s. 189-190].

5. Обміни населенням між СРСР та Польщею й Чехословаччиною в 1944-1947рр., які відбувалися у відповідності до низки міжнародних угод, у тому числі й тих, які безпосередньо стосувалися населення, що мешкало на території сучасної України:

5.1. Після фактичного встановлення в липні 1944р. нового кордону між Польщею та СРСР за «лінією Керзона» у вересні цього ж року були укладені за участю делегацій Польщі, Української РСР, Білоруської РСР та Литовської РСР так звані Люблінські угоди, що передбачали «взаємну евакуацію» польських громадян української, російської, русинської, білоруської та литовської

національностей. Вони підлягали переселенню відповідно до України, Білорусії і Литви, тоді як до Польщі мали переселитися поляки та євреї, які до 17.09.1939р. були польськими громадянами й мешкали на території вказаних радянських республік [368, с.193-203]. При цьому відносно представників польської та єврейської етнічних спільнот застосовувався принцип добровільності (вони мали право, але не були зобов'язані переселитися до Польщі), тоді як для відповідних етнічних спільнот з протилежної сторони евакуація з Польщі до вказаних радянських республік була обов'язковою [369, с.17]. Оскільки дії Люблинських угод розповсюджувалась лише на приграничні області та під їх дію не підпадали поляки з центральних областей РСФСР і Казахської РСР, 06.07.1945р. польський уряд, переслідуючи мету етнічної гомогенізації¹⁷⁵, вже безпосередньо з СРСР уклав ще одну угоду. Вона передбачала повернення до Польщі представників польської й єврейської спільнот, що мешкали на всій території СРСР. З польської території переселення знову стосувалось етнічних «росіян, українців, русинів, білорусів та литовців, що проживали на території Польщі»[371]. Згідно з підрахунками словацького дослідника М. Шмигеля, за результатами виконання вказаних міжнародних угод протягом 1944-1946рр. із Західної України було переселено 787674 людей (без урахування десятків тисяч тих, хто перейшов на територію Польщі у зв'язку із наближенням фронту у 1944р. або переселився неофіційно у подальшому), а в Україну з Польщі було переселено 488057 людей української¹⁷⁶, російської та русинської етнічної належності[372, с.218].

5.2. Стаття 2 Протоколу до Договору між СРСР та ЧСР про Закарпатську Україну від 29.06.1945р. встановлювала протягом часу до 01.01.1946р. для «осіб української й російської національностей, що мешкають на території Чехословаччини (в районах Словаччини)» право оптації громадянства СРСР за згодою влади СРСР та взаємне право оптації для осіб «словацької й чеської

¹⁷⁵ В одному зі своїх післявоєнних новорічних привітань польський президент Б. Берут чітко висловився з цього приводу: «Внаслідок війни і територіальних змін польський народ трансформується – мультиетнічна держава перетворюється на державу гомогенну» [370, с.5].

¹⁷⁶ «Українське питання» в Польщі остаточно було вирішено у 1947р. шляхом проведення операції «Вісла», під час якої були депортовані з земель історичного проживання понад 140тис. українців і русинів (лемків) – їх розпорошено розселили з метою асиміляції по західних і північних регіонах Польщі, з яких до того було примусово виселені німецькі етнічні спільноти [367, с. 190].

національностей, що мешкають (мають постійне місце проживання) на території Закарпатської України» за згодою чехословацької влади [324, с.68-69]. На підставі цього протоколу за даними обласного відділу в справах репатріації виконкому Закарпатської обласної Ради на 1 січня 1948 р. з Чехословаччини в Закарпаття прибули 1973 репатріанти [373], тоді як загальна чисельність сімей жителів Закарпаття, які виїхали за оптацією до ЧСР у 1945-1947 рр., зафіксована як 1551 родина (понад 5 тис.чол.) [374].

5.3. У відповідності до укладеної у подальшому Угоди між урядами ЧСР та СРСР від 10.07.1946р. з території колишньої Волинської губернії до у 1947р. Чехословаччини переїхали ще 33077 людей, тоді як зустрічний потік на Волинь за радянськими відомостями склав 8556 переселенців [375].

6. Операції з депортацій у післявоєнні роки¹⁷⁷ за межі території УРСР до інших регіонів СРСР (переважно до Казахської РСР та Сибіру) «політично неблагонадійних»¹⁷⁸ соціальних та етнічних груп населення, зокрема:

6.1. У відповідності до звіту заступника керівника спецвідділу НКВС УРСР на середину квітня 1945р. на комбінат «Карагандаугілля» було направлено 4793 особи, які ухилялись від призову на строкову військову службу [376].

6.2. Протягом 1944-1946рр. з території Західної України до віддалених місцевостей СРСР були депортовані 14728 родин учасників ОУН та УПА та їх симпатиків у кількості 36608 осіб [377], тоді як подальші хвилі депортації населення за цієї ознакою у відповідності до постанови Політбюро ЦК КП(б) «Про підготовку документів щодо виселення родин оунівців і зміну існуючого порядку комплектування груп охорони громадського порядку» передбачали додатково виселення ще 182 тис. 543 осіб – «учасників банд націоналістичного підпілля», «бандпосібників» та членів їхніх родин, а також 12 тис. 135 куркулів [378, с.108].

¹⁷⁷Примусове переселення значної кількості населення УРСР за її межі до інших регіонів СРСР відбувалося і в довоєнний період, при цьому – не тільки етнічних поляків і німців, але й членів сімей засуджених за бандитизм, терор, диверсію, шпionaж, контрабанду та родин осіб, які в різні часи втекли за кордон.

¹⁷⁸Примусові виселення припинилися після смерті Й. Сталіна, тоді як звільнення розпочалося тільки після виходу постанови Ради міністрів СРСР від 15 травня 1956 р. «Про скасування обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення».

6.3. Внаслідок проведеної 21-26.10.1947р. операції під кодовою назвою «Запад» (рос.) з території семи західних областей УРСР були «вилучені» 26332 сімей спецпереселенців (77791 особа) та у примусовому порядку направлені на підприємства вугільної промисловості, лісозаготівлі й сільського господарства Сибіру та Казахстану [ibid, с. 67].

6.4. Виселення на підставі указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948р. з 18 областей Української РСР (без урахування Західної України) протягом 1948р. охопило 9850 осіб, що ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві та вели паразитичний спосіб життя до віддалених районів СРСР [379], а протягом 1949р. із Львівської та Станіславської областей було депортовано 1524 сім'ї «злісних саботажників» колгоспного будівництва [380, с.11].

7. Значні людські втрати, переважно серед сільського населення, через післявоєнний голод¹⁷⁹. За підрахунками, орієнтованими тільки на відомості загсів УРСР¹⁸⁰, в 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях у 1946р. померло 282 тис. осіб, у 1947 – понад 520 тис. осіб [381, с.29]. Утім, експертні оцінки смертності саме від голоду істотно різняться. У працях дослідників фігурують цифри: 100 тис. [382, с.75], 800 тис [383, с.22-23], понад 1 млн [384, с.188] і навіть 2,8 млн [385, с.85].

Хронологічно останнім територіальним надбанням України у радянський період була передача Кримської області РРФСР до складу УРСР на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.02.1954р.[386] з подальшим затвердженням Законом СРСР від 26.04.1954р.[387, с.545]. До моменту передання Криму до України, як істотного чинника, що, додавши території країні, змінив і загальну етно-лінгвістичну структуру її населення, населення самого радянського Криму також зазнало суттєвих етно-демографічних трансформацій:

¹⁷⁹ Третій, який відбувся у ХХст. в межах території СРСР, безпосередньо і значною мірою зачепивши населення саме України. Попередні дві демографічні і соціальні катастрофи цього типу мали місце 1921-1923рр. та 1932-1933рр.

¹⁸⁰ Чимало населення України загинуло за її межами: по дорозі до Закавказзя, Середньої Азії та на Кубань.

- на підставі постанови союзного уряду від 15.09.1941р. [388, с.173] двома етапами впродовж серпня-вересня цього ж року було проведено операцію з переселення етнічних німців та пов'язаних з ними родинними зв'язками осіб іншої етнічної належності (росіян, татар, поляків) до Орджонікідзівського краю (зараз – Ставропольській край РФ) загальною кількістю 61184 особи [389].
- у 1942р. депортації з Криму у період з 1 січня по 14 травня зазнали 138 італійських родин чисельністю 438 чоловік, а упродовж 4-10 квітня 202 особи «іноземнопідданих» греків і турків [390] та ще 2129 осіб цих етнічних спільнот 10-11 квітня [391].
- на виконання постанов Державного Комітету Оборони СРСР від 11.05.1944р. та від 02.06.1944р. до Сибіру, Уралу та Середньої Азії 18-20 травня було депортовано понад 194 тисячі кримських татар, а 24 червня цього ж року понад 15 тисяч греків, 12,4 тисячі болгар, 9,6 тисячі вірмен [392].

Істотним чинником посилення гетерогенності соціуму України в радянський період були й інші, не пов'язані з примусовим переселенням, міграційні (насамперед – трудові) процеси. У демографічних дослідженнях радянської України відмічалось, що, хоча такого роду «організовані переселення здійснювалися в основному в межах України, проте третина переселенців спрямовувалися в інші республіки СРСР. Наприкінці 1950-х – у 1960-ті рр. до зони безперервного переселення за межі республіки належали 15 областей Заходу, Центру та Північного Сходу» [393, с.44]. Однак у наступні роки¹⁸¹ міжреспубліканська міграція мала стабільно додатний для України результат: у 1959–1970 рр. за рахунок такої міграції населення республіки зростало щорічно на 50 тис. осіб, а у 1970–1979 рр. – на 30 тис [394, с.3].

У контексті відміченої в пункті 1.2. цього дослідження важливості елементу (1) Категорії II для етнічної ідентичності, особливо суттєвого для змішаних родин та їх дітей, серед обставин, що відіграли свою роль у посиленні

---

¹⁸¹ Слід враховувати, що потік з України відбувався переважно як виїзд робочої сили, тоді як в'їзд формувався за рахунок повернення і колишніх мігрантів (зокрема – депортованих раніше) та імміграції представників корінних народів неслов'янських республік, звідки населення «виштовхувалося» внаслідок бурхливого демографічного розвитку, а з кінця 1980-х рр. – наростання конфліктів.

неоднорідності соціуму проголошеної в 1991р. незалежної держави Україна, слід вказати на здійснені впродовж досліджуваного періоду різними політичними акторами та з різних ідеологічних мотивувань декілька хвиль українізації. Окрім кадрової складової, ці заходи мали визначальний вплив у ментально-культурному вимірі, оскільки стосувались і сфер шкільної та вищої освіти, преси й видавництва, театру, науки, офіційного та побутового використання мов¹⁸²:

- 1917-1921рр. українізація «добы визвольних змагань» (до остаточного встановлення радянської влади), яка доволі послідовно проводилася змінюваними режимами Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії [396], та являла собою, за визначенням вітчизняних дослідників, «дерусифікацію» відносно попередньої доби царської Росії [397] або «націоналізацію» у розумінні М. Грушевського та деяких його сучасників (С. Русова, Д. Дорошенко та інші)[398, с.16-17];
- 1923-1933рр. українізація як складова загальносоюзної політики «коренізації», яка попри її певну суперечливість у заходах та концепціях, хронологічно відносно обмежений характер розгортання та існування спротиву, за оцінками ґрунтовної колективної монографії вітчизняних науковців під керівництвом В. Даниленко, не тільки розширила сферу застосування української мови (наприклад, серед робітників-етнічних українців порівняння 1926р. до 1929р. дають збільшення: з 68% до 78% - у сфері сільського господарства, з 22% до 32% - у промисловості, з 39% до 50% - у галузі транспорту та зв'язку), але й призвела «входження неукраїнських етнічних спільнот (євреїв, поляків, греків, болгар, росіян) до складу української політичної нації», «зменшення розбіжностей у національній ідентичності Наддніпрянщини, Поділля, Волині (питомих українських територій) та Промислового Сходу» та взагалі мала вирішальний вплив на політизацію української етнічності [ibid, с.173, 174, 180, 181, 190]. Утім, подальший

---

¹⁸² За спостереженням авторитетного українського філолога Ю. Шевельова, для української мови відбувся важливий перехід від «умотивованої присутності до невмотивованої» [395 с.261], коли через зростання кількості активних і пасивних носіїв мови вони не шукають певних аргументів на користь її використання, а вживають іманентно й підсвідомо в силу самоідентифікації до даної мовної спільноти.

більшовицький терор (починаючи з травня 1933р.), який за різними відомостями знищив або зламав долі майже 30000 представникам української інтелігенції, перетворив цей «Червоний ренесанс» у «Розстріляне відродження»;

- українізація середини 1941 – початку 1942рр. на частині окупованих німцями територіях України, здійснювана за ініціативою прихильників самостійницького й націоналістичного українського руху, що перебували у складі допоміжних органів окупаційної влади. Наприклад, протягом кінця літа – початку осені 1941р. очолюваним О. Яценюком (член ОУН (М) з серпня 1941р.) Житомирським обласним управлінням видано кілька розпоряджень, «щоб урядовці й урядові особи, як обласних установ, міських так і районних, всі розмови як поміж собою, так і з відвідувачами в установах провадили на державній українській мові...»[399], за розпорядженням директора Житомирського міського театру І. Клепаченка (входив до складу ОУН(М)) у приміщенні театру дозволялося розмовляти лише українською мовою [400, арк.19], заборонялось використання російської мови й в адміністративних установах Вінниці [401], наказом обер-бургомістра м. Харкова Крамаренко №24/5-6 від 16.03.1942р. про заборону офіційного використання представниками місцевої влади російської мови на користь української [402] та багато інших аналогічних локальних приписів в інших окупованих містах. Подібні заходи деякий час отримували певну підтримку з боку німецького керівництва окупаційної влади, що витікає з розпорядження райхміністра окупованих східних областей А. Розенберга від 13.01.1942р., згідно з яким офіційною мовою німецьких установ визначалася німецька. Розпорядження та інші повідомлення, які призначалися для всього населення, мали видаватися німецькою та українською мовами, а офіційною мовою української адміністрації проголошувалася українська [403, с.235-236]. Більш того, директивою від 26 березня 1942р. усіх представників німецької адміністрації в райхскомісаріаті України, які мали працювати тут тривалий час, зобов'язували вивчати українську мову [400, арк.65]. Зрозуміло, що подібні «загравання» керівних представників окупаційної влади з елементами української національної державності,

самостійне існування якої не входило до остаточних планів гітлерівської Німеччини,¹⁸³ «походили від їхньої глибокої ненависті до росіян та російської культури», зважаючи на яку Е. Кох у 1942 р. зауважував: «...Для мене й для кожного з моїх генеральних комісарів самоочевидним є політичний принцип, згідно з яким з українською мовою та культурою слід завжди обходитися краще, ніж із будь-якою іншою слов'янською» [405, с.198];

- українізація Закарпаття у другій половині 1940-х років як спосіб радянської інтеграції краю після приєднання до УРСР, що проявилась не лише в кадровій політиці [406], сфері освіти та культури [407, с.560], зміні топоніміки [408, с. 63-67]. Як відмічає в своїй науковій розвідці С. Віднянський, відбувалось адміністративне вирішення питання національно-етнічної належності корінного населення: «Спочатку спеціальним указом було заборонено офіційно вживати історичну самоназву «русин», а у виданих у зв'язку з переписом населення 1946р. закарпатцям паспортах, у графі національність з'явився запис «українець»[409, с.589].

Намагання зберегти збалансований підхід у таких чутливих сферах людської ідентичності вимагає вказівки у дослідженні і на протилежні тенденції з русифікації українського населення у повоєнні часи в межах репресивної політики «ждановщині», а також подільших більш м'яких формах усунення української мови на перефрію культурної парадигми (перехід на російську мову викладення у школах, написання та захист наукових дисертацій лише російською мовою, зменшення питомої ваги україномовного видання у порівнянні з російськомовним тощо).

Складним та трагічним протягом розглядуваного періоду було й формування українського релігійно-конфесійного ландшафту.

У царській Росії православна церква (далі – РПЦ), очолювана московським патріархом, канонічна влада якої розповсюджувалась з 1686р. і на Київську

---

¹⁸³ Певні суперечності та коливання щодо подальшої долі українських земель та державності України у німецько-нацистському баченні концепції завоювання життєвого простору 1940-1941рр. були усунуті «Пам'ятною запискою №2» А. Розенберга від 25.04.1941р., якою передбачалось утворення на окупованій радянській території низки колоніальних сатрапій у вигляді очолюваних німцями райхскомісаріатів [404].

метрополію за результатами тривалого процесу приєднання, що розпочався з Переяславської угоди 1654р. [410, с.292-343], з моменту утворення Петром I Святішого Урядового Синоду (1721р.) та по січень 1918р. була складовою держави [411, с.369]. За таких умов революція 1917р., яка призвела до падіння імперії та активізації національного самовизначення, породила прагнення певних політичних сил на українських теренах розірвати і церковні зв'язки з Москвою¹⁸⁴ та утвердити українську церкву як незалежну (автокефальну) установу.

Спроби вирішити це питання у відповідності до канонічного права протягом періоду діяльності УНР та Гетьманату П. Скоропадського до бажаного для прихильників цієї ідеї результату не призвели, тому вже Директорією політичне завдання конституювання української автокефальної церкви (далі – УАПЦ) було вирішено адміністративним шляхом: 01.01.1919р. ухвалено закон «Про вищий уряд Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви». Своєю чергою, головних противників автокефалії — Київського митрополита РПЦ Антонія (Храповицького) та архієпископа РПЦ Волинського Євлогія – було заарештовано й вислано до Василіянського монастиря у Галичині [413].

Синод УАПЦ було розпущено 1919р. після переходу Києва під контроль більшовиків, якими було розпочато власну комплексну й методичну боротьбу проти інакомислення у формі релігійної свідомості та її ключових провідників (насамперед, структур, служителів і прихожан РПЦ) у відповідності до приписів декрету Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України «Про відокремлення церкви від держави й школи від церкви» від 19.01.1919 р. [414], циркуляру ВУЦВК «Про точне виконання декретів, положень та інструкцій стосовно відокремлення церкви від держави» 1921р. [415], інструкції ВУЦВК «Про порядок вилучення церковних і монастирських цінностей» 1922 р. [416],

---

¹⁸⁴ Як відмічає в своєму дисертаційному дослідженні М. Щербань, РПЦ в Україні «станом на 1917 р. в церковно-адміністративному плані поділялася на 9 єпархій: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську та Чернігівську... загалом в Україні проживала п'ята частина православного населення Російської імперії». [412, с.39]

постанови ВУЦВК «Про передачу відділу з відокремлення церкви від держави і його місцевих органів із НКЮ до НКВС» 1922 р. [417], інструкції ВУЦВК «Про порядок організації, діяльності, звітності й ліквідації релігійних громад та обліку складу громадян, – служителів церкви» 1932р. [418, арк. 97-112]. Практичне запровадження передбачених цими нормативними актами заходів у сукупності із положеннями ст.21 Конституції УСРР 1919 р., за якою служителі культу позбавлялися активного й пасивного виборчого права [419, с. 11], не тільки завдало відчутного удару кліру, але й істотною мірою вплинуло на релігійну ідентичність тогочасного українського населення¹⁸⁵ та їх нащадків через примусове поширення атеїзму¹⁸⁶.

Радянська влада, обравши структури РПЦ в Україні як найбільш потужної за впливом на громадські настрої установи ключовою мішенню антицерковної політики, з тактичних міркувань дещо толерантно ставилась до УАПЦ, сприймаючи її «тимчасовим попутником» на шляху розмивання соціальної значущості РПЦ. Такий підхід певною мірою узгоджувалося з розпочатою в 1923р. кампанією з українізації,¹⁸⁷ згадуваної вище. Попри антицерковні заходи, що розгорталися в той час відносно РПЦ, у жовні 1921р. відбувся І-й Всеукраїнський церковний з'їзд Української спілки православних парафій¹⁸⁸ (незважаючи на заперечення деяких його учасників відносно порушення канонічних приписів, з'їзд за відсутності серед делегатів жодного єпископа самопроголосив себе Собором [422, с.25-28, 34, 35, 224-225, 375]), який

¹⁸⁵ Попри активну антирелігійну політику, остаточного знищення релігійної свідомості на теренах України не відбулось. Як вбачається з тогочасних статистичних даних при офіційній чисельності населення, що налічувала 28 398 000 осіб, загальна кількість релігійних громад усіх конфесій у радянській Україні складала 12 208 із 7 063 753 членами, що в загальній кількості дорослого (віком понад 18 років) населення (за даними 1923 р. – 17 465 040) становило 40,4%. Відмічена у тезах доповіді до організаційного бюро ЦК «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду» (1927р.) суперечливість релігійних процесів, що полягає у спостереженні різноспрямованих феноменів (з одного боку - неухильна руйнація релігійної ідеології мас, повсюдний занепад релігійного фанатизму, збільшення числа відмов від виконання церковних обрядів, а з іншого – певне зміцнення релігійних настроїв [420, с. 127]), узгоджується з викладеною в п.1.4 цього дисертаційного дослідження моделлю суспільного розколу з урахуванням наших доповнень, наведених в п.2.1 наукової розвідки.

¹⁸⁶ Стаття 121 КК УСРР у редакції 1922р. встановлювала заборону викладання малолітнім (чи неповнолітнім) релігійних віровчень у державних або приватних навчальних закладах і школах [421, с. 92].

¹⁸⁷ УАПЦ послідовно обстоювала українізацію не тільки богослужіння, але й культури в цілому.

¹⁸⁸ Зареєстрована радянською владою релігійна організація.

підтвердив автокефалію УАПЦ та проголосив соборноправність і українізацію у якості основних засад УАПЦ [ibid, 376-378, 380].

За відносно коротких час соціально-політична значущість УАПЦ істотно збільшилась: «наприкінці 1926 року УАПЦ уже мала 32 єпископи, близько 3000 священиків і майже 6 млн вірних [423]», що не могло вже не становити самостійної загрози для радянської влади як до того «спільний супротивник» - РПЦ, за рахунок прихожан та храмів якої поширювалась УАПЦ.

Побоювання офіційної влади опозиційної діяльності УАПЦ мали певне підґрунтя, адже, за відомостями ДПУ УСРР, 214 священиків УАПЦ були в минулому військовослужбовцями армії УНР, 55 – членами українських національних партій, 46 – колишніми царськими офіцерами, 22 – білогвардійцями, 17 – жандармами й поліцейськими. Крім того, 59% кліру УАПЦ (331 осіб) перебували на «ворожих позиціях», а 70% парафій здійснювали політичну агітацію[325, с.305]. У циркулярному листі Секретного відділу ДПУ УСРР «Про українську громадськість» від 30 березня 1926р. відмічалось, що активісти українського національного руху бачать в УАПЦ «не мету, а засіб, та через церкву автокефалісти намагаються відновити те, що їм не вдалося провести шляхом політичної та військової боротьби». Наводилися висловлювання єпископів і кліриків УАПЦ: «... Українці не повинні сподіватися на більшу допомогу з-за кордону, а повинні агітаційним шляхом, через автокефальну церкву, вести український народ до самостійної України, весь час бути напоготові для підняття народного духу, так як український народ може виступити за створення самостійної України»[425].

За таких обставин поява циркуляра ДПУ УРСР від 04.09.1926р. «Про український сепаратизм», у якому УАПЦ оголошувалась «могутнім оплотом націоналізму і відмінним агітаційним знаряддям» [ibid.] та подальший саморозпуск УАПЦ на вимогу ОДПУ «ліквідаційним» надзвичайним собором у 1930р. [423] було лише питанням часу. УАПЦ було відновлено в Україні 6 червня 1990р. [ibid].

За часів німецької окупації¹⁸⁹ українських земель протягом Другої світової війни православне церковне життя українців знову стикнулося з розколом: за рішенням собору у Почаєві архієпископа Олексія й трьох інших архієпископів-однодумців 18.09.1941р. виникла Українська автономна церква, яка визнавала канонічну підлеглисть Московському патріархату РПЦ на правах автономії [427], тоді як, згідно з декретом митрополита Варшавського Діонісія від 24.12.1941р., у 1942р. у складі Польської автокефальної православної церкви у формі «Тимчасової Адміністрації» була утворена так звана «УАПЦ формації 1942р.», дійсна автокефалія якої через відсутність власної української державності проголошена не була [428].

Вітчизняні дослідники релігійно-церковної ситуації в Україні 1941-1945рр. В. Гордієнко та Г. Гордієнко вказують на стимулювання окупаційною владою міжцерковного конфлікту, адже автономна православна церква визнавалась занадто «прослов'янською», тоді як автокефальна виявляла націоналістичні тенденції у своєму прагненні до незалежності від Москви. Поступове втягування в міжконфесійне протистояння простих віруючих призвело до переслідування та страт підрозділами УПА священнослужителів та архієреїв Автономної православної церкви впродовж 1942-1944рр. [429]. Після визволення території України від німецько-фашистських загарбників ієрархи Автономної православної церкви, які емігрували на захід, увійшли до складу Зарубіжної Російської Церкви, а ті, що залишились, приєдналися до РПЦ.

Досліджуючи церковно-релігійне життя на українських землях в зоні румунської окупації протягом 1941-1945рр., Г. Гордієнко відмічає, що в тоталітарній Румунії періоду диктатури Антонеску Румунська православна церква (РумПЦ) була складовим елементом ідеологічного апарату режиму та виступала засобом денаціоналізації та румунізації місцевого населення. Підкреслюючи істотні в очах переважно етнічного українського і російського

---

¹⁸⁹ З початком окупації радянської території нацисти поширюють ідею «боротьби християнського світу з безбожним більшовизмом», у авангарді якої перебуває «Третій Рейх», яка зумовила в перші місяці окупації нацистську політику релігійної свободи [426, арк.68].

місцевого населення Трансністрії особливі духовні зв'язки з дореволюційною РПЦ, РумПЦ, маючи фактично «державний статус, так само, як колись Російська церква освячувала царський режим, ... своїм авторитетом освячувала режим Антонеску»[430, с.159, 162].

Запобігаючи розколу церкви на окупованій території, на відміну від нацистів, які дещо толерували діяльність сформованої протягом 1941-1942рр. УАПЦ, РумПЦ вороже поставилось до утворення Одеської парафії УАПЦ [431, с.93], довкола якої гуртувались українські активісти. Такий підхід окупаційного режиму в цілому відповідав загальній спрямованості румунської пропаганди на виховання «етнографічного молдавського елементу», щоб прищепити румунський дух, створити прийнятне для румунської адміністрації середовище [432, с. 163].

Водночас, на догоду своїм союзникам (насамперед, католицькій Італії), в румунській зоні окупації дозволялось функціонування католицької церкви у форматі Католицької місії з 14 священників на чолі з монсенйором М. Глазером, організованої для «пастирського окормлення Трансністрії»[433, с.372], у якій (з урахуванням Бессарабії), за підрахунками молдавської дослідниці Р. Соловей, було майже 50 тис. римо- й греко-католиків [434, р.122].

Після повернення у вересні 1944р. Молдови й Північної Буковини до складу СРСР на цих територіях відновлено юрисдикцію Московського патріархату РПЦ, однак з 1990р. на українських землях функціонує підпорядкований РумПЦ православний Український вікаріат (17 парафій) з адміністративним центром у м. Сигеті [435].

Діяльність уніатської церкви як істотного чинника у формуванні національної свідомості українського населення Закарпаття і Західної України та канонічна підпорядкованість УГКЦ Римському престолу з часів Берестейської унії 1596р. на фоні покращення відносин між радянською владою та РПЦ, починаючи з Архієрейського собору 8 вересня 1943р.¹⁹⁰, за одночасного

¹⁹⁰ На Соборі було обрано Московського патріарха, престол якого був вільним після смерті Патріарха Тихона у 1925р., та сформовано Священний Синод РПЦ.

збереження керівного атеїстичного владного курсу значною мірою обумовили релігійну політику щодо цих українських земель у складі післявоєнної УРСР.

У своїх наукових розвідках Г. Вишиванюк наводить переконливі докази прагматично-очікувальної позиції радянського уряду щодо взаємин з УГКЦ упродовж другої половини 1944р. із певним толеруванням до діяльності підпорядкованих Ватикану церков. Ця позиція пояснювалась спробами налагодження радянською владою контактів з Римським престолом у 1944р. для залучення його впливу на бік СРСР у питаннях післявоєнної перебудови світу та сподіваннями на допомогу УГКЦ в боротьбі з українськими націоналістами на приєднаних до УРСР землях. Своєю чергою, поява на початку 1945р. у виступах папи Пія XII ворожих оцінок на адресу комуністів та плани Ватикану зі створення конфедерації Придунайських держав та організації комітету «Католицької дії» для розгортання боротьби проти ліворадикальних елементів зумовили припинення пошуків компромісу між радянською владою з католиками та відповідну зміну ставлення до їх існування та діяльності на теренах СРСР. А коли у січні 1945р. за підсумками співбесіди співробітників УНКДБ з митрополитом УГКЦ Йосифом (Сліпим) стало зрозумілим, що УГКЦ в особі її ієрархів займає підкреслено нейтральну лінію в питаннях боротьби з українським національним підпільним рухом, радянською владою було розпочато операцію з ліквідації уніатської церковної структури[436, с.57-59].

Так відповідно до ухваленої 05.04.1945р. Народною Радою Закарпатської України (НРЗУ) постанови «Про вільну зміну релігії» «кожному повнолітньому громадянину Закарпатської України надавалося право вільно змінити свою релігію або вийти з числа віруючих зовсім й залишитися без віросповідання» [437], а постанова НРЗУ від 25.07.1945р. передбачала скасування вживання назви «греко-східний» і затвердження правильної назви «православний» та встановлювала дійсність «заяв про зміну релігії, поданих за чехословацького та мадярського режимів» [438, арк. 7].

Внаслідок цілеспрямованої політики місцевої влади, а також і добровільних переходів наприкінці 1945р. до православної єпархії влилося

понад 60 греко-католицьких громад [439, с. 225], що супроводжувалося захопленнями православними вірянами близько півсотні церков та будинків (фар) [440, с. 87-90]. Архівні джерела вказують на випадки сутичок між православними та уніатами щодо володіння храмами [441, арк. 7].

Разом з тим 8-10 березня 1946р. відбулась операція радянських органів держбезпеки за участю ініціативної групи з 997 священників-уніатів у формі так званого «Львівського собору»¹⁹¹, на якому було вирішено ліквідувати УГКЦ та приєднатися до РПЦ. Внаслідок такого рішення з 3431 уніатського приходу станом на 1946р. вже в 1959р. Радою у справах РПЦ 3222 були зареєстровані у якості православних, 67 уніатських приходів діяли без реєстрації, 98 церков було закрито, 18 уніатських спільнот збереглися на нелегальному становищі, а з 1643 колишніх уніатських священників 1243 перейшли до РПЦ[442].

Слід відмітити, що ліквідація УГКЦ на Закарпатті завершилась пізніше, ніж на Західній Україні – тільки 5 квітня 1949р. Під тиском органів МДБ більшість деканів благочинних округів ухвалили «Звернення до всесеснішого духовенства й всіх набожних вірних Греко-Католицької Церкви на Закарпатті» про возз'єднання з православною церквою, що було затверджене 8 квітня 1949р. На нараді священників-активістів (14 підписів) [443].

Окрім переходу вірян УГКЦ до РПЦ, на Закарпатті після війни також відбувався процес входження приходів Сербської православної церкви під юрисдикцію Московського патріархату. Так, 18.11.1944р. у м. Хуст збори православного духовенства вирішили звернутися до собору Сербської православної церкви (СПЦ) про згоду на перехід Мукачівсько-Пряшівської єпархії до складу РПЦ 6-8 вересня 1945р. На засіданні синоду СПЦ таку згоду було надано й 24 жовтня 1945 р. Патріарх РПЦ Алексій I (Симанський) призначив архімандрита Нестора (Сидорука) адміністратором православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії[444, с. 191 -195].

¹⁹¹Канонічність цього заходу не визначається ані католиками, ані уніатами, тоді як православні дослідники відмічають принципову відсутність узгоджених католицьких та православних норм канонічного права, які б регулювали питання переходу з однієї конфесії до іншої.

Було б помилковим вважати, що антирелігійна та антицерковна за своєю сутністю комуністична влада в своїй боротьбі з УГКЦ керувалась метою створення сприятливих умов домінуючого існування та розвитку РПЦ на українських землях. У своєму дисертаційному дослідженні «Радянізація Закарпаття 1944-1950pp.» В. Міщанин наводить докази використання владою православних як інструменту протистояння з католиками й уніатами, яким (після примушення до входження у склад РПЦ) також відводилась роль чинників розладу в самому православ'ї. Крім того, РПЦ, перебуваючи під пильним державним наглядом, зазнавало й фінансового тиску через оподаткування та відбирання земель на користь колгоспів, і залучення духовенства до виконання трудових повинностей, і ліквідації православних монастирів, і репресій кліру за «антикомуністичну й антирадянську діяльність» [445, с.517-521].

Вихід з підпілля, легалізація та початок відновлення інфраструктури УГКЦ в Україні пов'язуються із заявою Ради у справах релігії при Раді міністрів УРСР 28.11.1989р.[446].

Впродовж розглядуваного періоду на українських землях функціонували й інші релігійні організації: різноманітні протестантські установи, іудейські та ісламські спільноти, які насамперед охоплювали відповідні етно-релігійні меншини. Як і для державно-церковні відносини з РПЦ і УГКЦ, для діяльності вказаних релігійних течій було притаманно тиск, контроль та атеїзацію з боку владних органів, які продовжувалися з різною інтенсивністю до 1988р. Але так само, як з традиційними для України християнськими конфесіями, означена урядова політика не призвела до повної ліквідації відповідних релігійних напрямків, які з крахом проєкту утворення нової надетнічної асимільованої та секуляризованої єдності «радянський народ» отримали відродження у незалежній Україні.

Приведені в цьому пункті ключові чинники етнічної, мовної та релігійної (конфесійної) складових, які підкорювалися у відповідності до різноспрямованих політичних векторів, достатньою мірою обумовлюють конституювання неоднорідного соціуму України. Прикметно, що вітчизняна

дослідниця механізмів самовідтворення української політичної нації Г. Нестеренко, виокремлюючи самоорганізаційні та ентропійні механізми такого самовідтворення, віднесла до найвагоміших факторів останніх у тому числі тривале існування на межі Західної та Східної цивілізацій, й пов'язану з цим двоїстість ментальності українського етносу, а також релігійно-конфесійну, регіональну, етнічну різноманітність[447, с.18].

Складність окремого «зважування» та оцінки значущості конкретної історичної події в трансформації/деформації суспільства (у тому числі й для контпродуктивного для цілей консолідації призначення «винних» колективних ідентичностей) пояснюємо інертністю наслідків і практик впровадження того чи іншого владно-політичного заходу або розгортання будь-якого історичного явища, а також соціально-політичними ефектами «інтерференції та дифракції» різнорідних дій політичних акторів. За відсутності об'єктивної можливості змінити минуле нашого народу слід виходити з необхідності його врахування на шляху державотворення.

Наочним підтвердженням об'єктивної строкатості українського суспільства з точки зору як формулювання концепції будівництва політичної нації, так і оцінки прийнятності заходів з її втілення у життя є узагальнюючі відомості про:

- етнічний склад за статистичними даними перепису населення УРСР на 1989р. (див. Табл. 3.1), згідно з якими українці складали 72,72%, росіяни 22,07%, білоруси 0,85%, молдовани 0,63%, угорці 0,317%, румуни 0,262%, поляки 0,425%, кримські татари 0,09%, чехи 0,017%, словаки 0,015%¹⁹². Порівняння цих даних з підсумками першого Всеукраїнського перепису населення на фоні зменшення загальної кількості з 51млн 452 тис. до 48млн. 457тис. осіб фіксує збільшення питомої ваги етнічних українців до 77,8% та кримських татар – до 0,5%, з одночасним зменшення росіян до 17,3%, білорусів – до 0,6%, молдован –

¹⁹²Цією вибіркою ми виокремили питому вагу найчисельніших етнічних спільнот, корінних народів та представників етносів, чії «материнські» держави розташовані по кордонах України та історично впливали на соціально-демографічні трансформації населення нашої держави протягом розглядуваного періоду, що передував проголошенню незалежності.

до 0,5%, угорців – до 0,3%, поляків – до 0,3%¹⁹³, що, стосовно української етнічної спільноти може пояснюватися й зміною етнічної самоідентифікації респондентів;

- лінгвістичну належність, згідно яких станом на 2001р. українську мову вважали рідною 67,5% населення України (тобто менше, ніж визначених етнічних українців), що на 2,8 відсоткового пункта більше, ніж за даними перепису 1989 року. Російську мову визначили як рідну 29,6% населення (тобто більше, ніж визначених етнічних росіян) у порівнянні з минулим переписом населення цей показник зменшився на 3,2 відсоткового пункта¹⁹⁴. Вказаний феномен має істотне значення для побудови національної ідентичності, адже за визначенням Р. Ленчовського, «амбівалентні бієтнотри .... Це «резервна армія» для кожної з етнонаціональних складових» [448, с.125]

- релігійно-конфесійну самоідентифікацію населення як найбільш невизначену¹⁹⁵ та змінювану величину. Орієнтовне розуміння стану розшарування суспільства за цим параметром надають результати загальнонаціонального соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні» (2003), виконаного фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» на замовлення УГКЦ. Згідно цього дослідження, серед дорослого населення України, визначеного у кількості 37,95млн. осіб, кількість вірян УПЦ (МП) оцінювалась на рівні 4,7-5,2млн. осіб, УПЦ (КП) – 3,5-4млн. осіб, УАПЦ – менше 0,4млн. осіб, УГКЦ – 2,5-2,7млн. осіб, Римо-католицької церкви – менше 0,5млн. осіб, протестантів різних номінацій – 0,8-1,3млн.осіб, послідовників ісламу – менше 0,5млн. осіб, іудаїзму – менше 0,2млн. осіб. Автори дослідження відмічають і понад 10,5млн. осіб позаконфесійних та невизначених вірян [449], що актуалізує проблематику згадуваної вище «резервної армії», але вже для релігійних складових нашого суспільства.

Відмітимо, що в науковій літературі зустрічається й інший підхід до критеріїв розмежування українського суспільства. Так львівський дослідник

¹⁹³ <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

¹⁹⁴ <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

¹⁹⁵ Переписи 1989 та 2001р. не фіксували відповідні параметри респондентів.

колективної ідентичності Л. Угрин, слідуючи оцінкам цивілізаційного розламу в Україні С. Гантінгтона, викладеним у праці «Зіткнення цивілізацій», наголошує на історично сформованій регіональній роздільності «з акцентуванням на дихотомічності ідентичностей Заходу та Сходу, яку символічно репрезентують Львів і Донецьк. ....Саме ціннісне розрізнення, а не етнічні, мовні, конфесійні відмінності найдеструктивніше вплинули на політичний розвиток українського суспільства»[450, с.57]. Визнаючи правомірність виокремлення регіональних відмінностей в Україні, все ж таки дотримуємося думки, що у наближенні вони значною мірою можуть бути пояснені історичним розгортанням колективного самоусвідомлення населення відповідних регіонів саме крізь призму їх етнічної, мовної та релігійної системи координат.

3.2 Проблематика націєбудівництва

Викладені обставини формування гетерогенного за всіма значущими в контексті розглядуваної проблематики критеріями соціуму України певною мірою формує для стороннього спостерігача очікування на обрання та впровадження адекватної такій складній (багаторівневій та взаємопов'язаній) строкатості концепції націєбудівництва. Проголошена демократичність пострадянського державотворення, яка передбачає широку інклюзивність у неоднорідному суспільстві, зумовлює полікефальну сутність такої концепції.

В. Черновол (один із ініціаторів проголошення незалежності) у проєкті своєї передвиборчій програми ще у 1989р. визначав «майбутню Україну федеративною державою — союзом земель, які склалися історично й несуть на собі природно-кліматичні, культурно-етнографічні, мовно-діалектні, побутово-господарчі та інші відмінності, що творять неповторне різнолике обличчя єдиного народу». Водночас «кожна із земель матиме свій парламент (Донецьку раду, Галицьку раду і т.д.) і свій земельний уряд, а двопалатна (з пропорційним представництвом від усього населення, і порівним — від земель) Центральна Рада України відатиме й берегтиме гарантії демократичних прав (на опозицію,

на вільні вибори, на свободу слова й друку, на приватну чи колективну власність, на недоторканість і гідність особи)». Політик наголошував, що «Федеральний устрій України дасть можливість урядам таких найбільш етнічно неоднорідних земель, як Донбас чи Крим, за умови обов'язкового визнання української мови єдиною державною в республіканському масштабі вводити на тривалий період дво- чи й тримовність у своїх федеральних землях» [451, с.579-587].

Утім, попри величезний авторитет цього національного діяча, його ідеям державотворення, які відтворюють висловлену лідером УНР М. Грушевським ще у 1920р. думку про організацію України як федерації «своїх фактичних республік-громад..., об'єднання мусить вирости само собою в процесі життя, воно не може бути штучно форсованим, тим менше – насильно накидуваним» [452, с.232], не судилося реалізуватися з багатьох причин.

У своєму аналізі цивілізаційного вибору Україною унітарної форми державного устрою київський політолог В. Явір відмічає, що така форма сприяла постанню й зміцненню України як суверенної та незалежної держави: «Вибравши цю форму державного устрою, Україна виграла час, вона відбулася, набула міжнародно-правової суб'єктності, здобула визнання»[453, с.168]. Дослідниця, посиляючись на розпочату представниками донецької промислової еліти дискусії щодо можливого відродження Донецько-Криворізької республіки, підживлення Угорщиною дезінтеграційних настроїв серед населення Закарпатської області, дію Російської Федерації через етнічну групу русинів, іредентський політичний курс керівництва місцевої влади в Криму, підтримку Румунією етнічних румун на Буковині та Бессарабії (частини Чернівецької та Одеської областей) фінансово та наданням свого громадянства, наголошує, що «федеративна форма державного устрою призвела б до дезінтеграції України ще на початку 1990-х рр.» [ibid, с.169].

С. Бульбенюк цивілізаційний вибір українського державного проєкту розглянуто в контексті вибудованих навколо двох базових концептів політичної нації — «державо-нація» versus «нація-державо» низки взаємовиключних

пар[454, с. 251-252], які ми для наочності пропонуємо у вигляді таблиці (див. табл. 3.2).

І хоча форма державного устрою незалежної України була визначена унітарною (із «застереженням» у вигляді Автономної Республіки Крим), тим не менш притаманні саме полікефальній концепції націєбудівництва «державнація» принципи знайшли своє відображення в положеннях згадуваних вище засадничих документів державності [293, 294, 295] та преамбулі й статей 1, 3, 10, 11, 15, 22, 24, 34-36, 53 Конституції України [455] та являють собою своєрідну зовнішню фіксацію суспільної угоди, за якою утворено незалежну Україну.

Формулу цієї суспільної угоди, у відповідності та на виконання якої має функціонувати політична система, у найбільш спрощеному вигляді можна визначити так: народ, який історично станом на 1991р. склався з наявного населення всіх етнічних, мовних та релігійних ідентичностей, представники яких визнають один одного рівними в гідності, утворив власну державу (як об'єкт) на відповідній території, та ця держава (вже як самостійний актор) гарантує збереження та вільний розвиток всіх складових народу-засновника. Для цілей нашої наукової розвідки підкреслимо, що саме виокремлені за вказаними ознаками групи населення можна розглядати у якості учасників-сторін цієї суспільної угоди, які погодилися жити в одній спільній державі та формувати спільну політичну ідентичність (націю) за умов одночасного збереження своєї субнаціональної групової ідентичності. З цього приводу досі актуальним вважаємо застереження С. Римаренко про те, що «...вихідним пунктом консолідації суспільства є розуміння самої української нації як поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України й усвідомлює себе як спільноту громадян Української держави» [456, с. 359].

Держава, що створюється за такою угодою, відіграє дуалістичну роль і об'єкта (як місце проживання, джерело благ і ресурсів та форма організації народу-засновника), і суб'єкта (як політична влада). Конституювання суспільною угодою демократичної держави очевидно передбачає збереження відповідності останньої цій угоді як умову легітимного існування, адже угода

фактично опосередковує стратегію спільного життя всіх сегментів суспільства та подолання викликів.

Таке формулювання суті суспільної угоди, закладеної у фундамент незалежної України на момент її проголошення, відповідає запропонованому нами наповненню дефініції «демократичність» за допомогою концепту «агонізм» Ш. Муффа. Своєю чергою, С. Бульбенюк наголошує на беззаперечності тези, «згідно з якою центральним вектором державотворчого процесу в Україні має залишатися демократичний транзит як основа політичної трансформації країни» [454, с. 260], а Ю. Лисенко фактично відносить регіональну, етнічну, релігійно-конфесійну різноманітність до підстав природного демократизму української психології та правосвідомості [ibid, с.311.]

У такій системі координат всі інші визначальні параметри політики (форма устрою, правління, виборча система, партіома тощо) можна розглядати як інструменти (більш чи менш ефективні в конкретних історичних умовах) забезпечення виконання суспільної угоди, дотримання сутті якої унеможливорює правомірність ревізії факту утворення держави з боку учасників такої угоди. І навпаки, якщо суспільну угоду про принципи побудови й функціонування держави не було змінено у спосіб, порівняний за рівнем легітимності та інклюзивності зі способом укладання такої угоди, але політична практика функціонування держави (її діяльність/бездіяльність) викликає незадоволення й обурення через зміну закладеного в угоді балансу інтересів за рахунок якоїсь групи (груп), яка не бажає добровільно відмовитися від своєї субнаціональної ідентичності¹⁹⁶. Тож постають наступні альтернативи:

1) суспільну угоду потрібно переглянути та привести у відповідність до фактично змінених обставин і такий перегляд передбачає пошук і досягнення нового компромісу між групами – засновниками держави. Процедура перегляду

¹⁹⁶ Зокрема, в п.35 доповіді Спеціального доповідача з питань меншин на 28 сесії Ради з прав людини наголошувалося на виявленні за підсумками місії в Україні вже після подій Євромайдану, «що використання мов меншин є надзвичайно важливим та емоційним для багатьох громад та суттєвим аспектом індивідуальності та ідентичності громади. Національні меншини чітко висловили своє бажання зберегти та захистити свої мовні права та здатність вільно користуватися своїми мовами приватно та публічно без дискримінації»[457, с.11].

ускладнена участю держави-суб'єкта, позиція якої може визначатися відстоюванням інтересів лише певної партикулярної (можливо, навіть і мажоритарної) групи та спотворювати уявлення про дійсну рівновагу. Інклюзивність перегляду та консенсусність його результату (добровільна «лояльність») вказуватиме на ефективність механізму «голосу» у розумінні моделі Хіршмана-Фінера;

2) політична практика (ухвалювані рішення, статус груп, розподіл майнових ресурсів та символічного капіталу), які не відповідають існуючій угоді, мають бути приведені у відповідність до її суті. Це передбачає, насамперед, зміну у діяльності держави-суб'єкта, що має бути достатньо незалежною та потужним (щонайменше, не бути «захопленою» певним сегментом), щоб впливати на позицію певних партикулярних груп – «порушників» угоди. Вочевидь, що такий результат досягається тим легше та є більш стійким у разі відсутності істотних змін у фактичних обставинах існування/позиціювання груп-сторін угоди, з яких вони виходили на момент її укладання;

3) повне (демонтаж політії) чи часткове (для певної сторони) розірвання суспільної угоди, що має наслідком виникнення проблеми-виклику розподілу між її сторонами держави-об'єкту (насамперед, території фактичного розселення відповідних етнічних груп) з повним чи частковим припиненням існування держави-суб'єкта, що природньо спричиняє спротив з боку останньої. У збереженні цілісності держави-об'єкту зацікавлені і ті партикулярні групи, чий статус покращився за рахунок статусу незадоволеної групи, і їх імпліцитна діяльність з захисту свого нового становища може зовні сприйматися як «легітимна» мета зберегти суспільну угоду, а отже, і цілісність політії. Така експліцитна легітимність передбачає вирішення проблеми-виклику розподілу територій між групами-засновниками держави та сторонами «первісної редакції» суспільної угоди лише шляхом усунення відповідної групи (або груп) від розподілу: або у спосіб асиміляції іншими сегментами (тобто відмова від власної ідентичності), або вигнанням (примушенням до міграції) – сценарій функціонального «виходу» за моделлю Хіршмана-Фінера.

Наочним еквівалентом цього процесу є примусове виключення одного з учасників товариства іншими з подальшим розподілом між ними його частки у статутному капіталі. І так само, як внутрішній корпоративний конфлікт послаблює компанію від недружнього зовнішнього поглинання чи захоплення її ринкової частки компаніями-конкурентами, стан суспільного розколу в політії природньо активізує іредентичні політичні програми сусідніх держав, які мають статус материнських відносно відповідної етнічної групи у розглядуваній політії. Водночас стан суспільного розколу істотно підвищує сподівання на вірогідність територіальних придбань у формі «ефективної окупації», адже формальна відсутність міждержавного конфлікту полегшує «доказування» відповідності напрацьованим міжнародною юриспруденцією критеріям такого способу набуття територій (мирний характер окупації, практична реалізація суверенних дій, їх здійснення мірою, що відповідає територіальній перевазі та безперервність таких дій [458, p.151]).

Отже, логічним вважаємо висновок, що вплив/тиск на етнічний сегмент суспільства у формі фактичної ревізії проти його волі статусу, визначеного/передбаченого суспільною угодою, у разі, коли цей сегмент – меншина в розглядуваній політії, але етнічно пов'язаний з сусідньою «материнською» державою, події можуть розвиватися за трьома одночасними контрконсолідаційними сценаріями примусової асиміляції, функціонального «виходу» - міграція до «материнської» держави та територіального «виходу» (сепаратизм, сецесія, іредентизм). З цього приводу доцільно знову привести спостереження Спеціального доповідача з питань меншин Ради з прав людини ООН за підсумками місії в Україні у 2014р.: «В Україні проживає безліч великих груп меншин, які зберігали міцну історичний, етнічний, культурний та мовний зв'язок з сусідніми державами та історичну пам'ять щодо своїх громад і їх «приналежності» в Україні»[457, p.11]. Важливо підкреслити, що у системі координат етноцентрумів оцінка наявності/відсутності фактичної дискримінаційної складової в перегляді позиціювання етнічних груп має свою специфіку, а саме: достатньо, щоб етнічна колективна свідомість вважала, що до

відповідної етнічної групи держава ставиться гірше (ніж має) і тим легше створити таку уяву, якщо етнополітика держави є непослідовною, невваженою та підкоряється кон'юнктурним міркуванням.

Окреслені альтернативи кореспондуються із розглянутою в п.1.4 дисертаційного дослідження моделлю соціального розколу. При цьому консолідації суспільства та збереженні цілісності політиї відповідатиме стратегія, що забезпечить здійснення 1 або 2 з вказаних альтернатив.

Ключові питання щодо вихідних засад, на які спирається нація у своєму розвитку та які мали бути вирішені на початку державотворення, сьогодні постають ще з більшою актуальністю¹⁹⁷, адже в світлі сформульованих нами в п.1.3 цього дослідження ознак система «соціум-політія» України перебуває у стані розколу.

Найбільш вагомим доказом такого невтішного (проте й не безнадійного за умов своєчасного вжиття адекватних заходів) становища є збройний конфлікт на Сході України, що триває з 2014р. Як відомо, цей конфлікт постановами Верховної Ради України №129-VIII від 27.01.2015 [459], №337-VIII від 21.04.2015[460] та Законом України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» №2268-VIII від 18.01.2018 [461] визначається як відсіч і стримування Україною збройної агресії РФ, яка, за експертними оцінками, вчиняється у формі «гібридної» війни¹⁹⁸. На зовнішній арені Україна також послідовно дотримується саме такого тлумачення цього протистояння.

Водночас Міжнародним Комітетом Червоного Хреста [463] та Українською Гельсінською спілкою з прав людини [464, с.7] ситуацію в окремих районах Донецької й Луганської області кваліфіковано як неміжнародний

¹⁹⁷ Той факт, що після 30 років незалежності актуалізується проблематика формулювання засадничих принципів розбудови національної держави, є переконливим доказом поточної процедури перегляду публічно досягнутої (а може і імпліцитно присутньої у масовій свідомості) суспільної угоди «зразка 1991-1996рр.». А отже, 1 із 2 визначених нами консолідуючих альтернатив вже відкинута (відновлення «статус-кво» у міжетнічному позиціюванні).

¹⁹⁸ Див., наприклад, виступи експертів міжнародного Круглого столу “Гібридна” війна Росії – виклик і загроза для Європи” (14 грудня 2016р.) [462, с.17-37].

збройний конфлікт. Своєю чергою, відсутність оголошеного в порядку п.9 ч.1 ст.85 Конституції України [455] стану війни України з Російською Федерацією, нерозірвані дипломатичні відносини і збереження (незважаючи на стрімке згортання після 2014 року) істотного міждержавного товарообігу також є вказівкою на «гібридність» протистояння.

Утім, безвідносно до всього досить великого кола акторів, інтересантів та вигодонабувачів такого протистояння (як зовнішніх, так і внутрішніх), приналежність переважної кількості втягнутих у нього осіб¹⁹⁹ до громадянства України, а також фактичне утворення та існування неконтрольованих центральною владою окремих територій так званих «ДНР» і «ЛНР» (ОРДЛО), населених громадянами України, декларованих державою намірів реінтегрувати це населення до загальноукраїнського простору - вказує на наявність компонентів, що перебувають в сфері уваги цього дисертаційного дослідження. Так, В. Горбулін, визначаючи збройний конфлікт на Сході України україно-російською «гібридною війною нового типу», відмічає одним із її ефектів загострення цивілізаційної боротьби на релігійно-конфесійній і духовно-парадигмальній основі[466], що узгоджується із ознаками Категорії II.

Дійсно, само по собі використання зовнішніми зацікавленими сторонами²⁰⁰ політико-соціальних закономірностей (а також створення сприятливих умов для їх спрацювання), здатних посилити розкол з використанням чинників, які локалізовані в межах території держави, а отже потенційно перебувають в сфері її контролю, не скасовують, а навпаки актуалізують необхідність дослідження й використання такою державою цих закономірностей на свою користь, тим більше що власні невдалі або несвоєчасні кроки в цій площині гратимуть не на користь цілісності країни.

¹⁹⁹ Див., наприклад, відомості про кількість та співвідношення поранених та загиблих серед цивільного населення на підконтрольній та непідконтрольній українській владі територіях за Тематичним звітом ОБСЄ «Жертви серед цивільного населення в охоплених конфліктах районах на Сході України» (1 січня 2017 – 15 вересня 2020)[175].

²⁰⁰ Солідаризуючись із думкою В. Явір, про те, що «зацікавленість сусідніх держав (Угорщини, Росії, Румунії, і, можливо, навіть Польщі), які мають потужне імперське минуле (у певний період історії володіли українськими територіями) в дезінтеграції України»[453, с.169], відмітимо, що така зацікавленість зовсім не втратила своєї актуальності із закінченням 90-х років минулого століття. А отже, концентрація уваги лише на «північно-східному» напрямку вбачається помилковою.

У ситуації локалізованого «лінією зіткнення» занадто великою ціною, але все одно триваючого збройного протистояння вважаємо прикладом «розгойдування човна» державної цілісності масові випадки захоплення [467] та непоодинокі спроби знищення храмів [468] УПЦ МП, унаслідок яких відбувається зміна конфесійного ландшафту на користь ПЦУ – новоутвореної на базі УАПЦ та УПЦ КП. У своєму інтерв'ю «Радіо Свобода» у грудні 2019 року предстоятель Епіфаній повідомив про «добровільне приєднання» до ПЦУ близько 600 парафій УПЦ МП, «маркуючи» останню як «РПЦ в Україні» та «інструмент Росії на зовнішньому напрямку» [469]. Між тим у звіті Ради з прав людини при ООН від 08.02.2019, присвяченому питанню порушення прав віруючих УПЦ, вказується про безпрецедентний тиск на духовенство та ієрархію УПЦ: «їх викликають на допити та «співбесіди» до Служби безпеки України, урядовці різного рангу змушують священників змінити юрисдикцію та перейти до ПЦУ, церкви жорстоко захоплюються, у деяких випадках пролита кров» [470, р.2]. Далі в Звіті надається така оцінка офіційній державній позиції: «Парламент України та Президент демонструють напрочуд високу згуртованість у своїй дискримінаційній політиці щодо УПЦ. Парламент України ухвалив законопроект, який зобов'язує громади УПЦ змінити назви, включивши інформацію про їх приналежність до держави, визнаної в Україні державою-агресором – Російською Федерацією²⁰¹. Тепер, коли закон набув чинності, усі юридично зареєстровані громади УПЦ вимагаються подати документи для внесення змін до своїх статутів. В іншому випадку їх статути втратять силу, а громади втратять права юридичних осіб» [ibid, p.3].

Така релігійна політика держави у період каденції президента П. Порошенка виглядала очікуваною, адже звернення про надання автокефалії православній церкві в Україні було затверджено постановою Верховної Ради

²⁰¹ Мова йде про Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» від 20 грудня 2018 року № 2662-VIII, який набрав чинності 26.12.2018.

України 16 червня 2016 року № 1422-VIII під головуванням А. Парубія [471], а Національний інститут стратегічних досліджень, оцінюючи значення Томосу про автокефалію українського православ'я, відверто визнає: «Автокефалію українського православ'я необхідно сприймати як органічне доповнення політичної незалежності України, як чинник по зміцненню національної безпеки в її гуманітарному вимірі»[472]. Втім, прихильність державної влади, вагомість долучення якої до процедури набуття автокефалії (отримання Томосу від патріарха Варфоломія) публічно визнано предстоятелем ПЦУ[473], і в перебігу каденції В. Зеленського особливо не змінилась: під час робочого візиту до Туреччини 30.11.2020. прем'єр-міністр України Д. Шмигаль на зустрічі з патріархом Варфоломієм «наголосив, що Православна Церква України є надійним партнером державних інституцій в питаннях соціального й гуманітарного служіння. Держава, зі свого боку, підтримує активну соціальну діяльність церкви й надає їй в юридично обґрунтованих та можливих межах повну соціальну й економічну підтримку»[474].

На наш погляд, наслідком здійснюваного підходу до гомогенізації конфесійного простору та очікування «перемог на новому полі інформаційного українсько-російського фронту» є програмування сценарію мобілізаційного протистояння²⁰² й всередині українського суспільства вже за віссю міжконфесійної ідентифікації, у якому державна влада красномовно визначає «правильну належність». Дійсно, за відомостями Міністерства культури та інформаційної політики України станом на 01.01.2020. УПЦ МП у своїй структурі налічувало 12410 релігійних організацій (в ПЦУ – 7097)[475], а про рівень її соціальної підтримки (навіть в умовах пандемії) набагато

---

²⁰² Офіційна позиція УПЦ МП містить заклик до миру та не висловлює засудження вторгнення РФ на територію України, а війну на Донбасі називає «братовбивчим протистоянням», «громадянським конфліктом», «розбратом та ворожнечею», «зіткненням інтересів Заходу та Сходу». Натомість позиція ПЦУ з цього приводу втілена у тезі «не потрібен мир за будь-яку ціну, але мир справедливий» та за великим рахунком відповідає офіційній позиції української влади щодо «гібридної війни» з РФ.

переконливіше, ніж висновки за порівняно незначними вибірками соціальних досліджень²⁰³, свідчить кількість учасників хресної ходи 27.07.2021[478].

Самі собою напрошуються історичні паралелі з невдалими спробами Польщі, Румунії та Угорщини посилити свій вплив на тимчасово захоплених етнічних українських землях за допомогою відповідної церковної політики, про що нами вказувалося в попередньому пункті цього розділу. Більш того, фактично другу спробу після часів Директорії отримати продержавницьку українську церкву задля релігійної гомогенізації населення як однієї з умов суверенітету²⁰⁴ за своєю суттю можна порівняти із утворенням англіканської церкви в XVI столітті з метою відриву від впливу Римського престолу. Виникає питання: а чи дійсно вимагають умови, виклики та ситуація з будівництвом політичної нації у секуляризованій державі в XXI столітті орієнтуватися на рецепти абсолютної монархії понад 400-літньої давнини? І чи повинна Україна на власній території й відносно свого народу повторювати асиміляційну політику сусідніх держав-мононацій?

Ще одним полем «війни ідентичностей»²⁰⁵, яка не обмежується лінією зіткнення на сході країни є мовна ситуація й мовна політика. Наразі, порівняно із ситуацією до 2014р., державою послідовно впроваджується курс забезпечення стрімкого та істотного проникнення й розповсюдження української мови в усталені сфери застосовування мов інших етнічних спільнот, які історично склалися на момент проголошення незалежності України. Підходи, ставлення та оцінки вказаної складової колективної ідентичності в українських реаліях завжди були й залишаються одними з самих контраверсійних.

Показовим з цього приводу є порівняння політичних програм та відповідних електоральних результатів на президентських і парламентських

²⁰³ Див., наприклад, дослідження Центра Разумкова «Конфесійна та церковна належність громадян України (січень 2020р. соціологія)»[476], або Київського міжнародного інституту соціології «Релігійна самоідентифікація населення й ставлення до основних церков України: червень 2021 року» [477].

²⁰⁴ У посланні до Верховної Ради України (2018р.) П. Порошенко наголосив: «Томос – це фактично ще один Акт проголошення незалежності України»[479]

²⁰⁵ Див., наприклад, гучні заголовки в ЗМІ на кшталт статті на Порталі мовної політики «Україна здобула історичну перемогу на мовно-цивілізаційному фронті у війні з Росією.» [480] *Портал мовної політики*. 2019. 17 травня. URL: <http://language-policy.info/2019/05/ukrajina-zdobula-istorychnu-peremohu-na-movno-tyvilizatsijnomu-fronti-u-vijni-z-rosijeyu/> (дата звернення: 28.08.2019).

перегонах 2019р. Так, на відміну від П. Порошенка, жорстку україноцентричність якого красномовно втілювало його головне передвиборче гасло «Армія. Мова. Віра», В. Зеленський протягом виборчої кампанії оминав мовну проблему та шляхи її розв'язання, вочевидь, прагматично переслідуючи мету здобуття підтримки електорату як Сходу, так і Заходу країни.²⁰⁶

Новообраним президентом з приводу ухваленого парламентом 25.04.2019. Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» висловлено думку про те, що мовні питання є другорядними і значно важливіше ухвалювати ті закони, які консолідують суспільство, а не роз'єднують його: «Російська агресія, повільний економічний розвиток, масова еміграція українців за кордон, тотальна корупція — це проблеми, які стосуються кожного з нас і суспільства в цілому. Тому ми повинні ініціювати та ухвалювати такі закони й такі рішення, які консолідують суспільство, а не навпаки» [481].

Дистанціювання від чинників, що заважають об'єднанню українців, демонстрував і Д. Разумков — на той момент головний політтехнолог команди В. Зеленського, а в подальшому — голова парламенту: «Проблема в тому, що в нас питання мови політики порушують перед виборами, от у чому проблема. Насправді, все, що може роз'єднувати українців, — віра, мова, територія, якісь історичні лідери, — потрібно винести за дужки, принаймні доти, доки ми не закінчимо війну» [482].

Втім, попри обіцяне й очікуване широке обговорювання державних заходів в такій чутливій для колективної ідентичності сфері, як застосування мов, подальші події продемонстрували послідовність державної політики, яка повною мірою кореспондується із постулатом закону економії мовних засобів: «у випадку двомовності²⁰⁷ на всій території країни йде мовне суперництво, внаслідок чого одна з мов поступово втрачає свої позиції та з часом зникає» [483]. І в контексті поширеної в публічному дискурсі позиції конкуренції «української

²⁰⁶ Як показали гучні результати перемоги В. Зеленського не тільки над П. Порошенком, але й над іншими політиками, які в мовному питанні сповідували україноцентричність (наприклад, Анатолій Гриценко, Віктор Кривенко, Руслан Кошулинський, Андрій Новак, Юрій Кармазін), обрана стратегія виявилась успішною. Певною мірою такі результати можна вважати деяким еквівалентом широкого соціального опитування з мовного питання.

²⁰⁷ Мається на увазі обсяг застосування російської та української мов населенням України.

як мови етносу, якому належить ключова роль в утворені Української держави, і російської як мови, нав'язаної Російською імперією в період належності України до її складу»[484, с.46], очевидно, що ... зникнути має російська: «деформована мовна ситуація, що склалася внаслідок асиміляції українців» та домінування російської мови в «багатьох регіонах України в міській комунікації, масовій культурі, інформаційному просторі» визначені у якості причин мовної проблеми в Концепції державної мовної політики, схваленої Указом Президента України від 15 лютого 2010 року №161/2010 [485].

Обґрунтованість формулювання вирішення мовного питання в Україні у форматі вказаної дилеми, особливо в контексті досвіду лінгвістичного співіснування в інших поліетнічних державах з доволі широким діапазоном співвідношення титульного етносу та меншин (Канада, Бельгія, Швейцарія, Іспанія, Великобританія, Фінляндія, Сербія, Ірландія тощо), залишається поза межами нашої наукової розвідки.

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»[486], хоча й набрав чинності 16.07.2019р., у своїх Прикінцевих положеннях передбачав перехідний період різної тривалості (від одного і до понад 10 років) для різних своїх новел регламентації мовозастосування. Серед змін, що викликали найбільше спорів і в експертному середовищі, і просто серед лідерів думок та пересічного населення, у розрізі нашого дослідження можна виокремити такі:

- поширення визначення «публічної сфери», у якій має бути забезпечена комунікація державною мовою, не тільки на стосунки у площині «людина – держава/місцеве самоврядування/державний і комунальний сектор економіки», але й на сферу обслуговування споживачів для суб'єктів господарювання всіх форм власності, наукових, спортивних і культурних заходів, користувацьких інтерфейсів комп'ютерних програм та веб-сайтів, поширення і демонстрації фільмів тощо, тобто й відносини, що здебільше відбуваються між суб'єктами

приватного права, а отже – й сферу відповідних комунікацій етнічних груп, з яких складається народ України²⁰⁸;

- встановлення обов'язку виконання матеріалів передвиборчої агітації будь-яких засобів поширення виключно українською мовою, як і необхідність спілкування працівників та посадових осіб партій чи громадських об'єднань з іншою особою виключно українською мовою під загрозою оскарження до Уповноваженого із захисту державної мови;
- гарантування особам, які належать до національних меншин, права на здобуття освіти мовою відповідної національної меншини лише дошкільного й початкового рівня, тоді як для корінних народів України передбачено здобуття й середньої освіти мовою відповідного корінного народу.

Своєю чергою, Закон України «Про корінні народи України»[487] серед кваліфікуючих атрибутів відповідної етнічної спільноти встановлює відсутність державного утворення за межами України. За змістом такого застереження законодавця громадяни нашої держави, які самоідентифікують себе з етнічними спільнотами росіян, поляків, угорців, білорусів, румунів (тобто етносів, які асоційовані з «материнськими» державами-сусідами)²⁰⁹ не можуть розраховувати на законодавчі гарантії щодо колективних прав, можливостей самовизначення в межах України та вільного здійснення соціального, економічного та культурного розвитку, державному сприянню представництву в парламенті та органах місцевого самоврядування, посилену державну підтримку, і, найголовніше – заборону дискримінації при здійсненні прав як корінного народу.²¹⁰

Втім, застереження ч.5 ст.21 Закону від 25.04.2019 № 2704-VIII про можливість викладання у закладах освіти однією чи кількох дисциплін англійською мовою та іншими офіційними мовами Європейського союзу

²⁰⁸ Части́н 8 статті 1 цього Закону визначає державну мову у якості мови міжетнічного спілкування та розглядає її як фактор єдності і національної безпеки.

²⁰⁹ Закон безпосередньо відносин до корінних народів України кримських татар, караїмів та кримчаків.

²¹⁰ Зауважимо, що конституційна заборона дискримінації (у тому числі за ознаками релігійних переконань, етнічного походження та мови) в ст.24 Основного закону України сформулювала як індивідуальна гарантія, тоді як корінним народам надана також і колективна. Це актуалізує розглянуту в п. 2.2 дисертації концепцію «поколінь прав» в українських реаліях.

фактично не тільки зберігає у повному обсязі середню освіту рідною мовою для угорських, польських і румунських етнічних груп серед громадян України, але й створює підстави для отримання цими етнічними групами і вищої освіти.

Таким чином, означені закони в царині мовних відносин запроваджують різних обсяг прав для різних етнічних груп громадян України, адже застарілий Закон «Про національні меншини в Україні» 1992р. [488] не містить адекватного та дієвого механізму захисту та гарантій мовних прав таких меншин.

На диференційований підхід української держави до різних категорій мов вказується в п. 39 Висновку Європейської комісії за демократію через право щодо Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [489], а далі за змістом Венеційською комісією було зазначено:

- «дуже важко бачити будь-яку причину, яка виправдовує... диференційоване ставлення» до використання мов у навчанні «між меншинами, які розмовляють офіційною мовою ЄС, та іншими національними меншинами, такими, як російська меншина» і існує велика ймовірність того, «що менш сприятливе поводження з російською мовою (та іншими мовами, які не є офіційними мовами ЄС), не виправдане з огляду на принцип недискримінації²¹¹» (п.42);
- З приводу «різного ставлення до меншин, які розмовляють офіційними мовами ЄС, та інших національних меншин» у інших, ніж навчання сферах, «аргументи української влади про європейські амбіції України та століття пригнічення української мови на користь російської» були визнані недостатніми. Зазначаючи непереконливість цих міркувань з точки зору прав людини в цілому та заборони дискримінації зокрема, Комісією наголошено: «Зовнішньополітичні міркування – будь то проєвропейська політика України чи конфлікт з Росією через анексію Криму – не є вагомим аргументом у дискусіях щодо мов, користуватися якими громадяни, у тому числі й представники національних

²¹¹ Слід зазначити, що Конституційний Суд України рішенням від 14.07.2021 № 1-р/2021[490] визнав конституційним Закон від 25.04.2019 № 2704-VIII, хоча одним із суддів (О. М. Литвинов) в окремій думці піддано сумніву повноважність складу суду.

меншин, мають право»; «прийняття позитивних заходів, спрямованих на пропаганду української мови» ... «не може виправдати позбавлення російської мови та її носіїв, які проживають в Україні, захисту, наданого іншим мовам та їх носіям, залишаючи осторонь той факт, що регламент про «мови, які не є офіційними мовами ЄС» стосується не лише російської, але й багатьох інших мов» (п.п.43, 44).

Усвідомлення того, що запровадження приписів Закону від 25.04.2019 № 2704-VIII матиме наслідком «виштовхування» російської мови зі звичайної для неї сфери вжитку, а відтак – і небезпеку втрати «лояльності» значної кількості її носіїв – громадян України, породило дискусію відносно доцільності збереження російської мови, але не як «монопольної культурної власності» Росії, а як складової української культури. Відповідні міркування висловлював впливовий в українському політикумі й самостійний політичний гравець А. Аваков (міністр внутрішніх справ протягом періоду з 27.02.2014 по 15.07.2021) [491], а також і людина з команди президента В. Зеленського – його пресекретарка Ю. Мендель[492], яка, на нашу думку, «зондувала» суспільну думку за дорученням очільника держави.

Однак Уповноважений із захисту державної мови розкритикував вказану заяву Ю. Мендель [493], а в іншому своєму інтерв'ю взагалі відмітив, що ті, кого не влаштовує закон про мову, мають відправитися до інших країн, де почуватимуться комфортніше [494]. Такі твердження посадовця, окрім безпосереднього відсилання до розглядуваної у цьому дослідженні ексклюзії в міжетнічних відносинах та примушення до функціонального «виходу», нагадують тезу відомого французького мовознавця А. Мартіне: «мова перемагає своїх суперників не в силу якихось внутрішніх якостей, а тому, що її носії є войовничішими, фанатичнішими, культурнішими, заповзятливішими» [495, с.81].

Якщо проаналізувати наведені вище аспекти націєтворення за допомогою діаграм Ейлера із визначенням у якості опозиційних пар тих групових ідентичностей, на користь позиціювання яких ухвалювалися певні

рішення/відбувалися події, і тих, хто «програв» в своєму позиціюванні (порівняно із статусом, що визначався суспільною угодою в її «первісній редакції»), не важко буде побачити, що за всіма критеріями найбільш концентрований вплив зазнала саме російська етнічна група громадян України.

Треба визнати, що підтримка Російською Федерацією самопроголошених «ЛДНР» та відторгнення від України Криму призвели до того, що в масовій свідомості інших етнічних груп (і насамперед, мажоритарного сегмента етнічних українців) відбулося певне ототожнення з РФ громадян України російської етнічної належності (насамперед, за зовнішніми мовно-конфесійними ознаками) безвідносно до наявності/відсутності їх лояльності²¹² до української держави. Це ототожнення в умовах збройного конфлікту з чисельними жертвами нібито «легітимізує» ексклюзивно-диференціацію з поліетнічного «тіла» українського народу етнічної групи (та всіх асоційованих з нею соціально-політичних феноменів), призначеної «винною» у територіальних втратах та неможливості військової перемоги у неоголошеній міждержавній війні України з Росією, хоча ця група у 1991 році виступила разом із іншими етнічними сегментами співзасновником української політичної нації. Вочевидь, що прагнення до справедливості/сатисфакції та почуття безпеки у колективній підсвідомості етноцентруму виправдовують і асиміляцію, і вигнання²¹³ - та повністю відповідають логіці жертвоприношення за Р. Жираром, з тією різницею, що «жертва» може обрати спротив. Своїми наслідками подібна етнічна гомогенізація (і згуртованість мажоритарної/титульної групи проти міноритарного «ворога») створює підґрунтя для запровадження «націоналістичних концепцій «української України» й «Україна для українців», та формування «не національної ідеології, а ідеологія «титульної нації», від чого застерігав Ф. Рудич, побоюючись за цілісність нашої країни [498, с.8].

²¹² Президент П. Порошенко у березні 2015р. зазначив, що 62% захисників Вітчизни на Донбасі російськомовні [496].

²¹³ Фаріон запропонувала російськомовним залишити Україну[497] - і такі заяви навіть одіозних і маргінальних політиків не отримують жодного офіційного спростування та правової оцінки.

Фактично, мова йде про «непомітне» перетворення міркувань Ортегі-і-Гассета про те, що «...саме національна держава в особі політичних, але не культурних, еліт, неминує стикаючись з різноплеменністю й різномовністю, долаючи початкову етнокультурну неоднорідність, у своїх межах створює відносну однаковість – расову, мовну і т. п., яка повинна служити зміцненню єдності, та яка в підсумку формує націю як спільність, об'єднану культурою й спільним проєктом майбутнього» [499, с.148-149], у відмічену Р. Брубейкером «політику націоналізації держави» («nationalizing state policy»).

Намагання отримати у подібний спосіб націєбудівництва консолідоване суспільство фактично актуалізує реверсивну редукцію множини-системи «народ» до механічної сукупності розділених його етнічних складових, оскільки в умовах етноцентричної програми за концепцією «нація-держава», в координатах якої реалізується формула «одна нація – одна мова – одна церква», нетитульні етноси стають чужинцями. Як правильно відмітив Конституційний Суд України в п.4.2. мотивувальної частини рішення від 14.07.2021 № 1-р/2021: «Вибуття окремої особи, що належить до відмінної ідентичності (а тим більше групи осіб), з єдиного суспільства в простір своєї ідентичності становить небезпеку для єдності українського суспільства» [490], хоча деяка недовершеність цього формулювання може тлумачитися на користь імпліцитної легітимації асиміляції як засобу збереження групи осіб в просторі єдиного суспільства.

Як вказує львівський політолог Л. Угрин щодо регіональної специфіки України, етноцентричні підвалини формування політичної нації в цілому узгоджуються із регіональними ідентичностями Заходу та Центру країни, для яких основою формування є етнічна ідентифікація [450, с.58]. Натомість, згідно досліджень луганського соціолога І. Кононова специфіка історії формування та промислове значення Донбасу²¹⁴ зумовили «тісну взаємодію росіян і українців»,

²¹⁴ У суспільному дискурсі, підживлюваному провокативними й конфронтаційними заявами політиків, із цим регіоном асоціюється антиукраїнський внутрішній «чужий». Наприклад, порівняння Л. Кравчуком (<https://www.youtube.com/watch?v=p-1Adt4942Y>) та О. Резніковим (<https://news.liga.net/politics/news/reznikov-o-bezopasnoy-reintegratsii-ordlo-nam-glavnoe-ne-vzyat-ego-obratno-kak-opuhol>) Донбасу «з пухлиною, яку потрібно відрізати»)

яка призвела до «ядерного утворення в його етнічній структурі – домінуючої етнічної коаліції українців і росіян» як «спільноти без етнічної сегрегації, але з сильними технократичними традиціями»[500]. І хоча значущість радянської ідентичності в цій етнічній коаліції є доволі помітною, сам характер відносин її учасників та породжена такими відносинами специфічна спільна (можливо й дещо синтетична) культура (зокрема, суржик) у цілому відповідає інтенції до інтеграції-інклюдії як належного принципу побудови «держави-нації».

Симптоматично, що в мотивувальній частині рішення від 14.07.2020 про конституційність Закону від 25.04.2019 № 2704-VIII Конституційний Суд не тільки пов'язав українську державність через атрибутивність мови з «автохтонним, найчисельнішим й титульним етносом» (абз.5 п.4.1.), але й взагалі наголосив, що ««російськомовні громадяни» України не становлять одноцільної соціальної одиниці – такої, що як група осіб (коло осіб) має право на юридичний захист як етнічна або мовна одиниця (група), а є політичним конструктом, а не юридичною категорією, на яку може поширюватися режим юридичного захисту, гарантований відповідними приписами Конституції України та інструментів міжнародного права».(абз.3 п.5) [490].

Втім, було б помилковим вважати, що етноцентрична концепція побудови української політичної нації є проблемною лише з точки зору відносин з російськомовними чи етнічними росіянами з українським громадянством²¹⁵. Так, станом на 2011р. за даними МВС України і підрахунками незалежних експертів, серед громадян України вже 50 тис. мають додатково румунські, 14 тис. – молдавські²¹⁶, 2 тис. – польські паспорти [502].

Крім того, 1 січня 2011р. набрав чинності Закон Угорської Республіки «Про внесення змін до Закону Угорської Республіки 1993р. «Про угорське громадянство», що надав можливість іноземцям угорського походження, які

²¹⁵ За повідомленням INTERFAX.RU від 14.07.2021р. понад 600000 мешканців Донбасу отримали російське громадянство (<https://www.interfax.ru/russia/777835>).

²¹⁶ З урахуванням оголошеного ще у 90-ті роки минулого століття наміру Румунії об'єднатися з Молдовою, «паспортизацію» громадян України з боку останньої слід розглядати в контексті проекту відродження «Великої Румунії». Цей намір фактично й послідовно реалізується та має всі ознаки «поглинання»: за період з 2000 по 2020 рік Румунією було задоволено 642149 заяв громадян Молдови про отримання румунського громадянства [501]

постійно проживають на території суміжних з Угорщиною країн, отримувати її громадянство за спрощеною процедурою [503], і станом на серпень 2019р., за даними на той момент головного військового прокурора А. Матіоса, угорські паспорти отримали близько 300000 громадян України – мешканців сусіднього до Угорщини Закарпаття [504].

За підрахунками компанії RomanianPass офіційних відомостей щодо оброблених заявок на отримання громадянства Румунії за період з 2011 по 2019рр. (у подальшому відомості щодо громадян України не виокремлювалися із загальних переліків) було узгоджено 93547 заявок громадян України на отримання громадянства Румунії за спрощеною процедурою²¹⁷.

Згідно відомостей UA.NEWS за весь період запровадження «карти поляка» з 2008р. та по другу половину 2021р. цей документ отримали 141 тис українців²¹⁸, а за період з 2008 по 2017рр., згідно з відповіддю Міністерства внутрішніх справ Польщі на запит УКРІНФОРМ, майже 15000 українців набули польського громадянства.²¹⁹

І хоча тернопільський історик І. Гирич відмічає подвійну лояльність як атрибут еліти будь-якої приєднаної до імперії території [505, с. 22], зазначені цифри та їх динаміка красномовно вказують на більш глибоку за охопленням проблему національної лояльності. Переконані, що в таких реаліях сьогодення просування й втілення проєкту формування політичної нації шляхом орієнтації виключно на атрибути титульного етносу та виключення з пошуку спільного культурного знаменника громадян іншої ідентичності суперечить збереженню територіальної цілісності України. Цей висновок у повній мірі узгоджується із застереженням Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України 2012г., яке не втратило своєї актуальності: виконання нашою країною функції арени «перехрещування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями й насаджували у відповідних

²¹⁷ <https://romanianpass.com/статистика-от-анс-сроки-выхода-в-приказ/>

²¹⁸ <https://ua.news/ru/skolko-ukrayntsev-poluchyly-kartu-polyaka/>

²¹⁹ <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2439461-poeti-15-tysac-ukraincev-stali-grazdanami-polsi-s-2008-goda.html>

регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально культурні матриці» та контактної зони, «де мирно або не мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною», ускладнює чи навіть унеможливорює пропонування «суспільству «образу минулого», який рівною мірою задовольнив би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій»[506, с.143].

Прикметно, що такі «внутрішні» оцінки збігаються й з «зовнішнім» поглядом. Так, А. Вільсон у своєму дослідженні української кризи 2014р. та її передумов, відмітив, що ще в часи Помаранчевої революції виявилась неможливість побудувати українську націю на основі критеріїв етнічної належності, мови або релігії, які лише розколюють, а не об'єднують плюралістичне українське суспільство. Націєтворча ідея має бути універсальною [507, р.149].

Г. Луцишин, розглядаючи національну консолідацію як основу формування української політичної нації, формулює цю тезу ще конкретніше: «Формування політичної нації відбувається у тісному взаємовпливові держави, її титульного етносу та національних меншин. ... Етнополітика держави в умовах творення політичної нації формується за принципом «єдність у різноманітності»[508, с.154]. А розвиток політичної нації, відмічає дослідниця, можливий «лише у демократичній державі та за умови розвитку громадянського суспільства, де існує рівність прав титульного етносу з іншими етносами, які проживають на території держави, де панує верховенство закону й повага до прав людини, де існує високий рівень політичної участі населення, де громадян між собою об'єднують одна мета й спільні інтереси» [ibid., 155].

Принциповим в означеному судженні, яке охоплює й попередні тези, є розуміння творення української політичної нації тут і тепер, а тому вона має бути сучасна, а не архаїчно-фольклорною, і звернута у спільне майбутнє, а не йти по колу постійного відтворення минулого, спільного образу якого просто не існує. Оскільки відродження архаїки у розумінні міжетнічних відносин історично

сформованого народу передбачає деконструкцію множини «народ» на етнічні складові, оскільки побудова політичної нації рецептами, звернутими у минуле, є нічим іншим як політизацією етнічності – визначеною нами причиною соціального розколу у розглядуваному в цій дисертації контексті. Іншими словами, Україна, маючи на меті згуртувати своє суспільство довкола ідеї власного суверенного існування, повинна повернутися до концепції «держави-нації», будуючи спільне майбутнє поза межами тяжіння до етнічної, релігійної, а можливо, й мовної монополії. Фактично проєкт політичної нації «Держави як спільної справи і спільної нероздільної територіальної власності» має відбутися як виконання й розгортання нової/переукладеної інклюзивної суспільної угоди між усіма сегментами нашого соціуму, виокремленими за розглядуваними в цьому дослідженні ознаками.

Своєю чергою, деполітизація етнічності як передумова консолідації розколотого суспільства, а отже, й засадний принцип політичного націєбудування, значною мірою нівелює моральне виправдування сепаратизму та ірредентичної політики, про яке вказує в своїй публікації запорізький історик Н. Горло [509, с.65-66]. Саме це значно посилить позицію держави, яка відстоює власну цілісність у внутрішньо- та зовнішньополітичній площині.

3.3 Інституційні гарантії суспільної консолідації

Визначивши загальною підвалиною консолідації розколотого українського соціуму необхідність укладання нової суспільної угоди, спираючись на розроблені КОП та здійснений аналіз концепцій інтеграції, окреслимо ті політичні інституції та їх належну конфігурацію й функціонал, які, з одного боку, сприятимуть стабільності та дієвості такої суспільної угоди, а з іншого – органічно відповідатимуть її змісту. Принциповим вважаємо підкреслити вимогу про взаємозв'язок і взаємообумовленість ключових елементів інституційного дизайну, адже їх узгоджене функціонування є підставою для появи ефекту «резонансу», який дозволяє залученням відносно невеликих ресурсів досягати знаного ефекту.

- Форма правління

Якщо розпочинати відлік зі змін до Конституції УРСР у 1992р., то у подальшому Конституційний договір 1995р. та Конституція України в редакції 1996р. встановлювали змішану форму правління. Закріплений визначальний вплив президента на виконавчу гілку влади давав підстави кваліфікувати цю конфігурацію влади за типологією М. Шугарта та Дж. Кері як президентсько-парламентський тип напівпрезидентської моделі [510, р. 23-24].

Запроваджені у 2004 році після Помаранчевої революції зміни до Основного закону послабили інститут президентства, трансформували українську владну модель у інший варіант напівпрезидентства – прем'єр-президентський тип. Однак Конституційний Суд своїм рішенням від 30.09.2010. відновив президентсько-парламентську систему зразка 1996р.

Чергові соціальні потрясіння «Майдану 2.0.» серед іншого мали наслідком відновлення 21.02.2014р. «політико-правовим рішенням» парламенту Конституції редакції 2004р. Втім, відносно посилене, порівняно із версією «зразка 1996р.» конституційно-інституційне позиціонування представницької влади з кількома крупними фракціями парламенту VIII скликання значною мірою було знівельовано²²⁰ у політичний спосіб формуванням пропрезидентської монобільшості на дострокових парламентських виборах у липні 2019р. Хоча, як переконливо показує аналіз О. Фісуна, ще у 2016-2017рр. П. Порошенко «продемонстрував влучність використання як формальних, так і неформальних важелів патронажного президенства для ефективного використання коаліції»[511].

Падіння рейтингів як самого В. Зеленського, так і його партії, що вбачається як з відомостей поширюваних в ЗМІ соціологічних досліджень, так і зі співставлення рівнів електоральної підтримки президентської й парламентської кампанії 2019р. з прогнозованими результатами «Слуги народу»

---

²²⁰ В експертному та політичному середовищі лунали думки про де-факто запровадження президентської (<https://prm.ua/zelenskiy-de-fakto-stav-glavoyu-vikonavchovi-vladi-eks-zastupnik-glavi-tsvk/>) та (<https://www.radiosvoboda.org/a/30154037.html>) або навіть суперпрезидентської моделі (<https://prm.ua/ru/petr-poroshenko-yavlyaetsya-oppozitsionnyim-liderom-kotoryiy-meshaet-ustanovleniyu-avtoritarnogo-rezhima-kostinskiy/>)

на місцевих виборах 2020р., а також непоодинокі випадки публічного підтвердження ідеологічної фрагментації однопартійної більшості у Верховній Раді, очікувано породжують зацікавленість президентської команди в інституційному посиленні президентської влади безвідносно до рівня парламентської підтримки [512, с. 45]. Як продемонстрували подальші події, таким ефективним засобом посилення влади виявилася РНБО, збільшенню політичної ваги якої (певною мірою це пропонується сприймати як легітимацію) сприяє продовження та періодичне загострення збройного конфлікту на Донбасі²²¹.

Циклічно повторюване посилення влади парламенту у політичній системі можна вважати наслідком-відповіддю на масштабні політичні кризи, обумовлені делегітимацією персоніфікованої влади президента та його оточення, обсяг концентрації якої значною мірою залежить від стиля управління та особистих якостей і інтенцій керманича держави (наочним порівнянням є президентство В. Ющенка та В. Януковича). На нашу думку, притаманна змішаній моделі остаточно невизначеність чіткого розподілу компетенції кожної владної інституції утворює не баланс «струмувань і противаг», а у сукупності із тенденцією у неопатримоніальному політичному режимі до вибудовування/відновлення клієнтарно-патронажних зав'язків, про які вказує О. Фісун [513, с.10], сприяє реалізації сценарію зосередження надмірної влади довкола постаті президента понад формальні інституційні обмеження конституційного розподілу гілок влади. І за логікою «сполучених судин» зосередження, можливість і необхідність якого, окрім міркувань, що диктуються рентоорієнтовною мотивацією, пояснюється й сприймається як засіб та ознака подолання кризи, призводить до зменшення інституційної ваги парламенту та його консолідуючого потенціалу проводити самостійну колективну й інклюзивну політику.

---

²²¹ Ситуація довкола повернення Криму, на наш погляд, у суспільно-політичному дискурсі здебільше асоціюється з зовнішнім треком – функціоналом МЗС.

Враховуючи результати здійсненого нами в п.2.3 цього дисертаційного дослідження порівняльного аналізу, вважаємо, що в Україні має бути запроваджена саме парламентська форма правління, притаманна концепції «держава-нація», а інститут президента має втілювати у собі специфічну охоронну владу (поза законодавчої, судової та виконавчої) з відстоювання її суверенітету й територіальної цілісності та гаранту стабільності й дотримання суспільної угоди етнічних, релігійних та лінгвістичних ідентичностей про спільне формування української політичної нації.

Авторитетність призначення цієї посади передбачає широку легітимність, а отже, й збереження прямих і безпосередніх виборів президента, однак слушні застереження Д.Горовіца щодо забезпечення розподіленої підтримки голови держави вимагають формування додаткового правила (окрім отримання звичайної більшості голосів всіх виборців), а саме: широкої регіональної підтримки для уникнення повторювання неприйняттого українського досвіду асоціювання президента з кланом певного макрорегіону. На наш погляд, така додаткова вимога може забезпечуватися або необхідністю отримання переможцем більшості у 2/3 (наприклад) областей України при звичайному голосуванні (за бінарною логікою виключення), або (що простіше реалізувати та являє собою саме консенсусну практику) шляхом преференційного визначення переможців.

Плюральна логіка преференційного голосування не тільки сприяє обранню помірнього/центристського кандидата (а саме ці якості відповідають функції незалежного арбітра у політичній системі), але й дозволяє істотно заощадити державні кошти (відповідність КОП (2)), адже усуває потребу в проведенні повторного туру:

- усі кандидати в президенти (але не менше 3-ьох), умовою реєстрації яких (окрім, звичайно, позапартійності, громадянства, вищої освіти, вікового цензу та цензу осілості) є зібраний щонайменше в 2/3 областей 1млн. підписів на висування (але не менше, ніж 50тис. з кожної з таких областей), включаються до бюлетеня в алфавітному порядку;

- виборці при голосуванні розподіляють всіх кандидатів в бюлетені за ступенем прийнятності, ставлячи напроти відповідного прізвища порядковий номер місяця, якому відповідає оцінка виборцем кожного кандидата (тобто, найбільш прийнятному/бажанішому кандидату відповідає 1-е місце, а решта посядуть місця слідом за аналогією до нагородження на спортивних змаганнях);
- кожному проставленому виборцем місцю відповідає кількість балів, що узалежнена від кількості кандидатів в бюлетені (якщо, наприклад, усього балотується 7 осіб, то кількість балів визначається виборчою комісією у зворотному порядку: 1 місце – 7 балів, 2 місце – 6 балів, 3 місце -5 балів, 4 місце- 4 бали , 5 місце-3 бали, 6 місце-2 бали, а 7 місце -1 бал);
- таким чином, кожний кандидат від кожного виборця завжди отримує якусь кількість балів, а переможцем визначається той, хто за сумою отримав більше за всіх балів;
- у разі малої ймовірності випадку рівності балів у двох (кількох) кандидатів, переможець визначатиметься за кількістю наданих йому 1-их місць за всіма бюлетенями.

Принципова можливість виборця оцінити кожного з кандидатів не тільки підвищує ефективність «голосу» (у розумінні моделі Хіршмана-Фінера), але й усуває викривлення волевиявлення через ефект стратегічного голосування, а необхідність надання такої оцінки мотивує кандидатів просувати більш помірковану/медіанну програму. Дійсно, максимальна підтримка певних гасел одним сегментом (але маргінальних в очах інших сегментів) очікувано зумовить мінімальну підтримку рештою сегментів, тоді як поміркована позиція отримає хоча й не максимальні, але й не мінімальні підтримки у всіх виборців при розподілі 2-их, 3-іх і подальших місць-уподобань.

Оскільки президент виконуватиме охоронну функцію, він має бути позбавлений будь-яких повноважень із впровадження політичного курсу (законодавча ініціатива, призначення посад в уряді чи інших органах державної влади, які мають безпосереднє відношення до соціально-економічної політики тощо), а користуватися такими повноваженнями:

- право вето та право ініціювати подання до органу конституційної юрисдикції з приводу неконституційності законів чи постанов уряду, керуючись саме міркуваннями унеможливлення порушення через такі акти чи наслідки їх впровадження визначеного «статус-кво» охоронюваної суспільної угоди, втіленої в Конституції;
- здійснювати зовнішню політику у якості гаранта збереження суверенітету;
- очолювати підпорядкований лише йому «силовий кабінет» (керівники органів оборони, зовнішньої розвідки, контррозвідки, національної гвардії) виконуючи функції верховного головнокомандуючого збройних сил.

Відповідно увесь внутрішньополітичний, економічний та соціальний курс провадиться урядом, який формується парламентом та є підзвітним та підконтрольним законодавчому органу. Своєю чергою, окреслене коло повноважень президента значною мірою ускладнює формування за його участю кланових патронажних відносин, адже неможливість безпосереднього втручання у рентні потоки та надання «недоторканості» через відсутність кадрових важелів впливу на систему органів прокуратури позбавляє інститут президенства звичайних якостей патрона.

- Партіома та електоральна система формування легіслатур

Дотримуючись доведених в п.2.4 цього дослідження висновків про обґрунтованість виокремлення в особливостях етнічної ідентичності відповідних корелятив-еквівалентів функцій політичних партій та максимальну придатність/схильність останніх використовувати саме інструменталістський підхід до «етнічності», відмітимо, що С. Ліпсет і Ст. Роккан, визначаючи в розглянутій нами концепції розколів партію «агентом конфлікту й інструментом інтеграції»²²², акцентували увагу саме на конфліктній складовій дихотомії соціальної функції партії «конфлікт – інтеграція».

У своїх дослідженнях премодернового соціокоду та партіоми ми відмічали, що розмежування будь-яким політичним актором у практиці взаємодії між «ми»

---

²²²Таку назву має перший параграф основної праці Ліпсета-Роккана «Структура розмежувань, партійні системи і уподобання виборців: попередні зауваження», яка була опублікована ще у 1967р.

та «вони» за допомогою етнічної ідентифікації викликати й етнічно-мотивовану реакцію актора-контрагента, яка підживлюватиме подальше посилення етнічного «забарвлення» у міжгрупових стосунках. Моделювання розвитку подій у такому напрямку за допомогою релевантного сценарію «дилеми ув'язненого» на прикладі гонки озброєнь між державами дають підстави для висновку про високо вірогідне загострення політизації етнічного в соціальних відносинах, адже з кількісної нерівності етнічних груп в Україні (на відміну від імпліцитної співмірності збройних потенціалів конкуруючих держав в класичній ігровій дилемі) логічним наслідком впливають «наступні взаємопов'язані ефекти:

- сприйняття кількісно домінуючою етнічною спільнотою своєї «мажоритарності» і як самодостатнього джерела легітимації права на визначення категорії універсального/загального для всіх сегментів суспільства з точки зору класичної «демократії більшості», і, водночас, як фактичної здатності запровадити саме свою версію «належного» через «право сильного»;
- несумірність (схильність до перебільшення в оцінках) сприйняття міноритарною етнічною спільнотою дій/поведінки/мотивації домінуючої групи та, у разі прийняття «виклику», необхідність запровадження стратегії компенсації кількісного дисбалансу «якістю»/асиметричністю власних дій[287, с.158]».

Прикладом жорсткого варіанту асиметричної «компенсації кількості якістю» є терористична діяльність ЕТА в Іспанії та ІРА у Великобританії, які мають і партійний вимір (є офіційне політичне крило силових угруповань). М'яким варіантом протистояння кількісної переваги «ворога» є утворення «коаліцій»²²³ у сенсі тимчасового «збройного» союзу кількох міноритарних груп або ситуативного «узгодження дій» задля посилення їх наслідків ефектом «резонансу». Ознаки такого «узгодження» ми спостерігаємо у одночасному

---

²²³ Збіг інтересів та раціональні міркування за великим рахунком навіть усувають потребу в попередньому узгодженні своїх дій учасниками такої «коаліції» чи будь-якого іншої її формалізації – ініціатива-«атака» однієї міноритарної групи автоматично може сприйматися як вдалий момент для схожих дій іншої такої ж групи, через що відбувається їх ситуативне «об'єднання» в очах «атакованого» мажоритарного сегменту.

пожвавленні сецесійного дискурсу у Північній Ірландії та Шотландії у зв'язку із Брекзітом. Вітчизняні паралелі напрошуються з огляду на «автономістську» риторичну й діяльну етнічно-марковану суспільну і політичну організацію громадян України угорського, румунського та польського походження, «етнічно-материнські» держави яких, публічно підтримуючи Україну в питаннях Донбасу й Криму, водночас активно проводять паспортизацію лояльного їм українського населення (так само як і Росія).

Небезпечно тонка межа між етнічно-забарвленим маркуванням та діяльністю українських партій підтверджується сучасними дослідженнями А. Романюка регіональної волатильності уподобань виборців. Львівським політологом відмічається орієнтація не на ідеологічне позиціонування політичних партій, а на їх позицію стосовно особливо чутливої в українському суспільстві дихотомічної проблематики: «українська мова та російська мова; орієнтація на Захід і ставлення до Росії; підтримка православної церкви України та перспективи Української православної церкви Московського патріархату; ставлення до національно-визвольних рухів ХХ століття та оцінка радянського минулого»[514, s.11]. Запрограмовані примордіальними архетипами поведінкові стереотипи певної частини суспільства, які можуть і фактично активуються кон'юнктурною політикою зацікавлених акторів, «детермінують використання партійних структур як засобу в арсеналі міжсегментної боротьби. Використання такого засобу істотно підвищить «ставки» для всіх політичних акторів, а отже, нарощування його «могутності» через імплементацію ПС розцінюємо як істотну перешкоду створенню умов консолідації суспільства [287, с.159-160].

І так само, як в українських реаліях напівпрезидентська форма правління (з іманентною інтенцією трансформуватися в автократію) сприяє відтворенню неопатримоніального режиму, та водночас, якщо не посилює, то і не долає суспільний розкол, фактичні принципи функціонування партіями, окрім прийнятності для використання з метою політизації етнічності, також сприяють встановленню та відтворенню клієнтарно-патронажних зв'язків, а не демократичних практик.

Ця теза кореспондується з висновками ґрунтовного аналізу А. Романюка політичних партій, які отримали представництво в парламенті за підсумками позачергової виборчої кампанії 2014 року. Оцінюючи їх партійні структури (а в цьому сенсі мало що змінилося й на сьогодні), науковець указує на централізацію та низький рівень внутрішньопартійної демократії: «Головну роль в організації партійної роботи відіграють лідери партії та їх найближче оточення. Реальна влада в політичних партіях належить їхнім лідерам, члени партії відіграють другорядну роль» [515, с.370].

Таким чином, повне запровадження ПС в українських реаліях призведе до «привласнення» партіями значної частини народного суверенітету, адже саме від партійних лідерів і підпорядкованих їм недемократичних внутрішньопартійних процедур залежатимуть пасивний і змішаний аспекти інклюзивності: чи буде певний висуванець включений до списку, а якщо так, то яке місце буде відведено у ньому. Цей феномен, з одного боку, відображує ефекти «залізного закону бюрократії» Р. Міхельсона, а з іншого - дозволяє констатувати «інфляцію» суверенітету, користуючись аналогією з розвитком функцій грошей. Як набуття грошима функції засобу зберігання та самостійного блага-товару призвело до появи проценту – ключового чинника інфляції, що вже впливає на цінність натуральних благ і зумовив історичний перехід економічної влади від промислового до фінансового капіталу, так і отримання партіями завдяки ПС контролю над зворотними зв'язками між виборцями та державою значною мірою усунуло народ від легітимації та оцінки легітимності - запровадження режиму контрольованої й вітринної «демократії» з фактичною владою «власників» партій як електоральних машин.

При цьому, мажоритарна «складова» змішаної виборчої системи не може сприйматися як достатній балансер олігархічно-кланової влади «власників» партій, адже для домінуючих «акціонерів політичного пірога» парламентської влади фактор «самовисуванців» хоча й збільшує видатки на «концентрацію пакету акцій», але не унеможливорює встановлення контролю/афілійовання

згідно з ринковими закономірностями переваг, які надають «олігополіям» у «конкуренції» значні фінансові, медійні, фінансові та силові ресурси.

Маючи на увазі досягнення супутнього консолідації суспільства, але взаємопов'язаного²²⁴ ефекту у вигляді розірвання неопатримоніальних мереж, вважаємо за необхідне наголосити на важливості вирішення питання щодо принципу комплектації легіслатур в координатах інституційного трикутника «партіома – виборча система – ЗМІ». Кожен з цих аспектів впливає на інший, а всі вони у сукупності – на легітимність влади та ефективність «голосу». Як правильно відмічає П. Кольє, якщо навіть не етнічні розколи є причиною певного громадянського конфлікту, то вони можуть стати його наслідком через використання етнічності як інструменту пропаганди, коли суспільство потрапляє у «пастку етнічних категорій» [516, р.56]. Своєю чергою, ЗМІ (у тому числі, електроні, включаючи соціальні мережі та телеграм-канали лідерів думок) є і механізмом пропаганди, і інструментом «виведення на політичний ринок продуктів-кандидатів та їх просування із застосуванням всього арсеналу рекламних технологій та недобросовісної конкуренції, зумовлених прагненням до ефективності (максимізації вигоди)» [517, с.191].

Фактично, на сьогодні ЗМІ набули статусу універсального посередника між людьми та фактами, що дозволяє зазіхати на монополізацію не тільки інтерпретації останніх, але й взагалі доступу до них (замовчування дійсних та створення й тиражування «фейків»), маніпулюючи політичною свідомістю виборців. Як справедливо відмітив Дж. Сарторі, «влада виборів – це механічна гарантія демократії; дійсна ж гарантія створюється умовами, у яких громадянин отримує інформацію й опиняється під впливом тих, хто створює громадську думку. Вільні вибори із невільними думками нічого не виражають.» [518, р. 87]

Статус універсального посередника споріднює ЗМІ із політичними партіями у пропорційних (та змішаних) електоральних системах, а притаманне

---

²²⁴ Усунення олігархічних кланів з влади не тільки сприятиме більш справедливому розподілу суспільних благ як необхідної умови компромісної угоди обміну певної частини партикулярної ідентичності на лояльне ставлення до запровадження будь-якого загальнонаціонального спільного знаменника, але й мінімізує активність «етно-ділків», які мобілізували електорат партійно-олігархічних машин чутливими до етнічної диференціації гаслами.

кланово-олігархічній мережі тяжіння до володіння обома цими ресурсами контролю всіх аспектів інклюзивності доводить необхідність запровадження ефективного засобу протидії. Його роль у згаданому вище трикутнику ми відводимо саме електоральній системі. Ефективність протидії має бути зумовлена її іманентними властивостями: вона має бути партійно-незалежною, тоді як маніпулятивний вплив ЗМІ повинен унеможливлюватися міркуваннями економічної доцільності у співвідношенні необхідних видатків та очікуваного результату.

На наш погляд, усім вказаним вимогам відповідає механізм комплектації представницьких органів влади, який ми напрацювали, втілюючи формулу видатного канадського політичного філософа К. Макферсона²²⁵:

- депутатів первинної ланки (села, району, міста), висування яких опосередковується необхідною кількістю підписів місцевих мешканців (а не партіями), обирають прямими виборами за мажоритарно-преференційною моделлю, запропонованою вище для виборів президента (відкидання маргінальних політичних поглядів);
- кількість депутатів первинної ланки на законодавчому рівні визначається як встановлений відсоток до кількості мешканців відповідної території, що формує таку легіслатуру, а розмір виборчих дільниць має бути мінімально достатнім для обрання лише одного депутату, де має працювати правило безпосередньої особистої обізнаності виборців про кандидатів;
- обрані депутати легіслатур первинної ланки на преференційній основі зі свого складу обирають відповідну кількість депутатів (непрямі вибори) до представницького органу другої ланки (областей), а ті у такий же спосіб делегують зі свого складу депутатів до національного парламенту;
- відносно депутатів легіслатур передбачається необхідність відповідності послідовно вимогливішим зі зростанням рівня представницької ланки цензам

---

²²⁵Цей вчений вважав «найпростішою моделлю, що заслуговує на те, щоб назвати її демократією участі» «парламентську або парламентсько-президентську систему управління радянського типу», пірамідальну систему «з прямою демократією в основі й делегованою демократією на кожному вищому рівні»[519, с.163-165].

(віковий, освітній, тривалості безперервного проживання на території, яка репрезентує тощо);

- усі депутати зберігатимуть кожен свій статус, незалежно від рівня представницького органу (тобто депутат національного парламенту є одночасно і депутатом обласного і місцевого рівня), але сесійні засідання таких органів мають бути законодавчо розведені у часі, щоб кожен депутат мав можливість взяти участь у роботі відповідної легіслатури;

- депутати місцевої ланки виконують ці функції за сумісництвом з основним місцем роботи, тоді як заробітна плата й видатки на виконання функцій депутатів обласної ради та національного парламенту фінансуються за рахунок бюджетів тих територіальних одиниць, легіслатури яких їх відповідно делегували;

- протягом усієї каденції, початок якої для депутатів всіх рівнів визначатиметься датою складання присяги у легіслатурі первинної ланки і до моменту обрання на це місце нового депутата, суб'єкт обрання (корпус виборців з мешканців найменшої адміністративної одиниці, де формується первинна легіслатура – відносно депутата первинної ланки, представницький орган першої ланки – відносно делегованого депутата обласної ради, обласна рада – відносно делегованого депутата національного парламенту) може відкликати свого обранця;

- дочасний відклик корпусом виборців депутата первинної ланки (за ініціативою, наприклад, кандидата, який за кількістю балів на виборах не набрав більшості, але посів друге місце) зумовлює припинення його статусу у всіх легіслатурах, до яких його було послідовно обрано, тоді як відкликання, здійснене легіслатурою нижчого рівня, припиняє повноваження відповідного депутата в легіслатурі вищого рівня;

- наслідком припинення статусу депутата відповідного рівня є автоматичне набуття цього статусу на залишок каденції особою, яка посіла наступне після нього місце за кількістю балів на виборах, але депутати легіслатури попереднього рівня матимуть можливість замість такого автоматичного

оновлення свого делегата до вищої легіслатури ухвалити рішення про повторне визначення делегата зі свого складу.

Запропонована система не тільки повністю вирішує проблему належного регіонального/місцевого представництва на вищих щаблях влади (на сьогодні переважна кількість народних депутатів фактично є постійними мешканцями столиці, а в обласних радах переважають мешканці відповідних регіональних центрів) і усуває потребу в утворенні другої палати парламенту (ради регіонів), але й забезпечує: постійний зворотній зв'язок виборців з депутатом та відповідність його дій/голосування їх інтересам; узгодженість всіх напрямків політики за територіальним масштабом між собою; істотну економію бюджетних коштів на організацію виборчої кампанії та утримання депутатського корпусу; стабільність та функціональну безперервність здійснення законодавчої влади, адже розпуск парламенту замінюється можливістю кадрового оновлення через індивідуальний імпічмент (відклик) упродовж усієї каденції; суттєве ускладнення політичної корупції та зовнішнього впливу на законодавчу гілку влади – адже більшому рівню повноважень представницького органу (привабливість встановлення неформального контролю з точки зору ефективності рентоорієнтовних практик) відповідає більший рівень легітимної залежності депутата такого органу від ступеня задоволення інтересів суб'єкта його обрання (тобто, класичний вплив на «мажоритарників» через виділення бюджетних субвенцій на його округ втрачатиме сенс, адже це не буде переконливим аргументом в очах усіх депутатів регіональної легіслатури, які делегували його з метою просування більш масштабної регіональної програми).

На нашу думку, втративши «тепличі умови» електоральних машин олігархічних кланів, партії в такій системі набудуть адекватного розміру своєї значущості та функціональної наповненості. Позбавившись ситуативних членів (значна кількість вітчизняного політикуму неодноразово змінювали партійну належність за кон'юнктурними міркуваннями), партії вимушені будуть нарешті структуруватися за ідеологічним спектром, напрацювати змістовні програми не гасел, а цілісних підходів до вирішення проблем та саме шляхом переконання в

їх компетентній спроможності виборюватимуть собі послідовних і мотивованих прихильників (адже приналежність до партії чи її підтримка без переконливої якості запропонованого політичного курсу вже не означитиме автоматичне набуття посад). Не виключаємо, що політико-аналітичні служби партій за таким сценарієм можуть трансформуватися у «фабрики думок» для формування якісної публічної політики у тому сенсі, який вкладає в цей елемент громадянського суспільства сучасний київський політолог І. Петренко [520, с.219].

Більш того, проголосивши метою формування саме сучасної української політичної нації, маємо зважати на наявні світові тренди й тенденції в функціонуванні партіями, а не беззаперечно впроваджувати моделі виборчої системи, орієнтовані на класичні партії²²⁶. Так, розглядаючи проблематику постіндустріальних ефектів у функціонування партійної системи, ми відмічали спільну думку багатьох дослідників про існування «характерної тенденції для значної кількості країн, що люди все менш активно беруть участь у політичному житті (безпосередньо у виборах та діяльності політичних партій)», «поширення у політичній практиці «неконвенційних» типів політичної активності²²⁷» та «партійного скептицизму»[279, с.155]. У своєму комплексному дослідженні політичних рішень в епоху постдемократії, Н. Вінникова також вказує на означені тенденції, відмічаючи їх в переліку атрибутів деєстатизації політичного урядування[522, с.27-34]. Це переконливо доводить як безперспективність (окрім сприяння неопатримоніального режиму) штучного «збереження» за партіями звичного для ХХ ст. місця в політичній системі, так і нагальну потребу ревізії теоретичних засад функціонування ефективної демократії з огляду на «мережеву владу» медіа.

- Форма територіального устрою та забезпечення автономії сегментів

Хоча для гетерогенного соціуму концепція «держава-нація» рекомендує федеративний устрій, ми, дотримуючись сформульованого за допомогою Аналогії III висновку про те, що точка стабілізації консолідованого новою

²²⁶ На нашу думку, той хто істотно відстав, має не наздоганяти повторюванням чужого шляху з усіма його вадами, а повинен орієнтуватися на необхідність випередження, «зрізуючи» шлях до визначеної мети.

²²⁷ Німецький дослідник Т. Погунке розцінює їх як ознаки «нової політики» [521, р.77-78].

суспільною угодою системи «соціум-політія» буде відхиленою в бік «полюсу розпаду» (порівняно із доконфліктним станом системи), разом з тим, вважаємо неприйнятним запровадження в поточних українських реаліях територіальної федерації, і, тим більше, використання етнічного критерію визначення внутрішніх кордонів автономних територій.

Загальні застереження щодо неприйнятності для України цього інституційного заходу врегулювання розколу, рекомендованого консоціальною концепцією А. Лейпхарта, висловлені нами в порівняльному аналізі «консоціалізм VS інтегративна модель». Актуалізуючи ці доводи в контексті вітчизняного дискурсу прихильників територіальної федералізації, вважаємо додатково наголосити, що приклади США, ФРН або Швейцарії в цьому контексті є нерелевантними, адже вказані держави засновувались як федеративні шляхом об'єднання (доцентрова тенденція) самостійних державних утворень. Наразі, наявність відцентрових тенденцій та необхідність трансформації існуючої, а не заснування нової держави унеможливають імплементацію в Україні подібного досвіду державотворення. Із певними застереженнями своєчасними міркування відносно такої форми державного устрою можна було визнати у 1991р., а саме на момент набуття незалежності України.

Отже, солідаризуючись із баченням авторів національної доповіді «Політика інтеграції українського суспільства у контексті викликів і загроз подій на Донбасі», про те, «що реалізація ідей федерального устрою майже неминуче спричинила б якщо не прямий розпад української держави, то її перетворення на аморфне об'єднання територій» з великим обсягом внутрішньої самостійності [523, с.8], пропонуємо розподілу влади та забезпечення самоврядності сегментів суспільства досягти шляхом:

- 1) фінансової і функціональної децентралізації, яка має передбачати безпосереднє наповнення бюджетів нижчого рівня із встановленим відсотком послідовних відрахувань до бюджетів вищого рівня, що відтворює пірамідальну структуру й «потoki» легітимності у запропонованій нами системі легіслатур.

Місцеві та регіональні органи влади повинні мати достатній обсяг повноважень та ресурсів для переважного вирішення місцевих проблем та завдань на власному рівні у розумінні принципу субсидіарності (близькість влади до громадян, можливість досягнути мети у достатній мірі на більш низькому рівні та менша ефективність/вигідність розв'язання проблеми на більш високому рівні). На нашу думку, у сукупності із запропонованим вище способом комплектації легіслатур та наявною можливістю відклику депутата імплементація принципу субсидіарності дозволяє ефективно запобігти появі й розгортанню в національному масштабі кризи легітимності через незадоволення від урядування, адже якості життя значною мірою визначатиметься рішеннями відповідної місцевої чи регіональної громади;

2) використання сучасних тенденцій мережевого управління та поєднання державного урядування з діяльністю автономних інститутів громадянського суспільства, що забезпечує можливість ефективно гарантувати збереження ключових аспектів групової ідентичності через утворення нетериторіальних самоврядних спільнот, що охоплюватимуть усе населення України за ознакою самоідентифікації їх членів. Задля стимулювання множинної належності спільноти мають бути двох типів: лінгвістичні (за самовизначенням рідної мови) та релігійні (за самовизначенням приналежності до того чи іншого віросповідання), що передбачає можливість різних комбінацій обов'язкової належності до однієї з лінгвістичних спільнот та будь-якої з релігійних (або ніякої).

Спільноті гарантуються відповідні колективні права, діяльність самоврядних органів, що обираються тільки членами спільноти, самостійність у культурних заходах зі збереження, розвитку та підтримки своєї ідентичності, тоді як членам спільноти гарантується право вільно змінювати приналежність до спільноти.

Принципово, щоб органи влади не мали повноважень у сфері самоврядної компетенції спільнот, а керівні органи таких спільнот не повинні займати посади у представницькій, виконавчій чи судовій владі задля уникнення приводу для

політизації етнічності та набуття цією проблематикою політико-територіального виміру. Цей запобіжник розвитку сепаратистських інтенцій в чутливій для етнічної самоідентифікації царині можна назвати детериторіалізацією – процесом «втрати прив'язки соціальних процесів до фізичного простору» [524, с.40]. Схожі ідеї попередження етносепаратистських конфліктів шляхом віднесення юридичних, економічних, фінансових та зовнішньополітичних питань до сфери депутатів нижньої палати, а питань гуманітарного порядку (мова, релігія, культура, історія) – до спеціально утвореної ради національностей або ради регіонів, висловлювалися Є. Рябініним [525, с.249].

Оскільки до компетенції лінгвістичних спільнот органічно слід віднести сферу освіти, видавництва, культури та ЗМІ на відповідній мові (тобто соціально-значущі аспекти, які передбачають і дотримання державних стандартів), остільки, окрім встановлення власними рішеннями такої спільноти розміру щорічного «культурного податку» її членам, самостійний бюджет спільноти має формуватися на умовах співфінансування з боку державного бюджету за принципом пропорційного розподілу коштів цього призначення згідно питомої ваги кількості членів цієї спільноти у загальній кількості населення.

Своєї чергою, дотримуючись принципу секуляризації, держава не повинна брати участь у фінансуванні будь-якої релігійної спільноти. Відповідна організація та культові споруди мають утримуватися на добровільних пожертвах вірян та результатах дозволеної господарської діяльності (наприклад, підсобні господарства монастирів, ремесла).

Таке бачення способу забезпечення автономії сегментів кореспондується з роздумами М. Савчина про континуїтет української нації, забезпеченню якого має слугувати організація дієвої та ефективної влади, побудованої відповідно до українського суспільства як мережі спільнот [526].

Усі запропоновані інституційні гарантії мають бути закріплені на конституційному рівні, уособлюючи значну частину нової суспільної угоди. Додатковим заходом підвищення ефективності «голосу» має бути право

керівних органів спільнот виступати суб'єктом ініціації конституційного провадження щодо національного законодавства або судового контролю щодо регіональної нормотворчості у разі порушення конституційних колективних прав відповідної спільноти.

Утім, якщо система судів загальної юрисдикції в Україні утворена й функціонує поза легального політичного впливу, то існуючий на сьогодні механізм комплектації Конституційного Суду імпліцитно передбачає «політико-партійні» прихильності його членів, які призначаються парламентом та президентом, що можна назвати вітчизняним еквівалентом ефекту «юридизації», розглянутого в п.2.2 цього дослідження. Отже, надійним «замиканням» самопідтримуваного кола інституційних заходів ми вбачаємо утворення органу конституційного контролю, аполітичність складу якого була б іманентною властивістю способу формування.

Усвідомлюючи, що опрацювання реформування конституційної юрисдикції знаною мірою перебуває поза межами нашої наукової розвідки та відповідна проблематика становить значний і самодостатній об'єкт наукового дослідження та експертного обговорення, тим не менше вважаємо за можливе окреслити у якості ймовірного варіанту власне бачення. На нашу думку, вимогам аполітичності, економічності, максимальної незалежності та ускладненої придатності до спроб зовнішнього контролю/тиску відповідає утворення конституційної асамблеї у загальній кількості 60 осіб шляхом делегування до неї на умовах сумісності (відрядження на період сесійних засідань асамблеї) чинних (або у відставку) суддів (віковий ценз 40-65 років, стаж на посаді судді – не менше 10 років) всеукраїнським з'їздом суддів строком на 3 роки (але задля забезпечення принципів оновлення та наступництва, кожна третина першого складу органу має бути обрана на 1, 2 і 3 роки відповідно, для того щоб у подальшому забезпечувати щорічне оновлення складу на третину вже на повну каденцію). Ухвалення колективного рішення щодо відповідності Конституції закону кваліфікованою більшістю від складу асамблеї особами, які професійно протягом не менше 10 років вирішували юридичні спори (є більш

наближеними до глибокого розуміння реальних проблем населення, ніж теоретики з гучними регаліями) та мають необхідний рівень незалежності, вважаємо цілком ефективним і в контексті строків розгляду конституційних проваджень, і за критеріями якості обґрунтування.

Висновки до розділу 3

У розділі розглянуто проблематику консолідації українського суспільства в перебігу націєбудівництва: висвітлено процес формування території та населення України в сучасній історії; представлено погляди на концепцію й практику формування політичної нації; розглянуто пропозиції щодо інституційних гарантій соціальної угоди.

Проаналізовано шлях формування української «соціум-політії» в сучасній історії до моменту проголошення незалежності у 1991р. Доведено з використанням фахових досліджень (Н. Роман, С. Віднянський, В. Смолій, Ю. Сливка, О. Рубльов, Л. Пунько, Ю. Крамар, М. Держалюк, Р. Майор, О. Мишанич, Ю. Шевельов, В. Смолій, В. Горіденко, В. Міщанин) та фактологічного матеріалу, що успадкування як правонаступницею УРСР внаслідок розпаду СРСР відповідної території та населення з різним історичним досвідом зумовили гетерогенний склад її суспільства за критеріями етнічного походження, релігійної та мовної належності. Показано, що послідовна асиміляційна політика держав, до складу яких у різні часи входили сучасні українські землі, зумовили виникнення стійкого зв'язку між етнічними групами-громадянами України та відповідними спорідненими їм сусідніми державами та наявність істотних регіональних культурних розбіжностей.

Висвітлено ідеї В. Черновола щодо федеративного устрою держави та переваги запровадженої унітарної форми (В. Явір), їх зв'язок та вплив на суспільну угоду, покладену в основу незалежної України. Визначено формулу цієї суспільної угоди у відповідності до полікефального підходу побудови політичної нації: народ, який історично станом на 1991р. склався з наявного населення всіх етнічних, мовних та релігійних ідентичностей, представники яких

визнають один одного рівними в гідності, утворив власну державу (як об'єкт) на відповідній території, і ця держава (вже як самостійний актор) гарантує збереження та вільний розвиток всіх складових народу-засновника. Зміст цієї суспільної угоди узгоджується із такою концепцією націєбудівництва, як «держава-нація».

Доведено обґрунтованість кваліфікації перебування українського суспільства у стані розколу за визначеними в дисертаційному дослідженні критеріями розмежування.

Показано поступовий перегляд первісного співвідношення статусів титульного етносу та інших меншин в перебігу розбудови української політичної нації, яке мобілізувало етноцентричну логіку сприйняття дій контрагентів. Відмічено активізацію іредентичних програм сусідніх держав та підтримку Росією антиурядових сил на Донбасі, протистояння з якою у формі «гібридної війни» з чисельним залученням громадян України призвело до триваючого збройного конфлікту з істотними жертвами та втратами, у якості детермінанти тяжіння до впровадження концепції «нація-держава».

Наголошено, що ототожнення в масовій свідомості інших етнічних груп (і насамперед, мажоритарного сегмента етнічних українців) Російської Федерації з громадянами України російської етнічної належності (насамперед, за зовнішніми мовно-конфесійними ознаками) безвідносно до наявності/відсутності їх лояльності до української держави «легітимізує» ексклюзивно-диференціацію з поліетнічного «тіла» українського народу етнічної групи (і всіх асоційованих з нею соціально-політичних феноменів), призначеної «винною» у територіальних втратах та неможливості військової перемоги у неоголошеній міждержавній війні України з Росією.

Показано небезпеку задоволення прагнення до справедливості/сатисфакції колективної підсвідомості етноцентруму через визнання у суспільному дискурсі прийнятності примусової асиміляції та вигнання задля етнічної гомогенізації та згуртованості (Ф. Рудич, Л. Угрин, А. Вільсон, Р. Брубейкер) мажоритарної/титульної групи проти міноритарного «ворога». Зазначено, що за

умов активної паспортизації громадян України з відповідних етнічних меншин сусідніми «спорідненими» державами просування і втілення проекту формування політичної нації шляхом орієнтації виключно на атрибути титульного етносу та виключення з пошуку спільного культурного знаменника громадян іншої ідентичності суперечить збереженню територіальної цілісності України: реверсивна деконструкція множини народ на етнічні складові за логікою етноцентруму іманентно передбачає виникнення питання щодо розподілу спільної території.

Обґрунтовано потребу у зв'язку з неможливістю через об'єктивні історичні чинники запропонувати сформованим під різноспрямованими зовнішніми геополітичними впливами ментально-культурним матрицям мешканців різних регіонів України спільний «образ минулого» запровадження етнополітики за принципом «єдність у різноманітності» (С. Римаренко, І. Кононов), а становлення модерної української політичної нації підкорити спрямованості у спільне майбутнє демократичного поліетнічного суспільства (Г. Луцишин, Ю. Лисенко). Наголошено на необхідності для України, що має на меті згуртувати своє суспільство довкола ідеї власного суверенного існування, повернення до концепції «держави-нації» у напрямку пошуку спільного майбутнього поза межами тяжіння до монополії примордіальних критеріїв шляхом укладання і дотримання нової інклюзивної суспільної угоди.

Запропоновано та обґрунтовано потребу імплементації наступних політичних інститутів, які в реаліях України сприятимуть досягненню такої угоди та гарантуватимуть консолідацію розколотого суспільства:

- парламентської форми правління з покладанням на обраного на прямих виборах за преференційними списками президента функцій виключно голови держави без права втручатися у безпосереднє формування й впровадження політичного курсу, але із завданням та достатніми інституційними можливостями (право вето, конституційного подання та управління військовою складовою) контролювати дотримання втіленого у суспільній угоді «статус-кво»;

- мінімізації впливу політичних партій як «агентів конфлікту» та «електоральних машин» олігархічних груп, а також контрольованих ними ЗМІ – через механізм комплектації представницьких органів влади, побудованих за пірамідальним принципом – з прямими виборами на мажоритарно-преференційній основі депутатів до первинної ланки легіслатур та подальшим послідовним делегуванням такими легіслатурами депутатів-делегатів до регіональних та національного парламентів та з інститутом відклику депутата будь-якого рівня суб'єктом його обрання впродовж всієї каденції;
- збереження унітарної форми устрою одночасно із запровадженням через фінансову та функціональну децентралізацію дієвого використання принципу субординації, а також забезпечення нетериторіальної культурної автономії сегментів шляхом формування останніми лінгвістичних та релігійних самоврядних спільнот із гарантованими колективними правами.

Запропоновано забезпечити стійкість означених інституційних гарантій у спосіб їх конституційного закріплення та формування деполітизованого за принципом кадрової комплектації органу конституційної юрисдикції, уповноваженого контролювати відповідність законотворчої діяльності умовам і принципам суспільної угоди.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [279; 287; 512; 517].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено наукове завдання, яке полягає у визначенні ефективної моделі консолідації розколотого суспільства та збереженні цілісності держави оперативними й демократичними засобами політико-інституційного впливу, розроблених на підставі з'ясування причин розколу, вивчення загальноновизнаних концепцій його врегулювання та практик їх запровадження. Це дозволило сформулювати науково обґрунтовані висновки та розробити пропозиції й рекомендації щодо концептуальних засад та інституційних гарантій подолання стану розколу системи «соціум-політія». Вони полягають у наступному:

1. Неоднорідність як така є нормативним станом суспільства будь-якої сучасної політії, а спроби його подолання через гомогенізацію не тільки зумовлює тоталітарні трансформації влади, але й є негативно впливає на якість функціонування суспільства та є неефективним у кінцевому підсумку. Структурування неоднорідних елементів у певні, більш-менш відокремлювані один від одного сегменти за ознаками етнічної належності (за визначенням С. Широкогорова), члени яких упевнено себе ідентифікують саме із приналежністю до цього сегменту, розглядається як розділення суспільства – «демаркація» соціальних меж між різними сегментами. Така ідентифікація сама по собі не виключає стратегій кооперації, та нейтральної взаємодії між сегментами, які не призводять до деконструкції ємерджентної множини поліетнічного народу відповідної держави через баланс операцій диференціація-інтеграція.

2. Агрегування такими сегментами інтересів, які є несумісними з одночасним задоволенням інтересів інших сегментів з подальшою конфліктною артикуляцією вважаємо суспільним розколом у тому разі, коли повне чи частково задоволення інтересів одного сегменту за рахунок ігнорування інтересів іншого знецінює для останнього переваги цілісного (в межах однієї

системи) соціального буття без втрати своєї ідентичності та загрожує розпадом політії.

Стан розколу характеризується порушенням балансу диференціацій-інтеграцій через суміщення в бік диференціацій з подальшою послідовною ексклюзивією, інтесивністю якої визначає конфліктну складову. Жорстокість, ірраціональність та швидкість ескалації міжетнічного конфлікту, причиною якого є політизація етнічності, пояснюється впливами архетипових атитюдів «раціоналізації» насилля та ефектом автосинхронізації на фоні деградації функції держави з монопольного, але неупередженого етнічною прихильністю легітимного застосування насилля. Розгортання такого сценарію вказує на «атрофію голосу» в моделі Хіршмана-Фінера в «соціум-політії», однак й визначає одним з напрямків протидії «територіального виходу» саме підвищення дієвості механізму «голосу».

3. Застосування виведеного із концепту Ш. Муфф «агонізм» розуміння демократичності методів подолання розколу як аксіологічного принципу політико-інституційних засобів та запропонованих критеріїв оцінки прийнятності концепцій консолідації соціуму (суверенність, економічність, а також комплексний взаємозв'язок оперативності, ефективності і стійкості) підтверджує перспективність дослідження концепцій «розподіленого правління».

4. Компаративний аналіз, логічне моделювання та розгляд кейсів застосування рекомендацій співсуспільної демократії та інтегративної моделі показують переваги парламентської форми правління, ризики запровадження територіальної автономії сегментів на фоні об'єктивної потреби у децентралізації, вади пропорційної виборчої системи, необхідність закріплення колективних прав та уникнення квотного представництва у судовій системі.

5. Підтверджується необхідність програмування інклюзивності та універсальної репрезентативності у якості іманентних властивостей виборчої системи шляхом запровадження плюральної логіки висловлювання виборців (преференційні списки), тоді як забезпечення ефективності «голосу» й

актуальної легітимності представницьких органів влади вимагають запровадження інституту дострокового відклику депутата. Проаналізовані особливості функціонування партіями у розколотому суспільстві з урахуванням «точок перетинання» етнічності партій зумовлюють висновок про необхідність зниження інституційної ролі останніх в політичній системі.

6. Наслідком історичного шляху формування територій й населення держави до 1991р. є гетерогенність українського суспільства за критеріями етнічної, лінгвістичної та релігійної ідентичності, що зумовлює природність полікефальної концепції побудови політичної нації. Поступовий перегляд «статус-кво» міжетнічного позиціонування та інтенція до впровадження ідеї «нації-держави» не забезпечує ефективної консолідації всього народу, підсилює відцентрові тенденції та сприяє провадженню іредентичної політики сусідніх держав.

7. Деполітизація етнічності в процесі націєбудівництва, звернутого у майбутнє, вимагає інклюзивного укладання нової консенсусної суспільної угоди про спільне життя всіх сегментів неоднорідного соціуму з конституційною її фіксацією. Політико-інституційними гарантіями такої угоди, здатними також сприяти деконструкції неопатримоніального режиму та ефективно забезпечити місцеве й регіональне представництво на національному рівні, визначені: запровадження парламентської форми правління й трансформації інституту президенства в охоронювальну гілку влади; комплектація представницьких органів влади, побудованих за пірамідальним принципом, шляхом прямих виборів на мажоритарно-преференційній основі депутатів до первинної ланки легіслатур та подальшого послідовного делегуванням такими легіслатурами депутатів-делегатів до регіональних та національного парламентів з інститутом відклику депутату будь-якого рівня суб'єктом його обрання упродовж усієї каденції; збереження унітарного територіального устрою з запровадженням через фінансову та функціональну децентралізацію дієвого використання принципу субординації, а також забезпечення нетериторіальної культурної автономії сегментів шляхом формування останніми лінгвістичних та релігійних

самоврядних спільнот із гарантованими колективними правами; закріплення та формування деполітизованого за принципом кадрової комплектації органу конституційної юрисдикції, уповноваженого контролювати відповідність законотворчої діяльності умовам та принципам суспільної угоди.

Практична цінність результати дослідження полягає у можливості їх використання у процесі вироблення засад державної політики в сфері етнорелігійних відносин, підготовки рекомендацій до вдосконалення інституційного дизайну форми правління та виборчої системи.

Результати дослідження можуть також використані в освітньому процесі у закладах вищої освіти при викладанні тем, присвячених націоналізму, політичній й виборчій системам, формам правління, а також для подальшої наукової розвідки проблематики забезпечення колективних прав меншим та запобігання сепаратизму політико-інституційними засобами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ханна П. Подходим к новому Средневековью. *Полис*. 2010. № 1. С. 147–149.
2. Воронин Л. Г. Инстинкт. *Большая советская энциклопедия*. Москва, 1971. Т. 10. URL : [http:// bse.chernport.ru/instinkt.shtml](http://bse.chernport.ru/instinkt.shtml) (дата обращения: 09.08.2021).
3. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Евразия, 2001. 478 с.
4. Токвиль А. Демократия в Америке. Москва : Прогресс, 1992. 554 с.
5. Almond G. A., Powell G. B. Comparative Politics: A Developmental Approach. Boston : Little, Brown and Company, 1966. 368 p.
6. Попков Д. О. Зумовленість неоднорідності сучасного суспільства. *Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21–22 вересня 2018 р.). Львів, 2018, С. 90–95.
7. Пискорская С. Ю., Фибих Е. В. Индивидуализм как способ воспроизводства общественной жизни в гомогенном обществе. *Открытое образование*. 2011. № 2-2. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/individualizm-kak-sposob-vosproizvodstva-obschestvennoy-zhizni-v-gomogennom-obschestve> (дата обращения: 04.08.2021).
8. Mouff de C. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism. Institute for Advanced Studies. Vienna, 2000. URL : https://www.ihs.ac.at/publications/pol/pw_72.pdf (date of application: 21.07.2021).
9. Sorensen E. Enhancing democracy through inter-demos governance networks. National Centre of Competence in Research (NCCR): Challenges to Democracy in the 21st Century. *Working Paper*. 2011. № 51. URL : <http://www.nccr-democracy.uzh.ch/publications/workingpaper/pdf/WP51.pdf> (date of application: 21.11.2020).
10. Попков Д. О. Неоднорідність як атрибут сучасного суспільства. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2018. Вип. 32. С. 27–34.
11. Большая Советская Энциклопедия. Т. 15. Докеры – Железняков / гл. ред. Б. А. Введенский. 2-е изд. Москва : Сов. энцикл., 1954. 652 с.

12. Философия политики. Лекция № 7. Политическая философия атомистов / МГУ имени М. В. Ломоносова, 2014 г. URL : <https://paideuma.tv/video/filosofiya-politiki-lekciya-no-7-politicheskaya-filosofiya-atomistov#/?playlistId=0&videoId=0> (дата обращения: 07.09.2019).
13. Философия политики. Лекция № 9. От Гоббса к Локку: парадигма либерализма / МГУ имени М. В. Ломоносова, 2014 г. URL : <https://paideuma.tv/video/filosofiya-politiki-lekciya-no-9-ot-gobbsa-k-lokku-paradigma-liberalizma#/?playlistId=0&videoId=0> (дата обращения: 07.09.2019).
14. Федотова Н. Н. На пути к процессуальной теории идентичности. *Философские науки*. 2014. № 11. С. 70–81.
15. Костенко Н. Культурные идентичности: превращения и признания. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 69–88.
16. Телегин Д. В. Телегина Г. В. Национальная идентичность как вид социокультурной идентичности и модель языковой общности в европейской перспективе. *Мир психологии*. 2009. № 3. С. 46–58.
17. Попков Д. О. Структурна характеристика сучасного суспільства в контексті проблематики забезпечення його цілісності. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 26 жовтня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 176–179.
18. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с. URL : <http://litopys.org.ua/aristotle/arist03.htm> (дата звернення: 05.12.2020).
19. Нестерова Т. П. К вопросу о гомогенном обществе: исторический опыт тоталитарных режимов и современная демократия. *Научный диалог*. 2014. № 5 (29): История. Социология. С. 60–67.
20. Хомяков М. Б. Толерантность и ее границы. *Национальный психологический журнал*. 2001. № 2. С. 25–33.

21. Юм Д. Малые произведения. Эссе. Естественная история религии. Диалоги о естественной религии : пер с англ. М. А. Абрамова. Москва : Канон+РООИ «Реабилитация», 1996. 464 с.
22. Богомазова О. В. Разработка Г. Спенсером эволюционной концепции социального прогресса и её основные положения. URL : <http://www.jourclub.ru/9/1572/4/> (дата обращения: 10.09.2020).
23. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Москва : Канон, 1996. 432 с.
24. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л. А. Седова. Москва : Аспект Пресс, 1998. 270 с.
25. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
26. Моска Г. Правящий класс. *Социс*. 1994. № 10. С. 187–198.
27. Pareto V. The Rise and Fall of the Elites: an Application of Theoretical Sociology. Totowa : Bedminstar Press, 1968. 120 p.
28. Ильин И. А. Я вглядываюсь в жизнь. Книга раздумий. *Ильин И.А. Собр. соч.* : в 10 т. Москва, 1994. Т. 3. 592 с.
29. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Санкт-Петербург : Кристалл, 2001. 640 с.
30. Деланда М. Новая онтология для социальных наук. *Логос : филос.-лит. журн.* 2017. № 3 (118). URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/novaya-ontologiya-dlya-sotsialnyh-nauk> (дата обращения: 22.03.2020).
31. Кава Диббо. Регионально-международный аспект курдской проблемы. URL : <http://evolutio.info/content/view/204/49/> (дата обращения: 20.04.2020).
32. Драгунский Д. Демографический туман и национальные перспективы. *Государство и антропоток*. URL : <http://antropotok.archipelag.ru/text/a293.htm> (дата обращения: 11.04.2020).
33. Глод О. «Новий» расизм та ксенофобія в політичному житті західноєвропейських країн. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*.

2009. № 3. URL : <http://social-science.com.ua/article/163> (дата звернення: 22.03.2020).
34. Аршабеков Н. Р. Понятие социальной системы и ее трансформации в современной теории общества. URL : <https://articlekz.com/article/5383> (дата обращения: 14.11.2020).
35. Фукуяма Ф. А. Мигранян: Диалог о «конце истории». *Путь*. 1992. № 1. С. 234.
36. Иноземцев В. Глобализация – наивная мечта XX века. *Человек*. 2003. № 3. С. 40.
37. Рормозер Г. Кризис либерализма : пер. с нем. Москва : ИФ РАН, 1996. URL : <http://www.philosophy.ru/iphras/library/rormoz.html> (дата обращения: 09.03.2020).
38. Барт Ф. Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий : сб. ст. / пер. с англ. И. Пильщикова. Москва : Новое изд-во, 2006. 198 с.
39. Липсет С. М. Некоторые социальные предпосылки демократии: экономическое развитие и политическая легитимность / пер. з англ. В. Г. Николаева. *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература*. Сер. 11 : Социология.. 2012. № 3. С. 20–74.
40. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: монография. Харьков : Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. 340 с.
41. Лотман Ю. М. О семиотическом механизме культуры. *Ю.М Лотман Семиосфера*. Санкт-Петербург, 2000. С. 485–504.
42. Юнг К. Г. Психология и алхимия : пер. с англ., лат. Москва : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 2003. 592 с.
43. Флоренский П. А. [Автореферат]. *П. А. Флоренский. Сочинения* : в 4 т. / сост., общ. ред. Андроника (игумена), П. В. Флоренского, М. С. Трубачевой. Т. 1. Москва, 1994. С. 37–43.
44. Седов Е. Информационно-энтропийные свойства социальных систем. *Общественные науки и современность*. 1993. № 5. С. 92–100.

45.   Общая теория систем. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. 4-е изд. Москва : Политиздат, 1981. С. 254.
46.   Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) : в 2 кн. / отв. ред. Л. И. Абалкин. Москва : Экономика, 1989. Кн. 1. 304 с.
47.   Истон Дэвид. Подход к анализу политических систем. *Вестн. Моск. ун-та*. Серия 12 «Политические науки». 2015. № 5. С. 17–37.
48.   Конституция Швейцарии (Швейцарской Конфедерации) от 18 апреля 1999 г. URL : http://constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm (дата обращения: 22.03.2020).
49.   Jensen M. J., Bang H.P. Occupy Wall Street: A New Political Form of Movement and Community? *Journal of Information Technology & Politics*. 2013. № 10. P. 444–461.
50.   Verba S., Nie N. H. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. New York : Harper and Row, 1972. 428 p.
51.   Новиков И. И., Зайцев В. М. Термодинамика в вопросах и ответах. Москва : Госатомиздат, 1961. 144 с.
52.   Sorokin A. Pitirim. Society, Culture and Personality. New York, 1969. 742 p.
53.   Сетров М. И. Общие принципы организации систем и их методологическое значение. Ленинград : Наука, 1971. 265 с.
54.   Waltz K. N. Theory of International Politics. Reading : Adison-Wesley, 1979. 250 p. URL : https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/486328/mod_resource/content/pdf (date od application: 12.09.2021).
55.   Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL : <http://sum.in.ua/p/3/428/2> (дата звернення: 22.05.2020).
56.   Делёз Ж. Различие и повторение / пер. с фр. Н. Б. Маньковской. Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1998. 384 с.
57.   Кандаурова А. В. К вопросу о структуре социального взаимодействия. *Вестн. Нижневарт. гос. ун-та*. 2013. № 4. С. 62–66.

58. Белова Л. А., Радионова Л. А. Социология : учеб. пособие. Харьков : ХНАГХ, 2007. 164 с.
59. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайдено. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
60. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
61. Цит. за: Хартвиг М. Консультативное заключение Международного Суда ООН по вопросу о декларации независимости Косово – предыстория и критика судебного «постановления».
URL : http://dpp.mpil.de/02_2013/02_2013_121_155.pdf (дата обращения : 21.03.2017).
62. Jackson R. H., Rosberg C. G. Why Africa's Weak States Persist: The Empirical and the Juridical in Statehood. *World politics*. 1982. Vol. 35, № 1. P. 1–24.
63. Jackson R. H. Quasi-states. Dual Regimes and Neoclassical Theory. *International Organization*, 1987. Vol. 41, № 4. P. 519–549.
64. Виноградов В. А., Гинзбург Е. Л. Система, её актуализация и описание. *Системные исследования : ежегодник*. Москва, 1971. С. 93–102.
65. Попков Д. О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. *Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXXIV Междунар. науч. конф.* (27 февр. 2018 г., г. Переяслав-Хмельницкий). Переяслав-Хмельницкий, 2018. С. 108–117.
66. Birch A. H. Reflections on Ethnic Politics. Citizenship, Diversity and Pluralism. *Canadian and Comparative Perspectives* / ed. by A. Cairns, J. Courtney, P. MacKinnon, H. Michelmann, D. Smith. McGill-Queen's University Press, 1999. 304 p.
67. Харитонов О. Г. Этнические войны и постконфликтная демократия. *Полит. наука*. 2016. № 1. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/etnicheskie-voyny-i-postkonfliktnaya-demokratiya> (дата обращения: 26.04.2020).

68. Федотова В. Г. Российская история в зеркале модернизации. *Вопр. философии*. 2009. № 12. С. 3–18.
69. Евгеньева Т. В. Место мифологических образов в восприятии политических явлений и процессов. *Символическая политика*. / гл. ред. О. Ю. Малинова. Москва, 2015. Вып. 3. Политические функции мифов. С. 79–91.
70. Низамова Л. Р. Сложносоставная концепция современной этничности: пределы и возможности теоретического синтеза. *Журн. социологии и соц. антропологии*. 2009. № 1. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/slozhnosostavnaya-kontseptsiya-modernoy-etnichnosti-predely-i-vozmozhnosti-teoreticheskogo-sinteza> (дата обращения: 15.04.2020).
71. Широкогоров С. М. Этнос: Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. Шанхай, 1923. URL : <http://www.kunstkamera.ru:8081/siberia/ShirokogorovEthnos.html> (дата обращения: 10.04.2020).
72. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / сост., ред., послесл. Ю. Н. Давыдова. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
73. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (очерки теории и истории). Москва : Наука, 1981. 390 с.
74. Соблиров Х. Х. Этническая мобилизация и государство: исторический опыт России XX века. *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2010. № 10. С. 58–63.
75. Мацько Л. І. Функціональне поле української мови у структурах соціальної комунікації. *Наук.-інформ. вісн.* 2012. № 6 (83). С. 11–17.
76. Abramson H. J. Ethnic diversity in catholic America. A Comparative Analysis of Contemporary and Historical Religion. *Journal of Social History*. 1971. Vol. 4, № 4. P. 359–388.
77. Ruane J. B., Todd J. Ethnicity and Religion: Intersections and Comparisons. London : Routledge, 2011. 152 p.
78. Гумилев Л. Н. История как форма движения энергии. Т. 2. Москва : Изд-во АСТ, 2008. 960 с.

79. Попков Д. О. Етнічна ідентифікація в контексті проблематики суспільного розколу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. Вип. 26. С. 71–76.
80. Lasarsfeld P., Berelson B., Guadet H. The People's Choice. How Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign. New York-London, 1969. 178 p.
81. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. *Западно-европейская социология XIX – начала XX веков* / под ред. В. И. Добренькова. Москва, 1996. С. 256–309.
82. Neto O., Cox G. Electoral Institutions, Cleavage Structures and the Number of Parties. *The American Journal of Political Science*. 1997. № 1. P. 149–174.
83. Lipset M., Rokkan S. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignment. *Party Systems and Voter Alignments*. New York : Free Press, 1967. 64 p.
84. Исаев Б. А., Власкина А. С. Теория социальных расколов Липсета-Роккана и возможности ее применения для анализа первой, второй и третьей партийных систем России. *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК*. 2016. Т. 12, № 4. С. 43–64.
85. Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем : сб. науч. тр. / ред. и сост. Е. Ю. Мелешкина, А. Н. Кулик. Москва : РАН ; ИНИОН, 2004. 343 с.
86. Попков Д. О. Актуалізація концепції соціальних розмежувань Ст. Роккана та С. Липсета в контексті сецесійних загроз. *Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*: зб. наук. праць. 2018. № 2 (38). С. 34–39.
87. Ахременко А. С. Социальные размежевания и структуры электорального пространства России. *Обществ. науки и современность*. 2007. № 4. С. 80–92.
88. Забродін С. І. Постматеріальний вимір партійно-ідеологічного поля у контексті теорії політичних розмежувань. *Гілея: наук. вісн.* 2015. № 95. С. 348–352.
89. Де-Вос Дж. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация. *Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология* / ред. А. А. Белик. Москва, 2001. С. 229–277.

90. Ильин М. В., Мелешкина Е. Ю., Мельвиль А. Ю. Формирование новых государств: внешние и внутренние факторы консолидации. *Полис.* 2010. № 3. С. 26–39.
91. Бурдьё П. Начала. *Choses dites* / пер. с фр. Н. А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1994. 288 с. URL : <http://bourdieu.name/content/socialnoe-prostranstvo-i-simvolicheskaja-vlast> (дата обращения: 26.04.2020).
92. Бойченко М. Основні парадигми розвитку системи вищої освіти. *Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів* / В. Андрущенко, М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін. Київ : Педагогічна думка, 2011. 320 с.
93. Липсет С. М. Неизбывность политических партий / пер. с англ. А. Н. Кулик. *Полит. наука.* 2006. № 1. С. 14–26.
94. Старовойтова Г. В. Этническая группа в современном городе. Ленинград : Наука, 1987. 174 с.
95. Ларсен Ст. У. Моделирование Европы в логике Роккана. *Полис.* 1995. № 1. С. 39–58.
96. Мункеева Т. А. Партийное измерение социальных расколов: социологический анализ. *Вестн. С-Петербург. ун-та. Серия 12. Психология. Социология. Педагогика.* 2011. № 2. С. 275–283.
97. Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопр. философии.* 1991. № 6. С. 46–57.
98. Guelke A. Politics in deeply divided societies. Cambridge, Maiden : Polity press, 2012. 184 p.
99. Lustick I. Stability in deeply divided societies: Consociationalism versus control. *World politics.* Baltimore, 1979. Vol. 31, № 03. P. 325–344.
100. Кудряшова И. В. Как обустроить разделенные общества *Полит. наука.* 2016. № 1. С. 15–33.
101. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительное исследование. Москва : Аспект Пресс, 1997. 287 с.

102. Wimmer A., Cederman L.-E., Min B. Ethnic politics and armed conflict: A configurational analysis of a new global dataset. *American sociological review*. Menasha, Wis., 2009. Vol. 74 (April). P. 316–337.
103. Панов П. В. Институциональная устойчивость фрагментированных политий. *Полит. наука*. 2012. № 3. С. 31–49.
104. Redhead M. Making the past useful for a pluralistic present: Taylor, Arendt, and a problem for historical reasoning. *American journal of political science*. Hoboken, New York, 2002. Vol. 46, № 4. P. 803–818.
105. Chandra K. Why ethnic parties succeed: Patronage and ethnic headcounts in India. Cambridge : Cambridge univ. press. 2004. 368 p.
106. Birnir J. Ethnicity and electoral politics. Cambridge : Cambridge univ. press. 2007. 279 p.
107. Lerner H. Making constitutions in deeply divided society. New York : Cambridge univ. press, 2011. 272 p.
108. Powell G. Social fragmentation and political hostility: An Austrian case study. Stanford, CA : Stanford univ. press, 1970. 207 p.
109. Sartori G. Parties and party systems: A framework for analysis. Colchester : ECPR Press, 2005. 342 p.
110. Сокирка Ю. Теоретико-методологічні основи аналізу соціополітичного поділу: поняття і види. *Освіта регіону*. 2009. № 3. С. 20–24.
111. Попков Д. О. Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміна. *Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. Київ. 2018. № 3 (39). С. 90–95.
112. Шмитт К. Понятие политического. *Вопр. социологии*. 1992. № 1. С. 37–67; *Енциклопедія постмодернізму / наук. ред. О. Шевченко*. Київ : Основи, 2003. 503 с.
113. Муфф Ш. Политика и политическое. *Журнальный клуб «Интелрос» : полит.-филос. ежегодник*. 2008. № 1.
URL : <http://www.intelros.ru/readroom/politiko-filosofskij-ezhegodnik/pfe-1-2008/7259-politika-i-politicheskoe.html> (дата обращения: 20.02.2019).

114. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта (социокультурная динамика России). Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. Т. 1. От прошлого к будущему. 804 с.
115. Mühlmann Wilhelm E., Muller Ernst W. Erfahrung und Denken in der Sicht des Kulturanthropologen. Kulturanthropologie. Köln ; Berlin : Kiepenheuer&Witsch, 1966. 434 S.
116. Луман Н. Введение в системную теорию. Москва : Логос, 2007. 360 с.
117. Широкогоров С. М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. Москва : Изд-во МГУ, 2010, 124 с.
118. Попков Д. О. Ознаки та причина соціального розколу. *Наук. журн. «KELM (Knowledge, Education, Law, Management)»*. 2020. № 4 (32), Vol. 1. С. 151–156.
119. Сафонов А. Л., Орлов А. Д. Нация и этнос в едином мире. *Век глобализации*. 2013. № 2(12). С. 155–167.
120. Мид Д. Аз и Я. *Американская социологическая мысль: Тексты* / под В. И. Добренёва. Москва, 1994. С. 227–237.
121. Conflict : Human Needs Theory / ed. by Burton J. New York : St. Martin's Press, 1990. 358 p.
122. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
123. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. Москва : Ин-т психологии РАН, 1999. 320 с. URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/stef/01.php (дата обращения: 08.05.2020).
124. Toren Ch. Culture and Personality : Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology. London: Routledge, 1996. URL : <https://chairoflogicphiloscult.files.wordpress.com/2013/02/encyclopedia-of-social-and-cultural-anthropology.pdf> (date of application: 08.05.2020).
125. Фрейд З. Тотем и табу / пер. с нем. М. В. Вульфа. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2005. 256 с.
126. Нарочницкая Е. А. Этнические конфликты и государство в западноевропейских демократиях. *Актуальные проблемы Европы*. 2000. № 3.

- C.118–153. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/etnicheskie-konflikty-i-gosudarstvo-v-zapadnoevropeyskih-demokratiyah> (дата обращения: 10.05.2020).
127. Connor W. Ethnonationalism. The Quest of Understanding. Princeton, 1994. 226 p.
128. Попов М. Е. Антиконтликтный потенциал социокультурной интеграции: этнорегиональная специфика и основные теоретические подходы. *Изв. Саратов. ун-та. Новая сер.* Серия «Социология. Политология». 2016. № 3. С. 318–322.
129. Горовиц Д., Бараш Р. Э. Структура и стратегия этнического конфликта. *Власть*. 2007. № 6. С. 35–41. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/struktura-i-strategiya-etnicheskogo-konflikta-1> (дата обращения: 10.05.2020).
130. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия. URL : http://bibikhin.ru/chelovek_moisei_primechanie (дата обращения: 03.03.2019).
131. Рене Жирар. Насилие и священное / пер. с фр. Г. Дашевского. Москва : Новое лит. обозрение, 2000. 78 с. URL : https://royallib.com/read/girar_rene/nasilie_i_svyashchennoe.html#1590587 (дата обращения: 09.05.2020).
132. Попков Д. О. Ідентичносна модель суспільного розколу. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 6–7 липня 2018 р.). Львів, 2018. С. 96–102.
133. Расторгуев В. Н. Свобода мысли и возможность выбора: политическая и академическая демократия. *Вестн. Моск. ун-та*. Серия 12. Политические науки. 2005. № 1. С. 58–81.
134. Ignatieff M. Nationalism and Toleration. The Politics of Toleration. Edinburgh, 1999. 168 p.
135. Ачкасов В. А. Роль «образа врага» в процессах этнополитической мобилизации. *Полит. экспертиза: ПОЛИТЭК*. 2016. Т. 12, № 1. С. 106–128.
136. Separatism. Culture Counts, Resources Decide. *The Comparative Politics Conference*. Michigan Institute. 1997. P. 18–27.

137. Мелешкина Е. Ю. Формирование государств и наций в условиях этнокультурной разнородности: теоретические подходы и историческая практика. *Полит. наука*. 2010. № 1. С. 8–28.
138. Cederman L.-E., Buhaug H., Rod J. K. A GIS-based analysis. *Journal of conflict resolution*. 2009. Vol. 53, № 4. P. 496–525.
139. Милль Дж. Ст. Размышление о представительном правлении. Санкт-Петербург : Изд. Яковлева, 1863 365 с. URL : <http://books.e-heritage.ru/Book/Book/bookContent/5308802#> (дата обращения: 22.04.2020).
140. Попков Д. О. Консолідуючий вимір інституційного дизайну виборчої системи. *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 верес. 2018 р., Херсон, 2018*. С. 70–74.
141. Линц Х., Степан А. Государственность, национализм и демократизация. *Полис*. 1997. № 5. С. 9–30.
142. Дашдамиров А. Многоликий сепаратизм. URL : http://www.ng.ru/polemics/2000-02-05/8_separate.html (дата обращения: 17.01.2020).
143. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 07.03.1966 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 15.08.2019).
144. Зенин Г. С., Привалова Т. А., Пенкина Н. В. Физическая химия. Ч. 3. Фазовые равновесия и учение о растворах : текст лекций. Санкт-Петербург : СЗПИ, 2003. 113 с.
145. Брубейкер Р. Этничность без групп / пер. с англ. И. Борисовой. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 408 с.
146. Brubaker R. National minorities, nationalizing states, and external homelands in the New Europe. *Daedalus*. Cambridge, MA, 1995. Vol. 124, № 2. P. 107–132.
147. Ахиезер А. С. Культурные основы этнических конфликтов. *Обществ. науки и современность*. 1994. № 4. С. 115–126.

148. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2012. 384с. URL : http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/ukr_nacya-c7129.pdf (дата звернення: 18.04.2018).
149. Weber M. The Fundamental Concepts of Sociology. *The Theory of Social and Economic Organization* / ed. by T. Parsons T. New York, 1964. 436 p.
150. Примова Э. Н. К вопросу о легитимности власти. *Власть*. 2013. № 8. С. 112–116.
151. Ачкасов В. А. Этнополитический конфликт как следствие этнизации социальных проблем. *Полит. экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2013. Т. 9, № 2. С. 41–61.
152. История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и ф-тов / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. Харьков : Факт, 1999. 1080 с.
153. Боден Ж. Шесть книг о государстве. *Антология мировой политической мысли* : в 5 т. / ред.-сост. Л. Н. Алисова, Д. Т. Жовтун. Москва, 1997. Т. 1. С. 303–306.
154. Schmitt C., Dragnici S. State, movement, people : the triadic structure of the political unity ; The question of legality. Corvallis OR: Plutarch Press, 2001. 84 p.
155. Горовиц Д. Распределение власти в полиэтнических обществах: Три большие проблемы. *Полит. наука*. 2016. № 1. С. 210–223.
156. Hirschman A. O. Exit, voice, and loyalty: Response to decline in firms, organizations, and states. Cambridge : Harvard University Press, 1970. 176 p.
157. Эцциони А. Различие внутри единства. URL : <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a057.htm> (дата обращения: 18.04.2016).
158. Finer S. State-building, State Boundaries and Border Control: An Essay on Certain Aspects of the First Phase of State-building in Western Europe Considered in the Light of the Rokkan-Hirschman Model. *Social Science Information*. 1974. Vol. 13. P. 79–126.

159. Caramani D. The Nationalization of Politics: The Formation of National Electorates and Party Systems in Western Europe. New York : Cambridge University Press, 2004. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511616662>.
160. Сетров М. И. Степень и высота организации систем. *Системные исследования : ежегодник*. Москва, 1969, С. 156–168. URL : http://systems-analysis.ru/assets/systems_research_1969.pdf (дата обращения: 10.08.2018).
161. Бир Ст. Мозг фирмы / пер. с англ. М. М. Лопухина. Изд. 2-е, стереотип. Москва Едиториал УРСС, 2005. 416 с.
162. Lustick I. Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism versus Control. *World Politics*. 1979. Vol. 31(3). P. 325–344.
163. Peacemaking for Power-sharing: The Role of Kin-states. Submitted by Ozker Kocadal to the University of Exeter as a thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Politics. In October 2012. URL : <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10871/8046/KocadalO.pdf?isAllowed=y&sequence=2> (date of application: 01.07.2020).
164. Byman D. L. Keeping the Peace: Lasting Solutions to Ethnic Conflicts, Baltimore, MD : The John Hopkins University Press, 2002. 296 p.
165. Case of Karatas v. Turkey. 1999. HUDOC. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx> (date of application: 29.01.2018).
166. Постановление Европейского суда по правам человека от 17.02.2004 по делу «Горжелик и другие против Польши». URL : <http://docs.pravo.ru/document/view/19382802/17528017/> (дата обращения: 27.01.2015).
167. Карцов А. С. Права человека и толерантность. *Полис*. 2010. № 6. С. 116–130.
168. Ellingsen T. Colorful community or ethnic witches' brew?: Multiethnicity and domestic conflict during and after the Cold War. *Journal of conflict resolution*. 2000. Vol. 44, № 2. P. 228–249.
169. Collier P., Hoeffler A., Söderbom M. Post-conflict risks / Centre for the study of African economies, university of Oxford. Oxford, 2006.

URL : <http://www.csae.ox.ac.uk/workingpapers/pdfs/2006-12text.pdf> (date of application: 29.01.2019).

170. Buchheit L. C. Secession: The legitimacy of self-determination. New Haven : Yale univ. press, 1978. 260 p.

171. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: прийнята резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 року.

URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml (дата звернення: 29.06.2020).

172. Бьюкенен А. Сецессия: Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства. URL : <http://old.sakharov-center.ru/publications/sec/004.html> (дата звернення: 29.08.2020).

173. Buchanan A. Justice, legitimacy and self-determination: Moral foundations for international law. New York : Oxford univ. press, 2004. 520 p.

174. Downes A. B. More borders, less conflict? Partition as a solution to ethnic civil wars. *SAIS Review*. Washington D.C., 2006. Vol. 26, № 1. P. 49–61.

URL : <https://home.gwu.edu/~downes/26.1downes.pdf> (date of application: 29.06.2020).

175. Kaufmann C. D. When all else fails: Ethnic population transfers and partitions in the twentieth century. *International security*. Cambridge, MA, 1998. Vol. 23, № 2. P. 120–156.

176. Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. Москва : Новое изд-во, 2010. 426 с.

177. Цит. за: Шарифжанов И. И.. Судьбы либеральной философии истории. Актон и современная англо-американская историография. Казань, 1989. 149 с.

178. Поппер К. Открытое общество и его враги : в 2 т. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва : Феникс ; Культурная инициатива, 1992. 528 с.

179. Вучич опасается нового антисербского погрома в Косово и Метохии. URL : <https://regnum.ru/news/polit/3074160.html> (дата обращения: 27.09.2020).
180. Горовиц Д. Л. Разрушенные основания права сепарации. *Власть*. 2013. № 11. С. 189–191.
181. Roeder Ph.G. Power dividing as an alternative to ethnic powersharing. *Sustainable peace: Power and democracy after civil wars* / ed. by Roeder Ph.G., Rothchild D. Ithaca, 2005. P. 51–82.
182. Roeder P. G. Clash of civilizations and escalation of domestic ethno-political conflicts. *Comparative political studies*. Thousand Oaks, CA, 2003. Vol. 36, № 5. P. 509–540.
183. Roeder Ph. G. Power Dividing: The Multiple Majorities Approach. *Conflict Management in Divided Societies: Theories and Practice* / ed. by S. Wolff, C. Yakinthou. Abingdon, Oxon: Routledge, 2012. P. 66–83.
184. Резолюция 1244 : принята Советом Безопасности на его 4011-м заседании от 10.06.1999. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_309#Text (дата обращения: 23.03.2016).
185. Хартвиг М. Консультативное заключение Международного Суда ООН по вопросу о декларации независимости Косово – предыстория и критика судебного «постановления». URL : https://dpp.mpil.de/02_2013/02_2013_121_155.pdf (дата обращения: 09.08.2019).
186. Ренан. Э. Что такое нация? *Ренан Э. Собр. соч.* : в 12 т. / пер. с фр. под ред. В. Н. Михайлова. Киев, 1902. Т. 6. С. 87–101.
187. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы. *Полис*. 1992. № 1. С. 217–225.
188. Лейпхарт А. Со-общественная демократия. *Полис*. 1992. № 3. С. 86–99.
189. Calhoun John C. A Disquisition on Government. New York, 1953. 104 p.
190. Steiner Jurg. The Principle of Majority and Proportionality. *British Journal of political Science*. 1971. № 1. P. 63–70.
191. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий. *Полис*. 1995. № 5. С. 136–146.

192. Лиджфарт А. Правление большинства в теории и на практике. *Международ. журн. соц. наук.* 1991. № 2. С. 60–72.
193. Sisk D. T. Power Sharing and International Mediation in Ethnic Conflicts, Washington, DC : United States Institute of Peace Press, 1996. 143 p.
194. Horowitz D. L. Ethnic groups in conflict. Berkeley, CA : Univ. of California press, 1985. 697 p.
195. Статут ООН. URL : <https://www.un.org/ru/sections/un-charter/chapter-i/index.html> (дата звернення 10.07.2019).
196. Попков Д. О. Обґрунтування критеріїв оцінки прийнятності механізмів консолідації розколотого суспільства. *Місце суспільних наук у системі гуманітарного знання XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 грудня 2020 р.). Київ, 2020. С. 75–79.
197. Schaefer Brett, Johnson Bryan. IMF Reform? Setting the Record Straight. November 25, 1998. URL : <https://www.heritage.org/report/imf-reform-setting-the-record-straight> (date of application: 09.09.2020).
198. Итоговый документ Всемирного саммита 2005 года. Резолюция 60/1 Генеральной Ассамблеи ООН от 16.09.2005. URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005_ch4.shtml#t6 (дата обращения: 09.08.2019).
199. Энгдаль У. Ф. Гуманитарный неокOLONиализм: фрейминг Ливии и рефрейминг войны как «созидательного уничтожения». *Global Research*. 2011. 4 мая. URL : <https://www.rospisatel.ru/engdal3.html> (дата обращения: 02.03.2020).
200. Письмо Постоянного представителя Бразилии при Организации Объединенных Наций от 9 ноября 2011 года на имя Генерального секретаря. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/716109?ln=ru> (дата обращения: 10.08.2019).
201. Zongze Ruan. Responsible Protection: Building a Safer World. China International Studies. 2012. Vol. 34. May/June. URL : http://www.ciis.org.cn/english/2012-06/15/content_5090912.htm (date of application: 30.04.2019).

202. Wolff S. Managing ethno-national conflict: Towards an analytical framework. *Commonwealth & comparative politics*. 2011. Vol. 49, № 2. P. 162–195.
203. Колье П. Политическая экономия этничности. *Вестн. Ин-та социологии*. 2013. № 6. С. 177–195.
204. Truman David B. The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion. New York, 1951, 544 p.
205. Seymour Martin Lipset. Political Man: The Social Bases of Politics. New York : Garden City, 1960, 432p.
206. Мелешкина Е. Ю. Формирование новых государств в Восточной Европе. Москва : РАН ; ИНИОН, 2012. 252 с.
207. Linz J., Stepan A., Yogendra Y. The rise of state-nations. *Journal of democracy*. Baltimore, 2010. Vol. 21, № 3. P. 50–68.
208. Stepan A. Comparative theory and political practice: do we need a «state-nation» model as well as a «nation-state» model? *Government and opposition*. Cambridge, 2008. Vol. 43, № 1. P. 1–25.
209. Харитонов О. Г. СФРЮ: Институциональные проблемы этнической федерации. *Полит. наука*. 2012. № 3. С. 190–204.
210. Fearon J. D. Ethnic mobilization and ethnic violence. *Oxford handbook of political economy*. New York, 2006. P. 853–869.
211. Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. New Haven, CT : Yale University Press, 1977. 248 p.
212. Растой Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Полис*. 1996. № 5. С. 5–15.
213. Wolff S. Consociationalism, power sharing, and politics at the center. – 2010. URL : <http://www.stefanwolff.com/files/Consociationalism,%20Power%20Sharing,%20and%20Politics%20at%20the%20Center.pdf> (date of application: 08.09.2018).
214. Fearon J. Ethnic war as a commitment problem: Paper presented at the 1994 Annual Meetings of the APSA, New York, August 30 – September 2.

URL : <http://pscourses.ucsd.edu/poli120n/Fearon1995.pdf> (date of application: 12.02.2019).

215. Coppedge M. Eroding Regimes: What, Where, and When? V-Dem Working Paper 2017:57. 32 Pages Posted: 9 Nov 2017

URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3066677 (date of application: 09.08.2019).

216. Линц Хуан Дж. Опасности президентства.

URL : <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm> (дата обращения: 08.10.2019).

217. Горовиц Дональд Л. . Различия демократий.

URL : <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem26.htm> (дата обращения: 08.10.2019).

218. Поппер К. Открытое общество и его враги : в 2 т. Т. 1 : Чары Платона / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва : Феникс ; Культурная инициатива, 1992. 448 с.

219. Шмитт К. Государство и политическая форма / пер. с нем. О. В. Кильдюшова ; сост. В. В. Анашвили, О. В. Кильдюшов. Москва : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 272 с.

220. Shugart M., Carey J. Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge : Cambridge univ. press, 1992. 316 p.

221. Shugart M. Semi-presidential systems: Dual executive and mixed authority patterns. *French politics*. Basingstoke, 2005. Vol. 3. P. 323–351.

222. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.

URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text 59. (дата звернення 08.10.2020).

223. Vasak K. A 30-year struggle. *The UNESCO Courier: a window open on the world*. 1977. Vol.11. P. 29–32.

URL : <http://unesdoc.unesco.org/images/0007/000748/074816eo.pdf#nameddest=48063> (date of application: 08.10.2020).

224. Венская декларация и Программа действий: принята на Всемирной конференции по правам человека. Вена, 25 июня 1993 г.
URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml
(дата обращения: 09.10.2020).
225. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам: принята резолюцией 47/135 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1992 г.
URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml
(дата обращения: 09.10.2020).
226. Linz J., Stepan A. Toward consolidated democracies. *Journal of democracy*. Baltimore, 1996. Vol. 7, № 2. P. 14–33.
227. Brisbin R. Slaying the dragon: Segal, spaeth and the function of law in Supreme Court decision making. *American journal of political science*. New Jersey, 1996. Vol. 40. P. 1004–1017.
228. Vallinder T. The judicialization of politics – A world-wide phenomenon: Introduction. *International political science review*. 1994. Vol. 15. P. 91–99. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F019251219401500201>.
229. Верховенство права : Доповідь №512/2009, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні. (Венеція, 25–26 бер. 2011 р.). URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf (дата звернення: 08.10.2019).
230. Таагепера Р. Описание избирательных систем.
URL : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/T/1997-3-10-Taagepera_Shugart_Opisanie_izbiratelnix_sistem.pdf. (дата звернення: 15.09.2018).
231. Попков Д. О. Легітимність влади як умова політичної стабільності. *Нові завдання суспільних наук у XXI столітті* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15-16 черв. 2018р.). Київ, 2018. С. 87–91.
232. Farrell D. Electoral systems: a comparative introductionl. Palgrave, 2001. 241 p.

233. Веденеев Ю. А., Зайцев И. В., Кораблин В. Е., Луговой В. В., Тылкин В. В. Очерки по истории выборов и избирательного права. Калуга : Символ, 2002. 692 с.
234. Монтескье Ш. Л. О духе законов / пер. А. Матешука. Москва : Мысль, 1999. 672 с.
235. Рясенцев В. А. Происхождение представительства и его сущность в буржуазном праве. *Учен. зап. Вsesоюз. юрид. заоч. ин-та*. 1960. Вып. 10. Вопр. гражд. права. С. 75–89.
236. Еллинек Г. Общее учение о государстве / под ред. С. И. Гессена. Санкт-Петербург : Н. К. Мартынов, 1908. 532 с.
237. Бузескул В. История афинской демократии. Санкт-Петербург, 1909. URL : <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1264195463#03> (дата обращения: 12.02.2017).
238. Филиппова Н. А. Юридическое содержание публичного представительства в доктрине конституционного права. *Науч. ежегодник Ин-та философии и права Урал. отд-ния Рос. акад. наук*. 2011. № 11. С. 489–512.
239. Попков Д. О. З'ясування сутності функціонування виборчої системи через юридичну аналогію. *Регіональні студії*. 2018. № 14. С. 48–52.
240. Цит. за: Магун А. Революция и кризис репрезентации. *Логос : филос.-лит. журн*. 2012. № 2 (86). С. 81–94.
241. Попков Д. О. Обґрунтування засад побудови консенсусно-орієнтованої виборчої системи . *Регіональні студії*. 2018. № 15. С. 38–45.
242. Даль Р. А. Полиархия: участие и оппозиция / пер. с англ. под науч. ред. А. Смирнова. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. 288 с.
243. Habermas J. Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research». *Communication Theory*. 2006. № 16. P. 411–426.
244. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты : пер. с фр. Москва : КАНОН-пресс ; Кучково поле, 1998. 416 с.

245. Дюверже М. Политические партии : пер. с фр. Москва : Акад. проект, 2002. 537 с.
246. Елсаков А. С. Вертикальные и горизонтальные разделения в партийных системах государств Западных Балкан: случаи Боснии и Герцоговины, Сербии и Хорватии. *Южно-рос. журн. соц. наук.* 2018. № 1. С. 18–41.
247. Гетманова А. Д. Логика: учебник для студ. учеб. вузов. 12-е изд., стереотип. Москва : Омега-Л, 2007. 416 с.
248. Горюнов А. В. Другая логика. *Актуальные вопросы современной науки.* 2008. № 4–2. С. 135–146.
249. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование). 2-е изд. Москва : Мир, 2004. URL : <http://temnyjles.narod.ru/Nzrtn/Krizisy.htm> (дата обращения: 20.02.2016).
250. Слэбберт Фредрик ван Зиль. Реформы в Южной Африке : Рец. на кн.: Горовиц Д. Демократическая Южная Африка? Правовое устройство в разделенном обществе. URL : <http://old.russ.ru/antolog/predely/4/dem3-1.htm> (дата обращения: 25.01.2021).
251. Даль Р. О демократии. Москва : Аспект Пресс, 2000. 208 с.
252. Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. URL : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicakcii_Polisa/A/1992-4-Almond_Verba_Grazhdanskaja_kultura_i_stabilnost_demokratii.pdf (дата обращения: 11.01.2017).
253. Жовтун Д. Т. Методологический потенциал принципа противоречия в социальном познании. *Социология власти.* 2010. № 7. С. 6–17.
254. Axelrod R., Hamilton W. D. The Evolution of Cooperation. *Science.* 1981. Vol. 211, № 4489. P. 1390–1396.
255. Попков Д. О. Засади функціонування виборчої системи як чинник консенсусу в розколотому суспільстві. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології».* 2018. Вип. 33. С. 74–80.

256. Попков Д. О. Забезпечення поточної легітимності представницьких органів влади як складник подолання суспільного розколу. *Регіональні студії*. 2019. № 16. С. 81–86.
257. Яковлева Л. «Розчаклування» легітимності: соціальна дія як передумова легітимного соціального порядку. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2019. № 25. С. 198–204.
258. Шмавонян Г. А. Самоуправление и радикально-демократическое представительство. *Труды Ин-та государства и права Рос. акад. наук*. 2014. № 5. С. 180–201.
259. Koja F. Das Verfassungsrecht der österreichischen Bundesländer. Wien ; New York : Springer, 1967. 389 s.
260. Ferejohn J., Rakove J., Riley J. Constitutional Culture and Democratic Rule. Cambridge, 2001. 430 p.
261. Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. Москва : Инфра-М, 1997. 894 с.
262. Конституции зарубежных государств : Великобритания. Франция. Германия. Италия. Испания. Европейский Союз. Соединенные Штаты Америки. Япония. Индия : учеб. пособие / сост., пер., авт. введ. и вступ. статей В. В. Маклаков. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2003. 593 с.
263. Ленин В. И. Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 35. Октябрь 1917 –март 1918. Изд. 5. Москва : Полит. лит., 1974. 600 с. URL: <http://uaio.ru/vil/35.htm> (дата обращения: 05.05.2016).
264. Алимов Э. В. Императивный мандат и конституционное государство: диалектика взаимосвязи. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2016. № 3 (58). С. 39–43.
265. Прело М. Конституционное право Франции / пер. с фр. Ф. А. Кублицкого ; под ред. и с предисл.: А. З. Манфред. Москва : Изд-во иностр. лит., 1957. 671 с.
266. Гессен В. М. Основы конституционного права. Петроград : Изд. юрид. кн. склада Право, 1917. 452с. URL : <http://books.e-heritage.ru/book/10071936> (дата обращения: 05.05.2016).

267. Комарова В. В. Конституционно-правовые принципы народовластия в России. *Законодательство и экономика*. 2005. № 6. С. 16–21.
268. Клименко О. А. Проблема соотношения суверенитета государств, народов и этничности в концепции делиберативной демократии Ю. Хабермаса. *Учен. зап. юрид. ф-та*. 2015. № 39 (49). С. 172–178.
269. Всеобщая декларация прав человека, принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 дек. 1948 г. URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 25.01.2021).
270. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Балт. гос. техн. ун-т, 2006. 215 с.
271. Guidance Note of the Secretary-General on Democracy. URL : https://www.un.org/democracyfund/sites/www.un.org.democracyfund/files/un_sg_guidance_note_on_democracy.pdf (date of application: 24.01.2021).
272. Политические партии и переход к демократии. Национальный демократический институт международных отношений. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/1202_polpart_buildinghbk97_russ_0.pdf (дата обращения: 24.01.2021).
273. Katz R. A Theory of Parties and Electoral Systems. Baltimore, 1980. 2007. 168 p.
274. Липсет С. М. Размышления о капитализме, социализме и демократии. URL : <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-1.htm> (дата обращения: 24.01.2021).
275. Bogdanor V. Electoral System. The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions. Blackwell Reference, 1987. 667 p.
276. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. URL : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/V/1992-5-6-13-Wallerstein_Izbiratelnie_sistemi.pdf (дата обращения: 25.01.2021).

277. Кинзерская И. Л. Избирательная система как институт современного демократического государства. *Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена*. 2008. № 74-1. С. 219–224.
278. Морозова О. С. Влияние типа избирательной системы на функционирование политической системы общества. *Теория и практика общественного развития*. 2013. № 2. С. 175–179.
279. Попков Д. Пропорційна виборча система VS консолідація розколотого суспільства. Постіндустріальний вимір. *Polish science journal*. 2019. Iss. 5(14), p. 3. P. 149–158.
280. Horowitz D. A Democratic South Africa? Constitutional Engineering in a Divided Society. Berkeley : University of California Press, 1991. 293 p.
281. Дмитрашко С. А. Специфіка формування та функціонування ідеології націонал-соціалізму. *Політикус : наук. журн.* 2016. № 1. С. 169–173.
282. Авинери Ш.. Происхождение сионизма. URL : <http://chassidus.ru/library/history/avineri/16-zhabotinsky.htm> (дата обращения: 12.03.2019).
283. Фейхтвангер Л. Национализм и еврейство. *Задачи еврейства*. Париж, 1933. URL : <https://lechaim.ru/events/natsionalizm-i-evrejstvo/> (дата обращения: 22.06.2019).
284. Prat de la Riba E. La nacionalitat catalana. Barcelona : Escola d'Administració Pública de Catalun, 2007. 130 p. URL : http://eapc.gencat.cat/web/.content/home/publicacions/varia/24._la_nacionalitat_catalana/nacionalitat_catalana.pdf (date of application: 08.04.2019).
285. Хенкин С. М., Самсонкина Е. С. Баскский конфликт: истоки, характер, метаморфозы. Москва : МГИМО (У) МИД России, 2011. 380 с.
286. Солдатова Г. У. Этническое самосознание и этническая идентичность. *Этническая психология: история и методы : хрестоматия* / отв. ред. А. И. Егорова. Санкт-Петербург, 2003. С. 189–196.
287. Попков Д. О. Потенціал політичних партій як інструмент посилення суспільного розколу у вимірі премодернового соціокоду. *Вісн. Львів. ун-ту імені*

- Івана Франка. Серія «Філософсько-політологічні студії». 2019. Вип. 25. С. 153–161.
288. Horowitz D. L. Ethnic groups in conflict. Berkeley : Univ. of California press, 1985. 697 p.
134. Оффе К. Этнополитика в восточноевропейском переходном процессе. *Полис..* 1996. № 2. С. 27–45.
289. Заключительные замечания по шестому периодическому докладу Канады, принятые Комитетом ООН по правам человека на его 114-й сессии (29 июня – 24 июля 2015 г.).
URL : https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2FCAN%2FCO%2F6&Lang=ru (дата обращения: 20.02.2018)/
290. Бусов С. В. Проблематика свободы выбора в истории философии и социальной практики. *Вестн. Перм. ун-та. Философия. Психология. Социология.* 2013. № 2 (14). С. 31–40.
291. Михалёва Г. М. Институт партий: европейская история и российский опыт многопартийности. *Вестн. Рос. гос. гуманит. ун-та. Политология. История. Международные отношения. Зарубежное регионоведение. Востоковедение.* 2008. № 1. С. 118–140.
292. Arendt H. Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. F/M, 1955; Bracher K. Zeitgeschichte: Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie. München, 1976; Friedrich C. Totalitäre Diktatur. Stuttgart, 1957; Merkel W. Systemtransformation. Opladen, 1999; Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communists Europe. Baltimore, 1996; Nolte E. Die Faschistischen Bewegungen. München, 1966.
293. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 12.02.2020).
294. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 25.01.2021).

- 295.Відомість про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. URL : https://web.archive.org/web/20131203032951/http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11 (дата звернення: 25.01.2021).
- 296.Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 08.12.1991 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text (дата звернення: 25.01.2021).
297. Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав : Постанова Верховної Ради України від 10.12.1991 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1958-12> (дата звернення 27.01.2021).
298. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 р., №1543-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text> (дата звернення 27.01.2021).
299. Про ратифікацію Статуту Організації Об'єднаних Націй : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 22 серпня 1945 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 33. Арк. 2. URL : <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/23-1.pdf> (дата звернення: 04.02.2021).
300. Діяльність України в Організації Об'єднаних Націй. URL : <http://old.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/uno> (дата звернення: 04.03.2021).
301. Єдиний державний реєстр міжнародних організацій, членом яких є Україна станом на 01.07.2020. URL : <https://data.gov.ua/dataset/89ea21a9-e0bf-4cac-a05e-c3da6e63d360/resource/eccd8762-2184-4fb3-8e73-6a491528d03d> (дата звернення: 25.01.2021).
302. Бойко О. Д. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад 1919. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / гол. редкол. В. А. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. Т. 10. С. 145.
303. Декларация и договор об образовании СССР. *Гос. архив Российской Федерации*. Ф. Р-3316. Оп. 1. Д. 5. Л. 1. URL : <http://unikdoc.rusarchives.ru/0003-deklaraciya-i-dogovor-ob-obrazovanii-soyuza-sovetskih-socialisticheskikh-respublik> (дата обращения: 06.06.2021).

304. Корецкий В. М. Избранные труды : в 2 кн. Київ : Наук. думка, 1989. Кн. 2. 1989. С. 333–336.
305. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / под ред. Ю. И. Мандельштама. Москва : Госюриздат, 1956. 500 с.
306. Закон про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (15 листопада 1939 р.). URL : <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/zakon-pro-priynyattya-zahidnoji-ukrajini-64954.html> (дата звернення: 13.04.2021)/
307. Ризький мирний договір 1921 р. URL : <https://www.brestobl.com/nasel/naselen/dok/1921/53.html> (дата звернення: 15.08.2021).
308. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы / сост. В. Н. Виноградов, М. Д. Ерещенко, Т. А. Покивайлова, Л. Е. Семенова. Москва : Индрик, 1996. 380 с. URL : https://inslav.ru/images/stories/pdf/1996_Bessarabija_na_perekrestke_diplomatii.pdf (дата обращения: 29.01.2021).
309. Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Austria; Protocol, Declaration and Special Declaration (St. Germain-en-Laye, 10 September 1919). URL : <http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1920/3.html> (date of application: 11.04.2021).
310. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927. Кн. 2. Торонто : Пробоєм, 1981. 384 с.
311. Головченко В. І. «Європейський вибір» Закарпаття 1918–1919 рр. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : зб. наук. праць / голов. ред. Л. В. Губерський. Київ, 2009. Вип. 86, ч. 1. С. 41–49.
312. Вегеш М. М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. Ужгород, 1996. С. 28–30.

313. Внешняя политика Чехословакии. 1918–1939 : сб. ст. Москва : Иностр. лит., 1959. 659 с.
314. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Ч. І. (1918–1938). Братислава : Словац. пед. вид-во в Братиславі, 1979. 335 с.
315. Десятий закон Угорського Уряду про автономію Русинського народу Угорщини, 21 грудня 1918 р. *Державний архів Закарпатської області*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. 16 арк.
316. Худанич В., Боднар В. Руська Крайна в 1918–1919 роках. *Культура Українських Карпат: традиція і сучасність* : матеріали Міжнар. конф. (м. Ужгород, 1–4 вер. 1993 р.). Ужгород, 1994. С. 272–280.
317. Роман Н. М. Правове становище Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867–1918 роки) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ужгород, 2016. 218 с.
318. Віднянський С. 40 днів радянської влади. *Нариси історії державної служби в Україні* / НАН України. Інститут історії України ; Голов. упр. держ. служби України. Київ, 2008. С. 264–267.
319. Нариси історії державної служби в Україні / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; кер. авт. кол. С. В. Кульчицький ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. 536 с.
320. Пап Степан, о. Історія Закарпаття : в 3 т. Т. 3. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. 648 с.
321. Текст Мюнхенського соглашения 1938 г. с дополнениями. 29 сент. 1938 г. *Рос. гос. военный архив*. Ф. 116к. Оп. 8. Д. 48. Л. 1–4. URL : <https://munich.rusarchives.ru/dokumenty/tekst-myunhenskogo-soglasheniya-1938-g-s-dopolneniyami> (дата обращения: 11.04.2021).
322. Рішення Першого Віденського арбітражу 02.11.1938 р. URL : <https://web.archive.org/web/20070819001435/http://www.hungarian-history.hu/lib/woja/woja19.htm> (дата звернення: 16.05.2021).
323. Декларація Августина Волошина по радіо з проголошенням незалежності Карпатської України. URL : <http://1939.in.ua/dokumenty/deklaratsija-o-voloshyna->

z-proholoshennjam-nezalezhnosti-karpatskoji-ukrajiny/ (дата звернення: 18.04.2021).

324. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Чехословацкой Республикой о Закарпатской Украине. *Мировое хозяйство и мировая политика : ежемес. журн.* / Ин-т мирового хозяйства и мировой политики Акад. наук СССР. Москва, 1945. № 8 (август). С. 67–83.

325. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2002. 952 с.

326. Пайда Ю. Ю., Куруц Н. В. Правові особливості анексії Західної України у 1920-х рр. *Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ.* 2019. № 1. С. 36–39.

327. Nowak M. Narodowcy i ukraińcy: narodowa demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce, 1922–1939. Gdańsk : Wyd-wo Un-tu Gdańskiego, 2007. 305 s.

328. Мельник Г. М. Проблема Східної Галичини в політиці Другої Речі Посполитої першої половини 1920-х років у польській та українській історіографіях. *Сумська старовина.* 2002. № 10. С. 88–93.

329. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ : Наук. думка, 1985. 271 с.

330. Качараба С. П. Еміграція з Західної України. 1919–1939 : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія». Львів, 2003. 31 с.

331. ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 171. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 284–286.

332. Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. *Національне питання в Україні ХХ–початку ХХІ ст.: історичні нариси* / О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2012. С. 264–282.

333. Шевчук В. В. Політика осадництва у контексті інкорпорації Західної України до складу II Речі Посполитої у 1920–1930-х рр. *Культура і мистецтво у сучасному світі.* 2010. № 11. С. 207–212.

334. Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 802 с.
335. Гордіюк І. Українське питання у політиці польської держави в міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Студент. наук. вісник*. 2004. № 9. 160 с.
336. Макарчук С. А. Населення Західної України за переписом 1931 року. *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія історична. 1993. Вип. 29 : Дослідження з історії України. С. 53–61.
337. Юхимюк О. Примусове включення західноукраїнських земель до складу Польщі. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали VIII Регіон. наук.-практ. конф. 13–14 лютого 2002 р. Львів, 2002. С. 64–66.
338. Енциклопедія Українознавства. Т. 2 / за ред. В. М. Кубійовича ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Репринт. вид. Львів : Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка у Львові, 1993. 800 с.
339. Охримович В. За автономію. (Моя відповідь). *Діло*. 1923. Ч. 71. 1 лип.
340. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2009. 558 с.
341. ДАВО (Державний архів Волинської області). Ф. 57с/46. Оп. 9. Спр. 627. Арк. 3–39.
342. Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві у контексті етно-політики Польщі (1919–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 257–265.
343. Лемківщина: Земля – люди – історія – культура. *Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка* / ред. Б. О. Струмінський : у 2 т. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1988. Т. 1. С. 188–189.
344. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 201 с.
345. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.

346. История Румынии: 1918–1970 / отв. ред. Н. И. Лебедев. Москва : Наука, 1971. 742 с.
347. Рендюк Т. Становище українців Північної Буковини у складі Великої Румунії впродовж 1918–1940 років. Краєзнавство. 2011. № 4. С. 246–254.
348. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. Київ : Оріані, 1998. 240 с.
349. Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 2 / О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. 512 с.
350. Березняков Н. В., Бобейко И. М., Копанский Я. М., Мурзак У. Г., Платон В. П. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918–1940 гг.). Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1970. 735 с.
351. Lege pentru unificarea administrativă. *Monitorul Oficial*. 1925. № 128 (14 iunie 1925).
352. Державний архів Чернівецької області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 72.
353. Симоненко Р. Г. Вічно живі гілки України: Північна Буковина і Південна Бессарабія. *Історичні зошити* / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1992. С. 75–81.
354. Буковина: історичний нарис / за ред. С. С. Костишина, відп. ред. В. М. Ботушанський. Чернівці : Зелена Буковина, 1998. 416 с.
355. Hrenciuc D. Continuitate și schimbare: integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în Regatul României Mari:(1918–1940). Vol. 1. Perspectiva național-liberală (1918–1928). Rădăuți : Septentrion, 2005. 240 s.
356. Дізанова А. В. Окупаційний режим в українському Подунав'ї (1941–1944 рр.). *Наук. вісн. Ізмаїл. держ. гуманіт. ун-ту. Серія «Історичні науки»*. Ізмаїл, 2016. Вип. 34. С. 48–53.
357. Пахомов Ю. Н., Крымски С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. Киев : Международный деловой центр, 1998. 430 с.

358. Майор Р. І. Український національний рух на Закарпатті: генеза, розвиток і характерні риси (1848–1919 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 247 с.
359. Мишанич О. В. Політичне русинство: історія і сучасність: Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму: доповідь на IV Міжнар. конгресі українців, (м. Одеса, 26–29 серп. 1999 р.). Київ : Обереги, 1999. 48 с.
360. Грегірчак Д. Формування етнічної самосвідомості як визначальний чинник етнополітичної еволюції закарпатського соціуму в модерну добу. *Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія»*. 2009. Вип. 13. С. 32–37.
361. Україна в Другій світовій війні. Київ : Укр. ін-т нац. пам'яті, 2015. 28 с.
362. Партизанський рух в Україні.
URL : <https://sites.google.com/site/zahist56/partizanskij-ruh-v-ukraieni> (дата звернення: 09.05.2021).
363. Союзники Третього рейха – боеспособные и не очень.
URL : https://www.bbc.com/russian/international/2010/05/100427_germany_war_allies#5 (дата звернення: 06.05.2021).
364. Що варто знати про українців та Україну у Другій світовій війні.
URL : <https://armyinform.com.ua/2020/05/shho-var-to-znaty-pro-ukrayincziv-ta-ukrayinu-u-drugij-svitovij-vijni/> (дата звернення: 09.05.2021).
365. Інформаційні матеріали до 75-тих роковин від початку вивезення населення України на примусові роботи в Німеччину.
URL : <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/informatsiini-materiali-do-75-tikh-rokovin-vid-pochatku-vivezennya-naselennya-ukrai> (дата звернення: 09.05.2021).
366. Евакуаційні заходи урядів УРСР та СРСР на території УРСР в роки Великої Вітчизняної Війни СРСР 1941–1945. URL : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Evakuacijni_zakhody_urjadiv_URSR_I_SRSR (дата звернення: 09.05.2021).

367. Halczak B., Šmigel' M. Kproblematike postavenia Lemkov vPol'sku vprvej polovici 20. storočia a ich vysídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia „Visla“. *Acta historica Neosoliensia*. 2004. T. 7. S. 187–198.
368. Українська РСР у міжнародних відносинах : Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945–1957) / упоряд. К. С. Забігайло. Київ : Держполітвидав УРСР, 1959. 751 с.
369. Милякова Л. Б. Польша на пути к моноэтническому государству (1918–1947 гг.). *Международ. ист. журн.* 2001. № 13. URL : http://www.hrono.ru/statii/2003/1918_47polon.html (дата обращения: 20.02.2018).
370. Kwiek J. Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945–1957. Kraków, 2002. 146 s.
371. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946 / red. E. Misiła. Warszawa, 1996. T. 1. Dokumenty 1944–1945. S. 140–143.
372. Шмигель М. Обмены населением СССР с Польшей и Чехословакией в 1944–1947 гг.: аналогии и различия эры политического переселения народов. *Запад-Восток : науч.-практ. ежегодник*. 2017. № 10. С. 214–230.
373. ДАЗО (Державний архів Закарпатської області). Ф. Р-236. Оп. 1. Од. зб. 19. Арк. 4.
374. ДАЗО. Ф. Р-236. Оп. 1 Од. зб. 7. Арк. 31–38.
375. История Украинской ССР : в 10 т. Т. 9. Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов). / Н. П. Барановская, Л. Д. Витрук, А. Н. Зенина и др.; отв. ред. А. В. Лихолат. Киев : Наукова думка, 1985. 582 с. URL : <https://coollib.net/b/356820-kollektiv-avtorov-istoriya-istoriya-ukrainskoj-ssr-v-desyati-tomah-tom-devyatyiy/read> (дата обращения: 10.05.2021).
376. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. Ф. 15. Оп. 1. Д. 39. Арк. 137.

377. Галузовий державний архів Служби безпеки України. Ф. 2. Оп. 103. Д. 2. Арк. 1.
378. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953). Луцьк : Вежа, 2008. 258 с.
379. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 24. Д. 4307. Арк. 5–7.
380. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ : Рада, 1994. 124 с.
381. Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. *Укр. іст. журн.* 1990. № 8. С. 14–32.
382. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1957: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь : Військо України, 1994. 424 с.
383. Шульга І. Г. Людомор на Поділлі : До 60-річчя голодомору. Київ : Респ. асоціація українознавців, 1993. 235 с.
384. Веселова О. М. Голод в Україні 1946–1947 років. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* : Маатеріали Міжнар. наук. конф., (м. Київ, 9–10 вер. 1993 р.) / відп. ред. С. Кульчицький ; НАН України. Ін-т історії України. Київ, 1995. С. 188–196.
385. Портрет темряви : Свідчення, документи і матеріали : у 2 кн. Кн. 1 / Асоціація дослідників голодоморів в Україні ; авт.-упоряд. П. Ящук ; видав. М. П. Коць. Київ ; Нью-Йорк, 1999. 705 с.
386. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР : Указ Президиума Верховного совета СССР от 19.02.1954 г. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Передача_Кримської_області_зі_складу_РРФСР_до_складу_УРСР#/media/Файл:The_transfer_of_Crimea.jpg (дата обращения: 12.05.2021).
387. Заседания Верховного Совета СССР четвертого созыва. Первая сессия (20–27 апреля 1954 г.). Москва : Изд. Верховного Совета СССР, 1954. 580 с.

388. Політична історія України. XX століття. Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). К.іїв, 2003. 584 с.
389. Державний архів Служби безпеки України, АРК. Ф. 9. Спр. 30. Арк. 101.
390. Державний архів Служби безпеки України, АРК. Ф. 9. Спр. 49. ФПІ. Т. 3. Арк. 100.
391. Державний архів Служби безпеки України, АРК. Ф. 9. Спр. 32. Арк. 150.
392. Депортація кримських татар 1944 р. та заходи, що вживаються Урядом України з метою облаштування та інтеграції в українське суспільство колишніх депортованих кримських татар. URL : <https://istanbul.mfa.gov.ua/news/47606-deportacija-krimskykh-tatar-944-r-ta-zahodi-shho-vzhivajutysya-uryadom-ukrajini-z-metoju-oblashtuvannya-ta-integraciji-v-ukrajinskyke-suspilystvo-kolishnih-deportovanih-krimskykh-tatar> (дата звернення: 12.05.2021).
393. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграції населення УРСР. Київ : Наук. думка, 1974. С. 44–46.
394. Загробська А. Ф. Специфіка міграції населення при соціалізмі. *Демографічні дослідження*. 1982. Вип. 8. С. 3–12.
395. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Нью-Йорк : Сучасність, 1987. 296 с.
396. Шевченко В. Ф. Українізація доби визвольних змагань 1917–1921. URL : http://www.history.org.ua/?termin=ukrainizatsija_doby_vyzvolnykh_zmagan_1917_1921 (дата звернення: 23.05.2021).
397. Бондарчук П. М., Даниленко В. М. Українізації політика. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainizatsii_polityka (дата звернення: 24.05.2021).
398. Даниленко В. М., Верменич Я. В., Бондарчук П. М., Гриневич Л. В., Ковальчук О. О., Масненко В. В., Чумак В. М. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки / за ред. В. А. Смолія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 392 с.
399. Перемога (Житомир). 1941. 9 жовт.

400. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 299, 106 арк.
401. Вінницькі вісті (Вінниця). 1941. 15 жовт.
402. 1939–1945: Неписана історія: як мій прадід розбудовував у Харкові Третій Райх. URL : https://texty.org.ua/articles/22324/19391945_NePYSANA_ISTORIJa_Jak_mij_pradid_rozbudovuvav-22324/ (дата звернення: 23.05.2021).
403. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів : пер. з нім. Київ : Наук. думка, 2008. 272 с.
404. Documents on German foreign policy, 1918–1945. Series D (1937–1945). Washington, 1962. Vol. XII. P. 927.
405. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 455 с.
406. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 23. Спр. 4. Арк. 27.
407. Малець Н. Утвердження комуністичної влади на Закарпатті (1945–1950). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 557–562.
408. Закарпатська область: довідник адм.-терит. поділу на 1 черв. 1996 р. / відп. за вип. В. Буркало. Вид. 3-є. Ужгород : Закарпаття, 1996. 116 с.
409. Віднянський С. Друга світова війна та процес об'єднання українських етнічних земель: до питання про приєднання Закарпаття до УРСР у складі СРСР та радянізацію краю (1944–1946 рр.). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 583–590.
410. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : в 4 т., 5 кн. Т. 2. Київ, 1998. 397 с.
411. Цыпин В. А., прот. Ведомство православного исповедания. *Православная энциклопедия*. Москва, 2004. Т. 7. С. 369.

412. Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930pp.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Чернівці, 2015. 268 с.
413. 1 січня 1919 року Директорія УНР проголосила автокефалію Православної Церкви в УНР. URL : <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/1-sichnya-1919-roku-dyrektoriya-unr-progolosyla-avtokefaliyu-pravoslavnoyi-cerkvy-v-unr> (дата звернення: 25.05.2021).
414. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1 за 1918–1920 pp. Спр. 14. Арк. 49-49 зв.
415. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2 (т. 1 за 1921–1924 pp.). Спр. 385. 46 арк.
416. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2 (т. 1 за 1921–1924 pp.). Спр. 522. Арк. 15.
417. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2 (т. 1 за 1921-1924 pp.). Спр. 582. Арк. 5.
418. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8 за 1932 р. Спр. 50. Арк. 97–112.
419. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики: Утвержденная Всеукраинским съездом Советов на заседании 10 марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Центральным Исполнительным Комитетом на заседании 14 марта 1919 г. Харьков : Всеукр. изд., 1920. 14 с.
420. Киридон А. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.
421. Відокремлення церкви від держави : збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень НКВС УСРР / під ред. І. Сухоплюєва. Харків : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 64 с.
422. Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 14–30 жовтня 1921 р.: Документи і матеріали. Київ ; Львів, 1999. 559 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Mykhailychenko_Hanna/Pershyi_Vseukrainskyi_pravoslavnyi_tserkovnyi_sobor_UAPTs_1430_zhovtnia_1921_roku_Dokumenty_i_materi/ (дата звернення: 25.05.2021).
423. 1921 – висвячення Василя Липківського на Митрополита Київського і всієї України УАПЦ. URL : <http://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/23/1921-vysvyachennya-vasylya-lypkivskogo-na-mytropolita-kyuyivskogo-i-vsiyeyi-ukrayiny-uapc> (дата звернення: 28.05.2021).

424. Автокефалія Скоропадського – незавершена історія довжиною у сто років.
URL : <https://www.cerkva.info/publications/avtokefaliia-skoropadskoho-nezavershena-istoriia-dovzhynoiu-u-sto-rokiv/> (дата звернення: 28.05.2021).
425. Циркулярное письмо ГПУ Украины «Об украинском сепаратизме».
URL : <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/czyrkulyarnoe-pysmo-gpu-ukrayny/> (дата обращения: 29.05.2021).
426. ЦДАВО України. Ф. КМФ–8. Оп. 2. Спр. 296.
427. Деяния № 4 окружного Собора епископов Православной Церкви на Украине в Почаевской Лавре от 5/18 августа 1941 г. *Шкаровский М. В. Политика Третьего Рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935—1945 гг. : сб. док. Москва, 2003. С. 299.*
428. Український автокефальний рух в роки німецької окупації: міфи та реалії.
URL : <https://www.religion.in.ua/main/history/12608-ukrayinskij-avtokefalnij-rux-v-roki-nimeckoyi-okupaciyi-mifi-ta-realiyi.html> (дата звернення: 29.05.2021).
429. Гордієнко В. В., Гордієнко Г. М. Зовнішньополітичні чинники релігійно-церковного конфлікту на Волині в 1941–1944 рр. *Гілея : наук. вісн.* 2013. № 78. С. 81–85.
430. Гордієнко В. В. Православна церква в Трансністрії в 1941–1944 рр. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2008. № 1. С. 158–163.
431. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни. *Укр. історик.* 1987. № 1–4. С. 83–96.
432. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 293.
433. Михайлуца М. І. Контакти Католицької і Православної місій в Одесі (губернаторства «Трансністрія» 1941–1944 рр.) *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство : зб. наук. праць / відп. ред. О. Є. Лисенко. Київ, 2014. С. 371–376.*
434. Rodica Solovei Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 – 29 ian. 1944. Iași : Demiurg , 2004. 238 p.

435. Румунська православна церква.
URL : https://vue.gov.ua/Румунська_православна_церква (дата звернення: 29.04.2021).
436. Вишиванюк А. В. К вопросу о роли иерархии и духовенства Русской Православной Церкви в кампании ликвидации Украинской греко-католической Церкви в 1945–1949 гг. *Вестн. Православного Свято-Тихоновского гуманит. ун-та*. Сер. 2: История. История РПЦ. 2012. № 46. С. 56–68.
437. Постанова НРЗУ про вільну зміну релігії. *Вісн. Народної ради Закарпат. України*. 1945. 15 квіт. С.90.
438. Циркуляри управління в справах культу і рішення Рахівського окружного народного комітету і листування з ними про облік церковного майна, служителів культу, зміну релігії та інші питання культу (15.06.1945- 02.11.1945). *ДАЗО. Ф.Р-211. Оп.1. Спр. 28. 9 арк.*
439. Пашенко В. Ліквідація греко-католицької церкви в Закарпатті мовою фактів. *Філософські обрії*. 2002. № 7. С. 223–244.
440. Пушкаш Л., о. Кир Теодор Ромжа: життя і смерть. Львів : Ін-т історії Церкви Львівської богословської академії, 2001. 244 с.
441. Протоколи засідань Мукачівського окружного народного комітету за 1944–1945 рр. *ДАЗО. Ф.Р-377: Мукачівський окружний народний комітет м. Мукачево*. Оп. 1. Спр. 4. 93 арк.
442. Цыпин В., прот. Львовский Собор 1946 г. и его последствия. URL : <https://www.sedmitza.ru/text/404883.html> (дата обращения: 30.05.2021).
443. Пагіря О. Ліквідація Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у 1945–1949 рр. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2014. « 2. С. 469–503. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/za_2014_2_18 (дата звернення: 31.07.2018).
444. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст. Ужгород, 2009. 375 с.
445. Міщанин В. В. Радянізація Закарпаття 1944-1950 рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Ужгород, 2019. 606 с.

446. Х. Відродження церкви (1989). URL : http://ugcc.ua/official/ugcc-history/x_v%D1%96drodzhennya_tserkvi_1989_76327.html (дата звернення : 30.05.2021).
447. Нестеренко Г. О. Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2009. 30 с.
448. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики (виступи учасників фахової дискусії). *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3–4 (161–162). С. 118–134.
449. Результати загальнонаціонального соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні» (2003). URL : https://risu.ua/rezultati-zagalnonacionalnogo-sociologichnogo-doslidzhennya-religiya-ta-cerkva-v-suchasniy-ukrajini-2003_n34452 (дата звернення: 31.05.2021).
450. Угрин Л. Я. Ідентичність як категорія аналізу сепаратизму: український контекст. *Politicus*. 2016. Вип. 1. С. 55–59.
451. Чорновіл В. М. Твори: в 10 т. Т. 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / голова редкол. А. Пашко. Київ, 2009. 1052 с.
452. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. 246 с.
453. Явір. В. А. Україна унітарна: аналіз цивілізаційного вибору форми державного устрою. *Politicus*. 2020. Вип. 5. С. 166–171.
454. Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність : монографія / наук. ред. І. Д. Дудко. Київ : КНЕУ, 2014. 478 с.
455. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 01.06.2021).
456. Національно-державне будівництво: концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін. ; за ред. Ю. І. Римаренка. Київ : Довіра, 1999. 559 с.
457. Human Rights Council. Twenty-eighth session. Agenda item 3. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights,

including the right to development. 27 January 2015. URL : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/011/02/PDF/G1501102.pdf?OpenElement> (date of application: 01.06.2021).

458. Kononenko V., Tymchenko L. The legitimacy of acquisition of state territory. *Juridical Tribune Journal*. 2020. Vol. 10, №. 1. P. 149–161.

459. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 року № 129-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#Text> (дата звернення: 01.06.2021).

460. Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків" : Постанова Верховної Ради України від 21 квітня 2015 року № 337-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text> (дата звернення: 01.06.2021).

461. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України №2268-VIII від 18.01.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 01.06.2021).

462. Російська «гібридна» агресія: цілі, наслідки, засоби протистояння. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9–10 (167–168). С. 17–37.

463. Ukraine: ICRC calls on all sides to respect international humanitarian law. URL : <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/news-release/2014/07-23-ukraine-kiev-call-respect-ihl-repatriate-bodies-malaysian-airlines.htm> (date of application: 02.04.2021).

464. Гнатовський М. М., Кориневич А. О., Лисенко О. М. «Війна і права людини»: Дослідження Української Гельсінської спілки з прав людини /за заг. ред. А. О. Кориневича, О. А. Мартиненка. Київ : КВІЦ, 2015. 42 с.
465. Тематический отчет ОБСЕ «Жертвы среди гражданского населения в охваченных конфликтом районах на Востоке Украины» (1 января 2017 – 15 сентября 2020). URL : <https://www.osce.org/files/f/documents/d/9/469737.pdf> (дата звернення: 04.06.2021).
466. Горбулін В. П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. 23 січ. URL : <http://gazeta.dt.ua/Internal/gibridna-viyna-Yak-klyuchoviy-Instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-re-vanshu-.HTML> (дата звернення: 07.08.2021).
467. У Києво-Печерській Лаврі відбувся з'їзд представників захоплених храмів Української Православної Церкви. URL : <http://pravoslavnye.org.ua/2021/02/київ-у-києво-печерській-лаврі-відбувс-3/> (дата звернення: 06.06.2021).
468. Горящие церкви Украины. URL : <https://interaffairs.ru/news/show/26229> (дата обращения: 07.06.2021).
469. Інтерв'ю «Радіо Свобода» предстоятеля ПЦУ Епіфанія. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-pravoslavna/30358786.html> (дата звернення: 10.06.2021).
470. Human Rights Council. Fortieth session. 25 February – 22 March 2019. Agenda item 4. Human rights situations that require the Council's attention. Written statement submitted by Public Organization "Public Advocacy", a non-governmental organization in special consultative status - Statements of the Ukrainian Orthodox Church about violations of the rights of believers by Ukraine. URL : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/040/49/PDF/G1904049.pdf?OpenElement> (date of application: 10.06.2021).
471. Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні : Постанова Верховної Ради

- України від 16 червня 2016 року № 1422-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19#Text> (дата звернення: 09.08.2021).
472. Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики. URL : <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslavuya-znachennya-i> (дата звернення: 09.08.2021).
473. Митрополит Епіфаній подякував Порошенку і всім причетним державним діячам за допомогу і підтримку в отриманні ПЦУ автокефалії. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/634169.html> (дата звернення: 09.08.2021).
474. Прем'єр-міністр України зустрівся з Вселенським Патріархом. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/premyer-ministr-ukrayini-zustrivsyia-z-vselenskim-patriarhom?fbclid=IwAR1BrBcvARpyWwYjJPtE26fV6i1Owr0Jn1Tq_bUiWwRV4z8KXA8DzYW_NU (дата звернення: 09.08.2021).
475. Мінкульт назвав кількість релігійних організацій ПЦУ та УПЦ МП в Україні. URL : <https://novynarnia.com/2020/12/28/minkult-nazvav/> (дата звернення: 09.08.2021).
476. Конфесійна та церковна належність громадян України (січень 2020р. соціологія). URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r> (дата звернення: 09.08.2021).
477. Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних церков України: червень 2021 року. URL : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1052> (дата звернення: 09.08.2021).
478. 350 тисяч осіб пройшлися Хресною ходою в Києві (відео). URL : <https://focus.ua/uk/ukraine/488986-350-tysyach-chelovek-proshlis-krestnym-hodom-v-kieve-video> (дата звернення 09.08.2021).
479. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 р.: послання Президента України до Верховної Ради України. *Президент України*: офіційне інтернет-представництво. URL :

prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726 (дата звернення: 12.02.2019).

480. Марусик Т. Україна здобула історичну перемогу на мовно-цивілізаційному фронті у війні з Росією. *Портал мовної політики*. 2019. 17 травня. URL : <http://language-policy.info/2019/05/ukrajina-zdobula-istorychnu-peremohu-na-movno-tsyvilizatsijnomu-fronti-u-vijni-z-rosijeyu/> (дата звернення: 28.08.2019).

481. Любка А. Зеленський – найкращий приклад необхідності Закону про мову. *Радіо «Свобода»*. 2019. 5 трав. URL : <https://www.radiosvoboda.Org/a/29921168.html?fbclid=IwARlsDXrCEE> (дата звернення: 10.08.2021).

482. «Треба винести за дужки» – в команді Зеленського розповіли, як ставляться до законопроекту про українську мову. *5-й канал*. 2019. 2 квіт. URL : <https://www.5.ua/polityka/treba-vynesty-za-duzhky-u-komandi-zelenskoho-rozpovily-iak-stavliatsia-do-zakonoproektu-pro-ukrainsku-movu-189717.html> (дата звернення: 10.08.2021).

483. Кочерган М. Мовна ситуація і мовна політика в Україні. URL : <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2008-10-2/svit-2008-10-2-18-cochergan.pdf> (дата звернення: 10.08.2021).

484. Матусенко Л. Т. Мовна політика України у 2017–2019 роках. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 40–51.

485. Про Концепцію державної мовної політики : Указ Президента України від 15.02.2010. № 161/2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text> (дата звернення: 10.08.2021).

486. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 10.08.2021).

487. Про корінні народи : Закон України від 01.07.2021. № 1616-IX.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 10.08.2021).

488. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25.06.1992. № 2494-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 10.08.2021).
489. Висновок Європейської комісії за демократію через право щодо Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», прийнятий Венеціанською Комісією на 121-ому пленарному засіданні (Венеція, 6–7 грудня 2019 р.). URL : <https://kmf.uz.ua/wp-content/uploads/2019/12/Висновок-венеціанської-комісії-960-2019.pdf> (дата звернення: 15.08.2021).
490. Рішення Конституційного Суду України від 14.07 2021 № 1-п/2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення: 02.09.2021).
491. Аваков про російську мову: Ми не лише можемо, а й зобов'язані використовувати її для контрпропаганди. URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/political/734062.html> (дата звернення: 15.08.2021).
492. Мендель вважає, що в Україні є «українська» російська мова. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3221140-mendel-vvazae-so-v-ukraini-e-ukrainska-rosijska-mova.html> (дата звернення: 15.08.2021).
493. Мовний омбудсмен розкритикував заяву Мендель щодо "української російської мови". URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/general/735350.html> (дата звернення: 15.08.2021).
494. Маргінальна заява маргінального ведучого: мовний омбудсмен відреагував на слова Комаровського. URL : <https://focus.ua/uk/politics/489804-marginalnoe-zayavlenie-marginalnogo-vedushchego-yazykovoy-ombudsmen-otreagiroval-na-slova-komarovskogo> (дата звернення: 15.08.2021).
495. Мартине А. Распространение языка и структурная лингвистика. *Новое в лингвистике*. Москва, 1972. № 6. С. 81–93.

496. П. Порошенко: 62% захисників на Донбасі російськомовні. URL : <https://www.unn.com.ua/uk/news/1453566-p-poroshenko-62-zakhisnikiv-na-donbasi-rosiyskomovni> (дата звернення: 23.02.2017).
497. Фаріон запропонувала російськомовним залишити Україну. URL : <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/farion-pro-rosijskomovnih-v-ukraini-haj-pakuyut-manatki-i-idut-v-moskoviyu.htm> (дата звернення: 23.02.2017).
498. Рудич Ф. М. Політичний режим в Україні: спроба політичного аналізу. *Політичний менеджмент*. 2011. № 2 (47). С. 3–14.
499. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Х. *Ортега-и-Гассет. Избранные труды* / под общ. ред. А. М. Руткевича. Москва, 2000. С. 43–163.
500. Илья Кононов. Донбасс: стигматизированная общность и фактор изменений в Украине. URL : http://www.ostrovok.lg.ua/sites/default/files/ilya_kononov_donbass_stigmatizirovannaya_obshchnost_i_faktor_izmeneniy_v_ukraine-konvertirovan.pdf (дата обращения: 08.09.2019).
501. «Каждый четвертый»: в Молдавии узнали, сколько граждан страны имеют румынский паспорт. URL : <https://eadaaily.com/ru/news/2021/05/28/kazhdyy-chetvertyu-v-moldavii-uznali-skolko-grazhdan-strany-imeyut-rumynskiy-pasport> (дата обращения: 01.07.2021).
502. Тиждень. 2011. № 27 (192). С. 22.
503. Пальчук В. Політика подвійного громадянства в країнах Східної Європи% наслідки для України. URL : http://nbuviar.gov.ua/asambleya/pol_pod_gr.php (дата звернення: 12.08.2021).
504. Скільки жителів Закарпаття мають паспорт Угорщини: шокуюча цифра. URL : https://24tv.ua/skilki_zhiteliv_zakarpattya_mayut_pasport_ugorshhini_shokuyucha_tsifra_n1187543 (дата звернення: 12.08.2021).
505. Гирич І. Б. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль : Богдан, 2011. 224 с.

506. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 600 с.
507. Wilson A. Ukraine crisis: what it means for the West. Yale University Press, 2014. 248 p.
508. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2012. 384 с.
509. Горло Н. В. Морально-правові аспекти політики ірендентизму. *Politicus*. 2016. Вип. 2. С. 63–67.
510. Shugart M. S., Carey J. M. Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge : Cambridge univ. press, 1992. 332 p.
511. Fisun Oleksandr. Ukraine's Semi-Managed Democracy on the March. *PONARS Eurasia Policy Memo*. Washington DC: Elliott School of International Affairs, № 482 (August 2017). URL : <https://www.ponarseurasia.org/ukraine-s-semi-managed-democracy-on-the-march/> (date of application: 02.09.2021).
512. Попков Д. О. Дилеми інституційного дизайну форми правління для розколотого суспільства. *Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2020. Вип. 38. С. 42–51.
513. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора*. 2016. Вип. 17. С. 9–13.
514. Romanyuk A. Fetures of electoral volatility at the regional level in Ukraine according to the results of the parliamentary elections of 2012/2014 and 2014/2019. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*. 2020. №. 13. S. 6–15.
515. Романюк А. Внутрішньопартійна демократія як чинник розвитку та оцінки політичних партій України. *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія «Філософсько-політологічні студії». 2018. Вип.18. С. 354–362.
516. Collier P. Ethnic civil wars. Securing the post-conflict peace. *Harvard international review*. Cambridge, Mass., 2007. Vol. 28, № 4. P. 56–60.

517. Попков Д. О. Інституційний статус засобів масової інформації у розколотому суспільстві: електоральний аспект. *Вісник Львів. ун-ту. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2019. Вип. 22. С. 189–194.
518. Sartori G. *The Theory of Democracy Revisited*. P. 1. Chatham, 1987. 247 p.
519. Макферсон К. Б. Жизнь и времена либеральной демократии. Москва : ВШЭ ГУ, 2011. 176 с.
520. Петренко І. І. Оцінка впливу аналітичних центрів на політичний процес. *Гілея : наук. вісн.* 2018. Вип. 129. С. 290–294.
521. Poguntke T. New Politics and Party Systems: The Emergence of a New Type of Party? *West European Politics*. 1987. Vol. 10, Iss. 1. P. 76–88. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402388708424615>.
522. Вінникова Н. А. Парадокси політичних рішень в епоху постдемократії : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 424 с.
523. Політика інтеграції українського суспільства у контексті викликів і загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / за ред. Е. М. Лібанової. Київ, 2015. 263 с.
524. Потерейко О. О. Теоретико-методологічні підходи до аналізу до детериторіалізації в контексті віртуалізації держави. *Politicus*. 2016. Вип. 1. С. 38–40.
525. Рябінін Є. В. Механізми попередження етносепаратистських конфліктів. *Politicus*. 2016. Вип. 1. С. 247–251.
526. Савчин М. Безперервність національної конституційної традиції в умовах викликів і загроз, або про континуїтет. *Дзеркало тижня*. 2017. 1 лип.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації у фахових виданнях України:

1. Попков Д.О. Неоднорідність як атрибут сучасного суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2017. Вип.32. С.27-34.
2. Попков Д.О. Засади функціонування виборчої системи як чинник консенсусу в розколотому суспільстві. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2018. Вип.33. С.74-80.
3. Попков Д.О. З'ясування сутності функціонування виборчої системи через юридичну аналогію. *Регіональні студії*. 2018. №14. С.48-52.
4. Попков Д.О. Обґрунтування засад побудови консенсусно-орієнтованої виборчої системи. *Регіональні студії*. 2018. №15. С. 38 – 45.
5. Попков Д.О. Актуалізація концепції соціальних розмежувань Ст. Роккана та С. Ліпсета в контексті сецесійних загроз. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. №2 (38). С.34-39.
6. Попков Д.О. Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміна. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. №3 (39). С.90-95.
7. Попков Д.О. Забезпечення поточної легітимності представницьких органів влади як складник подолання суспільного розколу. *Регіональні студії*. 2019. №16. С. 81 – 86.
8. Попков Д.О. Інституційний статус засобів масової інформації у розколотому суспільстві: електоральний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип.22. С.189-194.

9. Попков Д.О. Потенціал політичних партій як інструмент посилення суспільного розколу у вимірі премодернового соціокоду. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 25. С. 153-161.

10. Попков Д.О. Дилеми інституційного дизайну форми правління для розколотого суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2020. Вип.38. С.42-51.

11. Попков Д.О. Етнічна ідентифікація в контексті проблематики суспільного розколу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. Вип. 26. С. 71-76.

Публікація у науковому виданні держави-члена ЄС:

12. Попков Д.О. Ознаки та причина соціального розколу. *Науковий журнал «KELM (Knowledge, Education, Law, Management)»*. 2020. № 4(32), Vol.1. С.151-156.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

13. Попков Д.О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. *Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXXIV междунар. науч.конф. (г. Переяслав-Хмельницький, 27.02.2018г.)*. Переяслав-Хмельницький, 2018, С.108-117.

14. Попков Д.О. Легітимність влади як умова політичної стабільності. *Нові завдання суспільних наук у XXI столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15-16 червня 2018р.)*. Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2018, С.87-91.

15. Попков Д.О. Ідентичносна модель суспільного розколу. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 липня 2018р.)*. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018, С.96-102.

16. Попков Д.О. Консолідуючий вимір інституційного дизайну виборчої системи. *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної*

конференції (м. Херсон, 21-22 вересня 2018р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018, С.70-74.

17. Попков Д.О. Зумовленість неоднорідності сучасного суспільства. *Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 21-22 вересня 2018р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018, С.90-95.

18. Попков Д.О. Структурна характеристика сучасного суспільства в контексті проблематики забезпечення його цілісності. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених*: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Одеса, 26.10.2018р. С.176-179.

19. Попков Д.О. Обґрунтування критеріїв оцінки прийнятності механізмів консолідації розколотого суспільства. *Місце суспільних наук у системі гуманітарного знання XXI століття*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-19 грудня 2020р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2020, С.75-79.

Публікація, яка додатково відображає результати дисертації:

20. Попков Д.О. Пропорційна виборча система VS консолідація розколотого суспільства. Постіндустріальний вимір. *Polish Science Journal*. 2019.ISSUE 5(14), Part 3. P.149-158.

Додаток Б

Таблиця 1.1

Взаємозв'язок «соціальних розколів», «революцій» з їх «проблемами» згідно

С. Ліпсета і Ст. Роккана

Соціальний розкол	Революції, що здійснюють розкол	Проблеми, які лежать в основі розколу та вирішуються в ході революції
Центр - периферія	Реформації і Контрреформації у Європі XVI-XVII століть	Релігія. Національна мова або латинь
Держава – церква	Національна революція. З 1789р. і після введення загальної освіти	Влада держави або церкви
Місто - село	Промислова революція XIX століття	Тарифи на с/г продукцію; контроль над промисловими підприємствами або свобода їх дій
Власники - робітники	Революція 1917р. в Росії	Інтернаціональний революційний рух

Додаток В

Таблиця 1.2

Модель соціальних розколів за Л. Сейле, адаптована О. Мелешкіною до країн колишнього СРСР

<div>Парагматичні вісі</div> <div>Синтагматичні вісі</div>	Національна революція	Індустріальна революція	Демократична революція (ставлення до ринкових реформ)
територіальна	центр - периферія	місто - село	демократи - посткомуністи
функціональна	державна – церква	власники - робітники	максималісти - мінімалісти

Додаток Г

Таблиця 2.1

Ключові характеристики ідеал-типових мажоритарної та консенсусної форм демократії за А. Ліджфартом

№ п/п	Критерій розмежування	Мажоритарна форма	Консенсусна форма
1	Суб'єкт формування уряду	Політична партія, підтримана більшістю в законодавчому органі	Широка коаліція
2	Взаємини уряд – парламент	Домінування уряду над законодавчим органом, в якому, окрім партії більшості, може бути представлена ще одна або декілька партій	Баланс влади між урядом та парламентом
3	Структура парламенту	Монокамералізм для утворення умов існування лише однієї чіткої більшості	Бікамералізм з різним способом формування приблизно рівних за повноваженнями палат
4	Тип державного устрою та організації влади	Унітарна централізована політична система	Федеральна та децентралізована структура
5	Конституційні обмеження влади більшості	Відсутність писаної конституції або наявність писаної конституції, що може бути змінена звичайно більшістю	«Жорстка» конституція, яка може змінюватися лише надзвичайною більшістю

Продовження таблиці 2.1

6	Судове обмеження влади більшості	Відсутність права здійснювати судовий нагляд за владою або його мінімальне значення	Судовий нагляд за конституційністю законодавства
7	Тип партійної системи	Двопартійна	Багатопартійна
8	Тип виборчої системи	Мажоритарна	Пропорційна система
9	Ідеологічний розподіл	Ліві і праві з точки зору погляду на вирішення соціально-економічних проблем	Різноманітність критеріїв формування партій (соціально-економічні, територіальні, етнічні, зовнішньополітичні чинники тощо)

Додаток Д

Таблиця 2.2

Порівняльна систематизація ключових рекомендації консоціональної та інтегративної моделей за С.Вольфом

	консоціональна модель	інтегративна модель
1	2	3
Принципові рекомендації	Міжетнічна кооперація на елітному рівні заохочується інституціональною структурою, що вимагає спільного прийняття урядових рішень	Міжетнічна кооперація і модерація заохочується електоральною системою, що вимагає отримання голосів різних етнічних груп
I. Територіальний устрій держави		
1	2	3
Гетерогенність або гомогенність федеративних одиниць	Слід надавати перевагу одиницям, що ґрунтуються на самоврядних громадах.	Слід надавати перевагу гетерогенній одиниці
Кількість одиниць у співвідношенні з етнічними групами	Слід надавати перевагу одиницям, що відповідають етнічним групам	Бажана більша кількість одиниць, ніж число етнічних груп.
II. Композиція влади		
Система правління	Парламентська чи президентська (але з ротацією посади президента)	Президентська
Участь сегментів в урядовій владі	Так, гарантоване	Так, але без гарантій
Участь сегментів у законодавчій владі	Так, гарантоване	Так, але без гарантій
Виборча система (для парламенту)	Пропорційна (партійні списки або преференціальна)	Преференціально-мажоритарна
Судова влада	Незалежна і репрезентативна	Незалежна
Легальне закріплення	Так	Так

Продовження таблиці 2.2

III. Права і ідентичності			
Індивідуальні групові права	VS	Підкреслюється комбінація індивідуальних групових прав і	Підкреслюються індивідуальні права
Визнання ідентичностей	різних	Так, і публічні і приватні мають значення	Так, і публічні і приватні мають значення

Додаток Е

Таблиця 3.1

Етнічний склад населення УРСР за переписом 1989р. згідно з відомостями
Інтернет-ресурсу http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?r

Етнічна належність	Чисельність	%
українці	3719053	72,72
росіяни	11355582	22,07
білоруси	440045	0,85
молдовани	324525	0,63
угорці	163111	0,317
румун	134825	0,262
поляки	219179	0,425
кримські татари	46807	0,09
чехи	9122	0,017
словаки	7943	0,015
інші	1478642	2,604
усі	51452034	100

Додаток Ж

Таблиця 3.2

Порівняльна систематизація концепцій політичної нації «держава-нація» та «нація-держава» за С. Бульбенюк

Критерії розмежування	Концепція політичної нації	
	«держава-нація»	«нація-держава»
1. Прихильність до існування різних культурних традицій	прихильність до більше, ніж однієї «культурної цивілізаційної традиції», за умови, що це не перешкоджає спільній державній ідентифікації всіх груп	прихильність до однієї «культурної цивілізаційної традиції»
2. Спрямованість політики щодо ідентичностей	визнання державою та підтримка багатьох культурних ідентичностей	асиміляційна культурна політика на користь титульної ідентичності
3. Форми правління	розвиток парламентської форма правління	розвиток президентської республіки
4. Форма державного устрою	федеративний устрій	унітарна держава або моноетнічна федерація

Додаток И

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Полюкова Дениса Олександровича «Політико-інституційні засоби консолідації розколотого суспільства» (спеціальність 052 – Політологія).

Дисертаційна робота Д.О. Полюкова, яка виконана у межах науково-дослідної роботи кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна («Реформування політичної системи України у глобальній та порівняльній перспективі» (№ 0119U102298)), орієнтована в теоретичному плані на подальші дослідження як питання чинників соціального розколу, який загрожують цілісності держави, так і засобів його подолання, тобто консолідації суспільства. Дисертація містить матеріали щодо розкриття відповідних теоретичних тем навчальних курсів політичної науки, а саме: «Політологія», «Нації і націоналізм», «Пострадянські трансформації», «Глобальні проблеми сучасності», згідно з навчальним планом кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Зав. кафедри політології, проф.

Декан філософського факультету, проф.

Олександр ФІСУН

Іван КАРІЄНКО